

**T.C.
GAZI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

HARB-İ UMÛMÎ'DE BAĞDAT (1914-1918)

RAMAZAN SONAT

**TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

KASIM 2017

HARB-İ UMÛMÎ'DE BAĞDAT (1914-1918)

DOKTORA TEZİ

Ramazan SONAT

DOKTORA TEZİ

TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KASIM 2017

Ramazan SONAT tarafından hazırlanan “Harb-i Umûmî’de Bağdat (1914-1918)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan : Prof. Dr. Mehmet Akif Tural

Tarih Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye : Prof. Dr. Mehmet Derviş Kılınçkaya

Tarih Anabilim Dalı, Hacettepe Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye : Prof. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ

Tarih Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye : Doç. Dr. Serdar SARISIR

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 27/11/2017

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ramazan SONAT

27/11/2017

HARB-İ UMÛMÎ'DE BAĞDAT (1914-1918)
(Doktora Tezi)

Ramazan Sonat

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kasım 2017

ÖZET

Bağdat; jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle hem Harb-i Umûmî öncesinde hem de sırasında emperyal devletlerin yoğun bir şekilde siyasî, dini, ekonomik ve askerî müdahalelerine şahit olmuştur. Bu bağlamda; 1900-1914 yılları arasında özellikle konsoloslukları vasıtası ile siyasî, ekonomik ve dini enstrümanları kullanarak Bağdat'ta hâkimiyet tesis etmeye çalışan emperyal devletler, Harb-i Umûmî'nin zuhur etmesiyle artık askeri seçenekleri gündemlerine almışlar ve bu süreçten itibaren Bağdat'ı ele geçirebilmek için bir dizi askeri girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Nitekim XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ortadoğu'da, özeldde Mezopotamya Havzası'nda en etkin yabancı güç konumunda bulunan İngiltere, Bağdat'a yönelik gerçekleştirilen bu askeri girişimlerde başat bir rol üstlenmiştir. Onu, ilgili süreçte İran üzerinden Bağdat'a yönelik bir dizi operasyonel teşebbüslerde bulunan Rusya izlemiştir. Osmanlı Devleti ise savaş boyunca bu iki devletin Bağdat'a yönelik girişimlerini boşa çıkarabilmek için gayret sarf etmiştir.

Bilim Kodu : 118101

Anahtar Kelimeler : Bağdat, Harb-i Umûmî, Emperyal Devletler, İngiltere, Rusya

Sayfa Adedi : 174

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet Şahingöz

BAGHDAD IN THE GREAT WAR (1914-1918)**(PH. D. Thesis)****Ramazan SONAT****GAZI UNIVERSITY****INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES****November 2017****ABSTRACT**

Baghdad; is a critical city where witnessed intensive politic, religious, economic and military interventions of imperial states both before and during The Great War due to its geopolitic and geostrategic location. In this context; especially between 1900 and 1914, imperial states attempted to establish domination in Baghdad through their consulates and politic, religious and economic instruments. However with the emergence of The Great War they took into consideration military options and from the process they started a range of military attempts for capture Baghdad. As a matter of fact, in the first quarter of XX. century England was the most active foreign power in the Middle East, especially in the Mesopotamia basin and it played a major role in these military initiatives directed towards Baghdad. In the process, Russia carried out a series of operational initiatives which aimed Baghdad via Iran. On the other hand, Ottoman Empire endeavored to destroy the initiatives of these two states towards Baghdad during The Great World.

Science Code : 118101

Key Words : Baghdad, The Great War, Imperial States, England, Russia

Page Number : 174

Supervisor : Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasında birçok kişinin payı vardır. En başta ayrı bir parantez açmak gerekir ki böylesine önemli ve zevkli konuyu őahsıma tevdi eden ancak apansız kalp krizi neticesinde aramızdan ayrılan değerli hocam rahmetli Vahdet KELEŐYILMAZ'a teşekkür ederim. Zira kendisinin büyük desteği ile baőladığım doktora yolculuğumu sonlandırırken hazırladığım bu çalışmayı onun aziz ruhuna atfettiğimi önemle belirtmek isterim. İkinci olarak doktora danıőmanlıęımı üstlenen ve kıymetli düşünceleri ile beni yönlendiren değerli hocam Mehmet şAHİNGÖZ'E teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Yine doktora sürecim boyunca beni önemli fikirleri ile destekleyen değerli dostlarım Mehmet ÇELİK ve Kürőat KOLSUZ'a őükranlarımı sunarım. Son olarak çalıőmalarım esnasında beni hiç yalnız bırakmayan değerli aileme de minnettarlığımı ifade ederim.

Ramazan SONAT

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
HARİTALARIN LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. Tarihsel Süreçte Bağdat	3
2. Harb-i Umûmî Öncesinde Emperyal Devletlerin Bağdat'taki Faaliyetleri ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu	13

1. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN SAVAŞA GİRİŞİ VE BAĞDAT'TAKİ İLK GELİŞMELER

1.1. Avrupa'da Savaş Rüzgârları ve Bunun Bağdat'a Yansımaları	27
1.2. Bağdat'ta "Düşman" Algısı	31
1.3. İngiliz Ordusu'nun Mezopotamya Havzası İçerisine Doğru İlerleyişi ve Bunun Bağdat'a Etkileri	34
1.4. Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Cihâd-ı Ekber Aracılığıyla Bağdat'ta Hâkimiyet Tesis Etme Girişimleri	38
1.5. Bağdat'a Yönelik İdari ve Askeri Düzenlemeler	46

2. BÖLÜM

KUT'UL AMÂRE KUŞATMASI'NA GİDEN SÜREÇTE MEZOPOTAMYA HAVZASI'NDA TÜRK-İNGİLİZ MÜCADELESİ: BAĞDAT İÇİN İLK ÇARPIŞMA

2.1. İngiliz İşgal Operasyonlarının Genişlemesi Karşısında Bağdat'ta Yaşanan Yeni Gelişmeler	52
--	----

2.2. Bağdat ve Çevresinde Osmanlı Otoritesine Yönelik Başkaldırı Hareketleri	54
2.3. İngiliz Ordusunun Bağdat'a İlerleyişi ve Bu Gelişme Karşısında Alınan Önlemler.....	63
2.4. Bağdat İçin En Büyük Çarpışma: Selman-ı Pak (Ctesiphon) Savunması veya Hücumu	73
2.5. Bağdat İçin Gerçekleştirilen Büyük Muharebenin Yansıması: İngiliz Birliklerinin Kut'ül Amâre'de Kuşatılması	75

3. BÖLÜM

DEĞİŞEN STRATEJİK PLANLAR ÇERÇEVESİNDE BAĞDAT'IN İŞGALİNE GİDEN SÜREÇ

3.1. Bağdat'a Yönelik Yeni Tehdit: Rus Birliklerinin İran'dan İlerleyişi.....	82
3.2. Kut'ül Amâre Kuşatması Sonrası Bağdat'a Yönelik Yeni Yaklaşımlar	88
3.3. Bağdat'a Yeniden İlerleyiş Öncesi İngiliz Ordusunun Yaptığı Hazırlıklar....	91
3.4. İngiliz Birliklerinin Hazırlıkları Karşısında Türk Kuvvetlerinin Son Durumu .	93
3.5. Bağdat'a Doğru Büyük İngiliz Yürüyüşü ve Şehrin İşgali.....	94

4. BÖLÜM

İNGİLİZ İDARESİ ALTINDA BAĞDAT

4.1. İngiliz Yönetimi Altında Bağdat'ta Yaşanan İlk Gelişmeler	105
4.2. Bağdat'ın Güvenliğini Sağlamaya Yönelik Yeni Operasyonlar: İngiliz İşgal Harekâtının Kuzey Yönünde Genişlemesi.....	108
4.3. İngilizlerin Bağdat ve Çevresinde Sivil Otorite İnşa Etme Girişimleri	126
4.4. Bağdat'ın Güvenliğini Sağlamaya Yönelik Operasyonların Son Halkası: Musul Harekâtı	130

SONUÇ	135
BİBLİYOGRAFYA	141
EKLER	157
Ek 1- Bağdat İngiliz Konsolosunun Musul, Süleymaniye, Kerkük ve Hanekin taraflarına azimet ettiği ve bu durumun Musul Vilayeti ile diğer mahalli mutasarrıflıklara bildirildiği	158
Ek 2- Bağdat Rus Konsolosu Mösyö Örlof'un Hanekin'e gittiği, Kirmanşah eski İngiliz Konsolosu Mösyö Nofes'in Kerbela'ya gitmekten vazgeçtiği	159
Ek 3- Rusların İran hududundaki Osmanlı aşiretlerini kışkırtmak için yaptığı çalışmalara karşı tedbir alınması talebi	160
Ek 4- Bağdat Valisine atf olunan ahaliyi Rusya ve İngiltere'ye karşı Cihâd'a teşvik etmek vb. suçlamaların aslı olmadığına dair Dâhiliye Nezareti tahrirâtı	161
Ek 5- Bağdat ve Basra arasında çalışan vapur şirketinin seferlerini ve Bağdat'taki İngiliz Postanesinin muamelelerini tatil ettiklerine dair	162
Ek 6- Harb-i Umûmî'nin başlaması ile Bağdat'ta Osmanlı aleyhine isyan ve orduya asker vermemeye davet eden beyannamelerin Fransa Şehbenderliğinde hazırlandığının ortaya çıkması üzerine İstanbul Fransız Sefaretine nota verildiği	163
Ek 7- Bağdat Valiliğine Musul Valisi Süleyman Nazif Bey'in Musul Valiliğine de Bağdat Vali Vekili Reşid Bey'in tayin edildiğine dair	164
Ek 8- Necef ahalsinin isyanı üzerine Bağdat Valisi ve kumandanının asiler üzerine gittiği ve olaylar hakkında henüz yeteri kadar bilgi alınamadığı	165
Ek 9- Bağdat'a bağlı Ammare, Sûkuşşûyûh, Hımar, Müntefik ve Semave'yi İngilizlerin yavaş yavaş istila ettikleri halde civarındaki askeri birliklerin harekete geçirilmediği, Necef olayı sonrası çıkartılan aftan cesaret alan Necef, Kerbela ve Semave aşiretlerinin azgınlık yaptıkları, Semave aşiretlerinin Ehl-i Sünnet memurları şehir dışına çıkardıkları, Şamiye Kaza'sı aşiretlerinin İngilizlere karşı savaşma isteklerinin sahte olduğu, devletten para koparmayı hedefledikleri ve aşiretlerin Kerbela ile Müseyyeb arasında soygunculuk yaptıklarına dair tahrirat	166

Ek 10- Hille'de toplanan asker firarilerinin talep edilmesi üzerine aşiretlerden bir kısmının isyan ettiği, Semave halkının Kaletünnecm Muharebesi'nden sonra askerlere ve resmi görevlilere saldırdıkları	169
Ek 11- Alman Binbaşısı Bopp'un emri altındaki kuvvetlerin Nizamü's Saltana ile Mah-ı Deşt'e çekildikleri, Osmanlı askerlerinin her türlü zorluğa karşı iki bölük Rus kuvvetini mahvettikleri ve Tahran'dan çıkarılan İran ayan ve eşrafının Kazimiye'de iskân ve iaşelerinin temini.....	170
Ek 12- Irak Kumandanı Mirliva Halil Paşa'nın Altıncı Ordu Kumandanlığına ve mezkûr ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Bey'in 18'nci Kolordu Kumandanlığına tayinleri.....	172
Ek 13- Kafkas Cephesi'nde Ruslar'ın Hanekin'in kuzeybatısında Ömerli Köyü'ne doğru ilerledikleri, Bağdat'ı işgal eden İngilizlerin kepenk kapatan halkı beyanname neşr ederek tehdit ettikleri, Şii Kazimiye ahalisinin Kazimiye'de kalan Osmanlı efradından yaralıları, hasta bakıcıları ve hastaları öldürdükleri, İngilizlerin Bağdat'ta halkın yiyeceklerini ve silahlarını topladıkları, Osmanlı banknotlarını tedavül ettikleri, Türk askerlerini Basra'ya sevk edip yerlileri terhis ettikleri ve halka verilen her emri Mekke Emiri namına verdiklerine dair Başkumandanlık Vekâleti yazısı.....	173
ÖZGEÇMİŞ	174

HARİTALARIN LİSTESİ

1. Bağdat ve Çevresini Gösteren Harita	xiii
2. Basra'nın İşgaline Giden Süreçte Mezopotamya Havzası'nda İlk İngiliz Operasyonları.	35
3. İngiliz Kuvvetlerinin Kurna'ya Saldırısı ve Türk Güçlerinin Aldığı Pozisyon. ...	37
4. Bağdat ve Çevresindeki Aşiretleri Gösterir Harita	56
5. Nasiriye ve Çevresini Gösteren Harita	65
6. Es Sinn Muharebesi'ni Gösteren Harita	67
7. Ctesiphon'daki İngiliz ve Türk Birliklerinin Savaş Pozisyonları	74
8. Umm At Tubul'daki Türk ve İngiliz Birliklerinin Savaş Pozisyonları	77
9. İngiliz Birliklerinin Yeniden İlerleyişi.	94
10. Türk ve İngiliz Birliklerinin Savaş Pozisyonları	100
11. İngiliz Kuvvetlerinin İlerleyiş Rotaları	109
12. İngiliz Birliklerinin Shatt el Adhaim Üzerinden İlerleyişleri	112
13. Ramadi Operasyonu	118
14. Tikrit Operasyonu	121
15. Aralık Ayının İlk Günleri İçerisinde Diyala Hattı Üzerinde Gerçekleştirilen Operasyonlar.....	123
16. Khan Baghdadi Operasyonu	125

KISALTMALAR

(Arşivler ve belgelerle ilgili kısaltmalar dipnotta ve Kaynaklar bölümünde açıklanmıştır.)

Bkz: : Bakınız

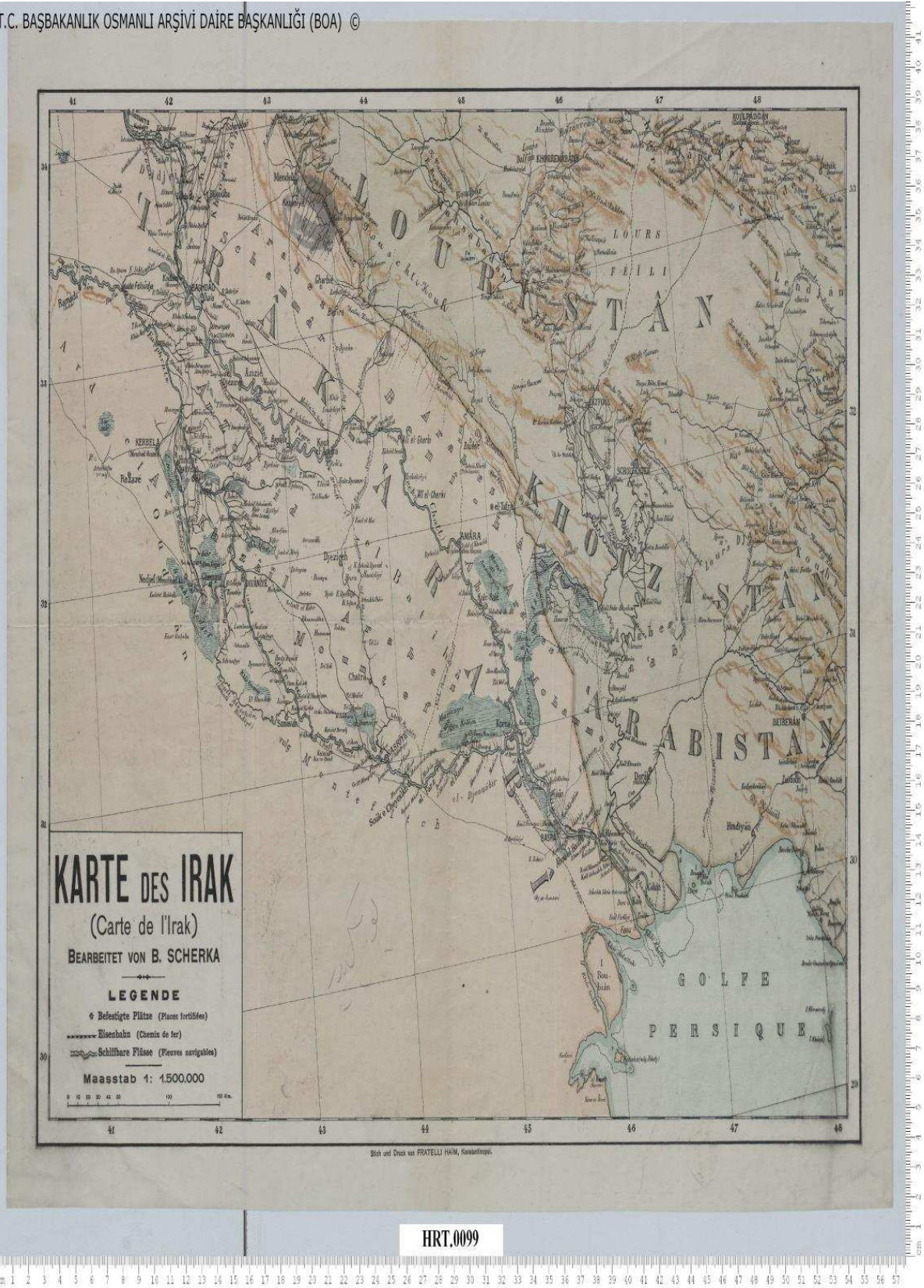
Çev. : Çeviren

Edit. : Editör

vd. : Ve devamı

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

HRT.0099

Bağdat ve Çevresini Gösteren Harita.

(BOA., HRT.h., 99.)

GİRİŞ

Bu çalışma; İngiltere ve Rusya gibi emperyal devletlerin hem Harb-i Umûmî öncesi hem de sırasında Bağdat Şehri'ne yönelik siyasî, askerî, ekonomik ve dini strateji ve faaliyetlerine odaklanmaktadır. Çalışmanın hazırlanmasında temel olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerden faydalanılmıştır. Bunun dışında Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığından, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünden ve İngiliz Arşivinden temin edilen diğer arşiv kaynakları ile çalışmaya ayrı bir zenginlik katılmıştır. Yukarıdakilere ek olarak yazılı eserler ve interaktif kaynaklar ile de çalışmanın niteliği artırılmıştır.

Konu, muhteviyat itibariyle çok fazla yer ve şahıs isimleri barındırdığı için tezde yoğun bir şekilde yer ve şahıs isimleri kullanılmıştır. Bu isimlerin kullanılmasında da orijinalliğe riayet edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bazı yabancıların isimleri tam olarak okunamadığı için yanlarına parantez içerisinde soru işareti (?) konulmuştur.

Çalışmanın bir diğer önemli parçasını ise savaş haritaları oluşturmuştur. Bu haritaların alt kısımlarına birtakım ek bilgiler ilave edilerek okuyucuya görsel analizleri yapabilmesi için destek sağlanmıştır.

Çalışma, Harb-i Umûmî öncesi Bağdat'ı tetkik eden *Giriş* kısmı dışında dört ana bölümden oluşmuştur:

Birinci Bölüm'de; Osmanlı Devletinin Harb-i Umûmî'ye dâhil oluşunun Bağdat'taki yansımaları genel hatları ile ele alınmıştır. Özellikle İngiliz Ordusunun Mezopotamya Havzası içerisine doğru ilerleyişi ve ilgili hususun Bağdat'a yansımaları ile Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Cihâd vasıtasıyla Bağdat'ta hâkimiyet tesis etme girişimleri bu kısımda derinlemesine bir şekilde tetkik edilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de; Kut'ül Amâre Kuşatması'na giden süreçte Mezopotamya Havzası'nda Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında yaşanan mücadeleler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Burada da İngiliz Ordusunun Bağdat'a doğru ilerleyişi ve bu durum karşısında Türklerin karşı koyma çabaları genel anlamda ön plana çıkmıştır.

Üçüncü Bölüm'de; Bağdat'ın işgaline giden süreçte değişen stratejiler ile Türk ve İngiliz kuvvetlerinin karşılıklı harp hazırlıkları değerlendirilmiştir. Ayrıca Rus kuvvetlerin İngilizlere yardım etmek amacıyla İran'dan Bağdat'a doğru ilerlemeleri bu kısımda ele alınan önemli konu başlıklarından birisini oluşturmuştur.

Dördüncü Bölüm'de; Bağdat'ın işgalinden sonra şehirde yaşanan gelişmeler ve İngiliz kuvvetlerinin Bağdat'ın kuzeyi boyunca gerçekleştirdikleri yeni operasyonlar incelenmiştir. İlgili kısımda işgal operasyonlarının genişlemesine ek olarak İngilizlerin Bağdat ve çevresinde inşa etmeye çalıştıkları sivil yönetim anlayışı irdelenmiştir.

1. Tarihsel Süreçte Bağdat

Bağdat¹, VIII. yüzyılda Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el Mansûr tarafından özellikle ekonomik ve askerî gerekçelerle kurulmuş bir İslam şehridir. Burası, kurulduktan kısa süre sonra her anlamda bölgenin en dikkat çekici yeri haline gelmiştir. Şehrin nüfusu zamanla bir milyona ulaşmıştır. İnşaat ve ticarete dayalı faaliyetler kentte büyük bir ivme yakalamıştır. Matematik, Tıp, Astronomi, Felsefe, Kelam ve diğer alanlarda önemli çalışmalar burada İslam kültürüne kazandırılmıştır. Ayrıca Abbasilerin hoşgörüyeye dayanan anlayışı sayesinde de Bağdat'ta yaşayan Müslim ve Gayr-i Müslim nüfus büyük bir zenginliğe kavuşmuştur².

Abbasilerin yönetimi altında her açıdan göz kamaştırıcı bir şehre dönüşen Bağdat, Şii Büveyhoğulları'nın IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burada etkinliğini arttırmasıyla cazibesini kaybetmeye başlayan bir kente dönüşmüştür. Öyleki Büveyhoğulları'nın X. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle Bağdat'ta gücünün zirvesine ulaşması Abbasi Halifesi'nin Selçuklu Devletinden yardım istemesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a gelerek hem halifeyi kurtarmış hem de Büveyhoğulları'nın buradaki yaklaşık bir asırlık hâkimiyetine son vermiştir. Böylece uzun yıllar boyunca Bağdat'a hükmedecek olan Türklerin varlıklarının temeli bu süreçle birlikte atılmıştır³.

¹Etimolojik olarak Allah vergisi, lütfedilmiş bahçe anlamına gelmektedir. Buna karşılık daha çok Dârü's Selâm, Medinetü Ebû Cafer, Medinetü's-Selâm ve Behişt-âbâd gibi isimler ile anılmaktadır. Burası Ebu Hanife, Abdülkâdir-i Geylani gibi birçok din adamının türbesini de bünyesinde barındırmaktadır. Hakkında çok fazla atasözü bulunan bu şehir ayrıca debdebe ile eğlencenin sembolü olarak hatırlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ed-Dûrî, Abdülazîz. (1991). Bağdat. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 426; Yeniterzi, Emine. (2010). Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(15), 306-308. Karavelioğlu, Murat Ali. (2003). Klasik Türk Edebiyatında Bağdat. *Irak Dosyası I*, Yay. Haz., Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 231.

²Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Waardenburg, Jacques. (2003). Between Baghdad and Birmingham: Minorities-Christian and Muslim. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14(1), 3-4; Yüksel, Ahmet Turan. (2010). Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri. *SÜİFD*, 29, 7-19; Özyayın, Abdülkerim. (1991). Bağdat Kültür ve Medeniyet. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 437-441; Dûrî, Bağdat. 425-426.

³Kaya, Selim. (Ekim 2008). Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat. *Akademik Bakış*, 15, 2-5; Dûrî, Bağdat. 430.

Bağdat, 1258 yılındaki Moğol işgaline kadar Selçuklu sultanlarının himayesi altında Abbasiler tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde Selçukluların ılımlı politikaları ile hem Sünni hem de Şii toplumu burada huzurlu bir yaşam sürmüştür. Diğer taraftan Bağdat'ın görüntüsü aynı dönemde çeşitli inşaat faaliyetleri ile ciddi manada değişmiştir. Fakat bütün bu gelişmeler İlhanlıların burayı işgaliyle sekteye uğramıştır. Zira işgal sırasında ve sonrasında yaşanan gelişmeler şehrin çok büyük zarar görmesine neden olmuştur⁴.

İlhanlılar, Bağdat'ta kontrolü sağladıktan sonra şehrin yeniden imar edilmesine izin vermiştir. Moğolların izniyle şehri yönetmeye başlayan İranlılar kısa süre içerisinde burayı yeniden bölgenin en dikkat çekici yeri haline getirmişlerdir. Onların döneminde camiler, medreseler, okullar ve sulama sistemleri yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Hristiyanlar ve Yahudilere karşı da genel anlamda hoşgörülü bir politika izlenmiştir⁵.

XIV. yüzyılın ortalarına kadar İlhanlıların hâkimiyetinde kalan Bağdat, bu tarihten sonra bir diğer Moğol hanedanı Celâyiriler⁶ tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Celâyiriler döneminde şehir genel anlamda gelişimine devam etmiştir. Ancak bu gelişim, Timur'un biri 1392-1393, diğeri 1401 yılında Bağdat'ı iki defa işgal etmesiyle yeniden sekteye uğramıştır. Özellikle ikinci işgal sırasında ve sonrasında burası çok ciddi manada tahrip edilmiştir. Bu süreçte Bağdat, tarihinin en büyük yıkımlarından birisine şahit olmuştur⁷.

Celâyirilerin zayıflayıp ortadan kaybolmasından sonra Bağdat'a, XV. yüzyılın ortalarına kadar Karakoyunlular ve Akkoyunlular sahip olmuştur. Ancak bu iki Türkmen hanedanlığı sırasında şehir büyük bir ivme kaybetmiştir. Hatta bazı

⁴Ayrıntılı bilgi için bkz: Ya'ghoubi, Mohammad Taher-Montazerolghaem, Asghar. (Winter 2013). The Shi'a of Baghdad at the time of the 'Abbasid Caliphs and the Seljuq Sultanate (447-575 AH). *Journal of Shi'a Islamic Studies*, VI(1), 53-74; Dûrî, Bağdat. 430-432.

⁵Dûrî, Bağdat. 432.

⁶1340 yılında İlhanlılar arasındaki taht kavgalarından yararlanarak Bağdat da bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır. Timur'un Bağdat'ı işgali sonrasında zayıflayan bu hanedanlık 1410 yılında ise buradaki hâkimiyetini Karakoyunlular'a devretmek zorunda kalmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ürekli, Muzaffer. (1993). Celâyiriler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 264-265.

⁷Dûrî, Bağdat. 432-433.

ünlü tarihçilerin ifadesiyle burası, kültürel yapının tamamen ortadan kaybolduğu boş bir yerleşim birimi haline gelmiştir⁸.

Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in burayı 1508 yılında ele geçirmesiyle de Bağdat Osmanlı-İran arasında kıyasıya rekabetin yaşandığı bir noktaya dönüşmüştür. Avrupa'yı ekonomik açıdan etkilemek isteyen Osmanlı Devleti özellikle ticari anlamda çok önemli bir pozisyona sahip olan Bağdat için Safevilerle mücadele etmiştir. Bu mücadele neticesinde Kanuni Sultan Süleyman, 1534 yılında Bağdat'ı ele geçirmiştir. Fakat bu girişim Safeviler'in Bağdat'a yönelik emellerini bitirmeye yetmemiştir. Burası XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar İran-Osmanlı arasında ciddi çatışmaların yaşandığı bir yer olarak kalmıştır. Son olarak IV. Murat 1638 yılında şehri Safeviler'in elinden tekrar alarak buradaki Osmanlı hâkimiyetini tescillemiştir⁹.

Bağdat, XVII. yüzyıl içerisinde Yakındoğu ticaretinin kesişme noktası haline gelmeye başlamıştır. Pers Körfezi'nden Halep'e yapılan sevkiyatlarda Basra'dan sonra burası uğranılması gereken önemli bir durak olmuştur¹⁰. Batılı devletlerin hem Bağdat'a hem de bölgeye yönelik ilgileri de bu süreçte ortaya çıkmıştır. İlk olarak İngiltere, Doğu Hindistan Şirketinin desteğiyle bu yüzyılın ortalarına doğru Basra'da bir ticari büro kurmuştur. Ardından bu girişimi Fransa'nın ve yine İngiltere'nin XVIII. yüzyıl içerisinde aynı yerde birer konsolosluk açmaları izlemiştir¹¹. İngiltere'nin ve Fransa'nın Mezopotamya Havzası'na yönelik bu girişimleri ise bazı aşiretlerin ticari nedenlerle Osmanlı ile bağlarını koparıp Avrupalı devletlerle bağ kurmak istemelerine sebep olmuştur¹².

Bununla birlikte Batılı devletlerin Bağdat ve çevresine yönelik siyasî ve ekonomik politikaları XIX. yüzyılın başına kadar sınırlı kalmıştır. Fakat Fransa'nın 1798 yılında Mısır'ı işgali, Avrupa devletlerinin ve özellikle İngiltere'nin bölgeye

⁸Dûrî, Bağdat. 432-433.

⁹Halaçoğlu, Yusuf. (1991). Bağdat Osmanlı Dönemi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 433-434.

¹⁰Hussain, Ruquia. (2014). The Turkish Merchants at Surat in Mughal Times. *Studies in History*, 30(1), 44-45.

¹¹Jones, Rosie Llewellyn. (2015). The British Raj And The British Mandate in Iraq. *Asian Affairs*, XLVI(II), 271; Parry, J. P. (2013). Steam Power and British Influence in Baghdad, 1820-1860. *The Historical Journal*, 56(1), 148; Eraslan, Cezmi. (1994). Irak'ta Türk-İngiliz Rekâbeti: (1876-1915). *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35, İstanbul, 226.

¹²Visser, Reidar. (Kasım 2006). Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı. *Stratejik Analiz, Çev.*, Gül Aral, 6(79), 84.

daha fazla odaklanmasını sağlamıştır. Mısır'ın işgali ile Hindistan yolunun tehlikeye girdiğini düşünen İngiltere, bu tarihten sonra Mezopotamya coğrafyasına özel bir anlam yüklemeye başlamıştır. Bu bağlamda 1798 yılında Doğu Hindistan Şirketinin aracılığıyla Bağdat'ta bir temsilcilik açmıştır¹³. Onun bu girişimi ile de Batılı devletlerin Bağdat'a yönelik ilk ciddi teşebbüsü ortaya çıkmıştır.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti tarafından mevcut düzene muhalif en geniş Müslüman grup olarak tanımlanan Şiiler, hem Bağdat'ta hem de özellikle Atebât-ı Aliye'de¹⁴ kendilerini geliştirebilecekleri yeni bir yaşam alanı elde etmişlerdir¹⁵. Bu durumun iki temel sebebi vardır. Birincisi; Osmanlı Devletinin Vahhabiler tarafından Nefes ve Kerbelâ gibi kutsal Şii şehirlerine yapılan saldırıları önleyememesi Mezopotamya Havzası'nda bulunan kabilelerin daha fazla Şiiliğe evrilmesine neden olmuştur. İkinci olarak İran, hem Bağdat'ı hem de Atebât'ı kendi kontrolü altına alabilmek için Şia'nın buralardaki etkinliğini arttırmaya yönelik birtakım faaliyetler içerisine girmiştir. Böylece bölgedeki Osmanlı merkezi otoritesi de yavaş yavaş bu sebeplerden dolayı ortadan kaybolmaya başlamıştır¹⁶.

İngiltere'nin Bağdat ve çevresine yönelik strateji ve faaliyetlerinin bu dönemde büyük hız kazanması Osmanlı merkezi otoritesini derinden etkileyen bir diğer hadise olmuştur. İngiltere 1798 yılında Bağdat'ta açtığı temsilciliğini bu tarihten sonra Basra'ya da taşıyarak Mezopotamya'da kalıcı olmak istediğini

¹³Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Yapp, M.E. (1967). The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 30(2), 323-336; Parry, Steam Power. 148. Llewellyn-Jones, The British Mandate In Iraq. 271.

¹⁴Irak'ta, Şiilerce kutsal sayılan bazı ziyaret noktalarına verilen isimdir. Bu yerler genellikle Nefes, Kerbelâ, Kâzimiye ve Sâmerâ'da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: İlhan, Avni. (1991). Atebât. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 49-50.

¹⁵1722 yılında İsfahan'ın Sünni Afganlar tarafından ele geçirilmesi ile buradan Bağdat ve çevresine çok sayıda Şii göç etmiştir. Bu yeni gelenlerin faaliyetleri ile de hem Bağdat'ta hem de Atebât'ta Şia yükselişe geçmiştir. Bu yüzden Osmanlı'nın Mezopotamya Havzası'ndaki otoritesi ilk defa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sarsılmaya başlamıştır. Nakash, Yitzhak. (2002). Sünnî Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü. *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Çev., Zeki Tekin, 15(3), 390; Sluglett, Peter. (2010). The British, the Sunnis and the Shi'is: Social hierarchies of identity under the British mandate. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 4(3), 259-260; Sluglett, Peter. (Fall 2012). Shi'i Actors in Late Nineteenth And Twentieth Century Iraq: A Brief Introduction and A Survey of The Literature. *Iraqi History and Economics, The Singapore Middle East Papers*, 3, 2-3.

¹⁶Erkoçoğlu, Fatih. (2010). Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbelâ (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar). *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 302-304; Öz, Mustafa. (2002). Kerbelâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 272. Nakash, Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü. 389-390; Parry, Steam Power. 148-150.

göstermiştir¹⁷. Bu süreçte İngilizler biri Hindistan diğeri Londra eksenli olmak üzere iki temel görüşü benimsemişlerdir. Birinci görüşe göre; İngiltere'nin Mezopotamya Havzası'na odaklanmasının nedenini, onun Hindistan'ı savunma psikolojisi oluşturmuştur. İkinci görüşe göre ise İngilizler denizaşırı ticaretlerini Avrupalı rakiplerine karşı korumak istemişlerdir. İngiliz emperyalizminin beslendiği bu iki temel görüşte ekonomik eksenli olması nedeniyle oldukça dikkat çekicidir. Bu husus da İngiltere'nin ekonomik eksenli emperyalist amaçlarına giden yolda Bağdat'ın nasıl bir kilit rol oynadığını göstermektedir¹⁸.

İngiltere, bölgeye yönelik strateji ve faaliyetlerini yalnızca konsoloslukları üzerinden gerçekleştirmeye çalışmamıştır. O, bu amaçların gerçekleştirilmesinde bazen de farklı araçlar kullanmıştır. Örneğin XIX. yüzyılın ortalarına doğru bir grup İngiliz Deniz Subayı Doğu Hindistan Şirketinin himayesi altında Bağdat ile Basra arasında toprak ve deniz yüzeyi araştırması yapmıştır. Onlar bu araştırma neticesinde körfezi ve Basra'ya doğru uzanan Şattülarap¹⁹ nehir yolunu keşfetmişlerdir²⁰. Yine İngiltere 1830 yılından itibaren bazı araçlar vasıtasıyla Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde birtakım ticari imtiyazlar elde etmeye başlamıştır. İngiltere'nin bu nehirler üzerinde kazandığı ticari imtiyazlar sonraki süreçte ise artarak devam etmiştir²¹.

İngiltere'nin Bağdat'a yönelik girişimleri devam ederken Osmanlı Devleti yavaş yavaş buraya yoğunlaşmaya başlamıştır. Uzun yıllar burayı yönetmekte

¹⁷ Nitekim İngiltere, 1798-1856 yılları arasında Bağdat ve Basra'da kurduğu konsolosluklar aracılığıyla Mezopotamya Havzası'na her açıdan nüfuz etmeye çalışmıştır. Bu girişim ile Büyük Britanya ilerleyen yıllarda ilgili noktalarda birtakım faaliyetler icra etmesinin alt yapısını da oluşturmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Yurdakul, Nurcan. (2014). *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

¹⁸Ayrıntılı bilgi için bkz: Onley, James. (Fall 2005). Britain's Informal Empire in The Gulf, 1820-1971. *Journal of Social Affairs*, 22(87), 29-45; Llewellyn-Jones, The British Mandate in Iraq. 271.

¹⁹Dicle ve Fırat nehirlerinin Basra Körfezi'ne dökülmeden önce birleştikleri yere verilen isimdir. Şattülarap Bölgesi yüzyıllar boyunca büyük güçlerin nüfuz mücadelesine şahit olmuştur. Ancak petrolün bulunmasıyla buranın önemi XX. yüzyılın başında daha da artmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Kurt, Burcu. (2007). Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 1(2), 137-155.

²⁰Llewellyn-Jones, The British Mandate In Iraq. 271-272.

²¹Ayrıntılı bilgi için bkz: Keskin, Turan. (2012). *Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul; Parry, Steam Power. 150-vd.

olan Kölemen Hanedanlığının²² 1831 yılında ortadan kaldırılması ona bu konuda ciddi manada bir avantaj sağlamıştır. Osmanlı, bu tarihten itibaren kendi merkezi sistemini Bağdat'ta yeniden tesis edebilmek amacıyla bir dizi politikaları yürürlüğe koymuştur. Özellikle başıbozuk kabilelere tapu garantili boş topraklar dağıtarak onları yerleşik hayata geçirmeye çalışmıştır. Kabilelerin etkinliğini kırabilmek için genel olarak bir kabileye karşı diğerini desteklemiştir. Bir taraftan da aşırı vergiler, ticaret yollarının ve gıdanın kontrolü ile aşiretlerin gücünü budamak istemiştir. Güçlü kabile anlayışını gerçekleştirdiği reformlarla yıkmak isteyen Osmanlı Devleti, diğer taraftan yabancıların mülk edinme problemlerini çözüme kavuşturarak onların Bağdat'taki etkinliğini en aza indirmeyi arzulamıştır²³. Fakat bu konuda başarılı olamadığı gibi burayı daha fazla dış tesire açık hale getirmiştir. Bu bağlamda özellikle mevcut kabile düzeninin devam etmesini arzulayan Şii ulema, İstanbul'un merkezi otoriteyi tesis etme arzusu karşısında ciddi manada yabancı etkisine açık hale gelmiştir²⁴. İngiltere, bu fırsatı kaçırmamak için XIX. yüzyılın ikinci yarısında burayla ilgili radikal manada bir politika değişikliğine gitmiştir. Daha önce Doğu Hindistan Şirketi veya diğer vasıtalarla kutsal Şii şehirlerine dağıttığı Oudh Bequest'e²⁵ ait yardım paralarına²⁶ artık Bağdat Konsolosluğu yoluyla

²²Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Kurşun, Zekeriya. (1994). Dâvud Paşa, Kölemen. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 38-39; Yenidünya, Süheyla. (Ekim 2009). XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 182, 1-46.

²³Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ceylan, Ebubekir. (2009). Carrot or Stick? Ottoman Tribal Policy in Baghdad, 1831-1876. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), 169-186; Marufoğlu, Sinan. (2013). 19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, 235-248; Ceylan, Ebubekir. (2005). 1858 Toprak Reformunun Bağdat'ta Uygulanışı (Keiko Kiyotaki, Ottoman Land Policies in The Province of Baghdad, 1831-1881, Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1997). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 829-834; Akalın, Şehabeddin. (Eylül 1952). Mehmed Namık Paşa. *İÜEF Tarih Dergisi*, 4(7), 142, 144; Nakash, Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü. 391-vd.

²⁴Nakash, Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü. 391-vd; Erkoçoğlu, Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar). 305-306.

²⁵Hindistan'da Şiilerin ağırlıklı olarak yaşadığı "Awadh" veya bir başka tabirle "Oudh" bölgesinin ileri gelenlerinin kurduğu bir yardım kuruluşudur. Bu bölge hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/Oudh> sitesinden 3. 10. 2016 tarihinde alınmıştır; Davies, Philip. (1987). *Splendours of the Raj: British Architecture in India, 1660–1947*. New York: Penguin Books.

²⁶Bu yardım paraları sayesinde Şii şehirlerinde köprü, kanal gibi önemli alt yapı hizmetleri gerçekleştirilmiştir. Nakash, Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü. 390-391.

müdahil olmaya başlamıştır²⁷. Bu duruma ek olarak İran da Şia üzerinden bölgeye nüfuz etmeye kalkışmıştır. İngiltere'nin ve İran'ın bu politik hamleleri Şii toplumunu daha fazla manipüle edilmeye uygun bir hale getirmiştir. Ayrıca hem İngiltere ve İran'ın bu girişimleri hem de Osmanlı'nın merkezileştirme politikası burada bulunan Sünni aşiretlerin Şiiliği daha yoğun bir şekilde benimsemeye başlamalarına sebep olmuştur²⁸.

Bütün bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, Bağdat ve çevresine yönelik politikalarında bir dizi değişiklik yapmıştır. İlk olarak 1863 yılında Bağdat ve Basra arasında bir telgraf hattı inşa ettirerek bölgede meydana gelen hadiselerle hızlı bir şekilde müdahil olmak istemiştir. Fakat onun bu girişimi önemli bir sorunu da beraberinde getirmiştir. Bağdat ve Basra arasında yaşayan Müntefik Aşireti²⁹ kendi harekât alanını daraltacağını bildiği için bu girişime karşı çıkmıştır. Bunun üzerine diğer aşiretler de bu meseleye muhalefet etmeye başlamışlardır. Bu husus da Mezopotamya Havzası'na yönelik bir telgraf hattı projesine sahip olan İngiltere'nin aşiretler ile Osmanlı arasındaki problemleri konulara daha fazla müdahil olmasına neden olmuştur³⁰. İkinci olarak devlet, Şia'nın etki alanını ortadan kaldırabilmek için Bağdat ve çevresinde ona alternatif Sünni ekole dayalı birtakım okullar açmıştır. Örneğin 1872 yılında Bağdat'ta açılan askeri okula kayıt olan bütün

²⁷Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Litvak, Meir. (February 2001). Money, Religion, and Politics: The Oudh Bequest in Najaf and Karbala', 1850-1903. *International Journal of Middle East Studies*, 33(1), 1-21; Sluglett, Social hierarchies of identity under the British mandate. 260; Llewellyn-Jones, The British Mandate in Iraq. 272-273.

²⁸Nakash, Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü. 388-389, 391-vd; Erkoçoğlu, Kerbelâ (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar). 305-306.

²⁹Bir Arap kabilesidir. Bu kabileye mensup kişiler genelde Basra, Bağdat ve Kûfe şehirlerinin kurulduğu yerlerde yaşamışlardır. Müntefik Aşireti özellikle XVII ve XVIII yüzyılda siyasi açıdan çok güçlü bir pozisyon elde etmiştir. Ancak Osmanlı Devletinin merkezileştirme politikasına karşı çıkan bu aşiretin gücü XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de azalmaya başlamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Kapar, Mehmet Ali. (2006). Müntefik (Benî Müntefik). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, 27.

³⁰Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Shahvar, Soli. (January 2003). Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-1865. *Middle Eastern Studies*, 39(1), 89-116; Davison, Roderic H. (2003). Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi. *OTAM, Çev.*, Durdu Mehmet Burak, 14, Ankara, 354; İngilizlerin bu süreçte müdahil olduğu bir diğer konu Sâbiîler olarak bilinen Yahya Yahudi-Hristiyan Cemaatinin durumudur. Uzun yıllar boyunca Bağdat ile Basra arasında yaşamış olan bu grup kendisine yönelik Müslüman Arap aşiretlerinin tutumunu öne sürerek XIX. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin himayesi altına girmek istemiştir. İngiltere ise Osmanlı Devleti ile ilişkisini bozmadan bu meseleyi çözmeye çalışmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Güner, Selda. (Güz 2013). Irak Sâbiîlerine Dair Bir Asayiş Dosyası (1873-1898). *CTAD*, 9(18), 3-28.

öğrencilerin eğitim masrafları Osmanlı hükümeti tarafından karşılanmıştır. Bu okulun öğrenci sayısı da buna paralel olarak sonraki süreçte giderek artmıştır. Ayrıca bu dönemde ifade edilen okulun dışında burada faaliyet gösteren başka okullar da olmuştur³¹. Üçüncü olarak Osmanlı, merkezileştirme politikasını Bağdat'a gönderdiği önemli devlet adamları ile daha ciddi manada tatbik etmeye çalışmıştır. Özellikle Midhat Paşa üç yıllık valiliği sırasında (1869-1872) merkezi otoriteyi tesis etmek için burada çok önemli girişimlerde bulunmuştur. Onun döneminde aşiretler devlet otoritesine bağlanmıştır. Dicle ve Fırat nehirlerinde gerçekleştirilen vapur işletmeciliği³² ile ilgili bir dizi düzenlemeler yapılmıştır. İmar ve iskân faaliyetlerinin yanı sıra tarımın geliştirilmesi için de topraklar tapu ile dağıtılmıştır³³.

Osmanlı Devletinin bütün girişimlerine rağmen ne Şia'nın etkinliği ne de yabancı devletlerin faaliyetleri bir türlü engellenememiştir. Bilakis Sünni aşiretlerin Şiileşme süreci, 1880'den sonra daha da artmaya başlamıştır. Hariciye Nezaretine ulaşan 10 Cemaziyelahir 1301 (7 Nisan 1884) tarihli bir telgrafta; İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri sebebiyle özellikle Hille, Müntefik, Kerbela ve Necef de Şiiliğin doygunluk seviyesine ulaştığı ifade edilmiştir³⁴. Diğer taraftan İran'dan Atebât-ı Aliye'ye ziyaret için gelen Şii sayısının zirveye ulaşması Şia'nın

³¹Bağdat ve çevresinde yaşayan düşük sınıflı ailelerin çocukları için bu okul sağladığı imkânlar sebebiyle kısa sürede bir kariyer merkezi olmuştur. Bu ve buna benzer okullarda yetişen Arap subaylar, devlet tarafından Harb-i Umûmî sırasında özellikle Arap vilayetlerinde istihdam edilmişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Güçlü, Yücel. (1996). The Role of The Ottoman-Trained Officers in Independent Iraq. *The Turkish Yearbook of International Relations*, XXVI, 123-138; Uyar, Mesut. (2013). Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War. *War in History*, 20(4), 531; Fakir ve kimsesiz çocukları sanayi alanında eğitebilmek ve onlara bir meslek kazandırabilmek için bu süreçte Bağdat'ta bir de Sanayi Mektebi açılmıştır. Midhat Paşa'nın Valiliği sırasında 1869 yılında burada faaliyet geçen bu mektebin öğrenci sayısı sonraki süreçte giderek artmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Kurt, Burcu. (June 2013). Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri. *History Studies*, 5(3), 158-163.

³²Bu süreçte Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde yapılan vapur taşımacılığı ile ilgili ayrı bir parantez açmak gerekir. Zira İngilizler, 1860 yılından itibaren Lynch Kumpanyası aracılığıyla bu nehirlerde ciddi ticari imtiyazlar elde etmişlerdir. Çetinsaya, Gökhan. (2003). The Ottoman View of British Presence in Iraq and The Gulf: The Era of Abdulhamid II. *Middle Eastern Studies*, 39(2), 194.

³³ Çetinsaya, Gökhan-Buzpınar, Şit Tufan. (2005). Midhat Paşa (1822-1844). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, 8; 1839-1876 yılları arasında Bağdat'ta on beş vali görev yapmıştır. Bunlar arasında Namık Paşa toplamda sekiz buçuk yıl ile burayı en uzun süre idare eden kişi olmuştur. Ceylan, Ebubekir. Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri. 78, http://www.obarsiv.com/pdf/bagdat_valilikleri.pdf sitesinden 26.8.2016 tarihinde alınmıştır.

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi, 1149/8. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. MF. MKT.) olarak kısaltılmıştır.

etki alanını genişleten bir diğer sebep olmuştur³⁵. Bu bağlamda bölgedeki demografik yapı 1890 yılında Şiiler lehine değişmiştir³⁶. Hatta Şiiler, merkezi Bağdat'ta bulunan Altıncı Ordunun da çoğunluğunu oluşturmaya başlamıştır. Şüphesiz bu durumda devletin yeni bir tehdit unsurunu algılamasına neden olmuştur³⁷. Osmanlı, merkezileşme politikası ekseninde Bağdat'a gönderdiği önemli devlet adamları ile bir yandan Şiiliğin daha fazla yayılmasını engellemeye çalışırken diğer yandan da onlar vasıtasıyla buranın eğitim, ziraat, güvenlik, imar, iskân, ticaret ve zanaat gibi problemlerini çözmeye kalkışmıştır³⁸. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in Panislamizm politikası çerçevesinde Cemalettin Afgani gibi önemli isimlerin başkente çağırılması, Şii öğretilerine karşı bölgedeki Sünni okulların ve Sünni ulemanın daha fazla desteklenmeye başlanması ve Atebât-ı Aliye'ye yönelik birtakım iyileştirme teşebbüsleri bu dönemin en dikkat çekici gelişmeleri olmuştur. Zira bu girişimler ile Osmanlı Devleti hem mevcut durumu kendi lehine çevirmeye çalışmış hem de Şia'yı destekleyen İran ile İngiltere'ye karşı politik eksenli yeni bir cephe açmıştır³⁹.

³⁵Üstün, İsmail Safa. (2007/2). The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi'a in The 19th Century Province of Baghdad. *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 75.

³⁶Poş, Abdullah. (Eylül-Aralık 2011). XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şiî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri. *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 50-52.

³⁷Sluglett, Social hierarchies of identity under the British mandate. 261; Nitekim Bağdat'ta bulunan kaymakam Esad Bey'in 3 Mayıs 1314 (15 Mayıs 1898) tarihinde İstanbul'a gönderdiği yazıda, bölgede giderek yükselen Şiiliğin Osmanlı Devleti için ciddi bir tehlike olduğu ifade edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, Umum Vilayetler Tahrirâtı, 41/117. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. Y.PRK. UM.) olarak kısaltılmıştır.

³⁸Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ceylan, Ebubekir. (2014/2). Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine. *Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 19(37), 85-115; Köksal, Ahmet. (Yaz 2014). Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. XIV/1, 197-236. Çetinsaya, Gökhan. (2001). Sultan Abdulhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad, 1888-1896. *The Journal of Ottoman Studies*, Edit., Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry-İsmail Erünsal-Klaus Kreiser-A. Atilla Şentürk, XXI, İstanbul, 257-267; Merkezileştirme politikası bu süreçte yalnızca Bağdat Vilayeti ile sınırlı kalmamış diğer vilayetlerde de tatbik edilmeye çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Çetinsaya, Gökhan. (1992/2). II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset. *Divan*, 153-168; Çetinsaya, Gökhan. (2005). The Caliph and The Shayks: Abdülhamid II's Policy Towards The Qadiriyya of Mosul. *Ottoman Reform and Muslim Regeneration Studies in Honour of Butrus Abu-Manneh*, Edit., Itzchak Weismann and Fruma Zachs, Ottoman Studies, 8, 97-107; Çetinsaya, Gökhan. (1999). The Politics of Reform in Iraq Under Abdülhamid II, 1878-1908. *Turkish Journal of Islamic Studies*, 3, 41-72.

³⁹Deringil, Selim. (1990). The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda. *Die Welt des Islams*, XXX, 45-62; Çetinsaya, Gökhan. (July 2005). The Caliph and Mujtahids: Ottoman Policy Towards The Shiite Community of Iraq in The Late

Osmanlı Devletinin İngiltere'ye yönelik bu girişimleri XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kaiser Wilhelm önderliğinde Doğu'ya doğru genişlemeyi amaç edinen Almanya için bir şans olarak görülmüştür. Osmanlı coğrafyasını kurak ve dışlanmış, bir o kadar da geniş, önemli yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip bir yer olarak tanımayan Almanya, milli birliğini sağladıktan kısa bir süre sonra ticari ve endüstriyel çıkarları için bu yöne doğru genişleme arzusunun ortaya koymuştur. O, İngiltere'nin XIX. yüzyılın son çeyreğinden sonra Osmanlıya yönelik politika değişikliğini⁴⁰ bir fırsat olarak görmüş ve İstanbul ile yakınlaşmaya başlamıştır. Özellikle İngiltere'nin Hindistan üzerindeki etkinliğini kırmak isteyen Almanya bu bağlamda oraya daha kısa yoldan ulaşabilmek için Osmanlı coğrafyasını kullanıp Berlin'den Pers Körfezi'ne kadar bir demiryolu hattı inşa etmeyi planlamıştır. Bağdat da onun tarafından bu demiryolu güzergâhının Basra Körfezi'ne ulaşmadan önceki en önemli durağı olarak belirlenmiştir. Almanya bu hedefini gerçekleştirebilmek için ilk olarak 1888 yılında Berlin-İstanbul arası demiryolu ulaşımını kullanıma açmıştır. Bu tarihten sonra da demiryolu güzergâhının Osmanlı sınırları içerisindeki diğer noktalarında çalışmalar başlatmıştır⁴¹. Almanya bu süreçte bir yandan da Basra Körfezi'nde etkili olmaya çalışmıştır. Almanya, demiryolu hattının haricinde diğer yandan Dicle ve Fırat nehirleri vasıtasıyla buraya ulaşım için İngiliz ticaretine darbe vurmaya çalışmıştır. İngiltere ise Almanya'nın hem Bağdat hem de Basra Körfezi'ne yönelik girişimlerine aynı sertlikte karşılık vermiştir. İngilizler buralardaki faaliyetlerini arttırarak nüfuz alanlarını ciddi oranda derinleştirmeyi amaç edinmişlerdir⁴². Ancak bu durum XX. yüzyıla girilirken Bağdat'ta onların karşısına Almanya'nın değil Rusya'nın ciddi bir rakip olarak çıkmasıyla neticelenmiştir.

Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*, 41(4), 561-774; Gelişli, Yücel. (2005). On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge. *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2), 83-113; Sluglett, Social hierarchies of identity under the British mandate. 261-262.

⁴⁰İngiltere, 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan tamamen vazgeçmiştir. O, bu tarihten sonra hem Fransa hem de Rusya ile Osmanlı Devletinin parçalanması üzerine görüşmeler gerçekleştirmeye başlamıştır.

⁴¹Barton, James L. (July 1918). The Ottoman Empire and The War. *The Journal of Race Development*, 9(1), 2-8; Soy, H. Bayram. (Ocak-Şubat 2000). Anadolu ve Bağdat Demiryolu Çerçevesinde Osmanlı-Alman Yakınlaşması. *Yeni Türkiye*, 6(31), 309-316.

⁴²Soy, H. Bayram. (Yaz 2005). Birinci Dünya Savaşı Öncesinde "Orta Doğu'da Alman-İngiliz Mücadelesi. *Türkiye Günlüğü*, 81, 111-113; Kızılkaya, Oktay. (Summer 2013). XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi. *Turkish Studies*, 8/7, 293-306; Çetinsaya, The Ottoman View of British Presence. 199-202.

2. Harb-i Umûmî Öncesinde Emperyal Devletlerin Bağdat'taki Faaliyetleri ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu

Bağdat, jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle tarihin her döneminde hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı kritik bir yer olmuştur. Tarih boyunca Bağdat'ı elinde bulunduran her güç onun konumu sayesinde geniş bir coğrafyayı kontrol etme imkânını elinde bulundurmuştur. Bununla birlikte Bağdat; jeopolitik ve jeostratejik konumunun dışında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren keşfedilmeye başlanılan yer altı⁴³ ve yer üstü⁴⁴ kaynaklarıyla, emperyal devletlerin daha fazla odak noktası haline gelmeye başlamıştır. Burası özellikle⁴⁵, 1900-1914 yılları arasında, büyük güçlerin her alanda -genel olarak ekonomik, politik ve dini ekseninde- yoğun bir etkisine maruz kalmıştır. Emperyal devletler bu zaman dilimi içerisinde Bağdat'ta söz sahibi olabilmek için birbirleriyle kıyasıya bir mücadele içerisinde girişmişlerdir. Osmanlı Devleti ise bu devletlerin Bağdat'taki bütün hareketlerini yakından takip etmiş ve aldığı birtakım önlemlerle buradaki gücünü muhafaza etmeye çalışmıştır.

Bağdat; Harb-i Umûmî öncesinde özellikle, İngiltere ve Rusya'nın kıyasıya rekabet içerisinde olduğu bir yerleşim birimidir. Bu iki devletin Bağdat üzerindeki

⁴³ Sakin, Serdar-Kartın, Cengiz. (2014). İngiliz Seyyahlar Maunsell, Harris ve Sykes'in Gözlemlerinde İran, Irak ve Türkiye. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11, 309-310; Bağdat, yalnızca petrol rezervleri açısından değil aynı zamanda sahip olduğu gaz yatağı açısından da oldukça önemli bir yerleşim birimidir. İncelenen arşiv kayıtlarında Osmanlı Devletinin Rusya'ya ödenmekte olan gaz parasından tasarruf sağlamak için burada bulunan gaz yatağını Donanma Cemiyeti vasıtası ile kullanmak istediği ifade edilmektedir. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Sıra No: 83, Kutu No:255, Belge No: 56. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (TİTE) olarak kısaltılmıştır.

⁴⁴ Emperyal devletler bölgede bulunan temsilcileri vasıtasıyla özellikle Dicle ve Fırat nehirleri üzerine bir dizi araştırmalar yapmışlardır. Onlar adına araştırma yapan temsilcileri kaleme aldıkları eserlerinde bu nehirlerin genişliği, derinlik seviyeleri ve diğer özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Nitekim emperyal devletler sonraki süreçte bu önemli bilgileri ticari, siyasi ve askeri amaçlarını elde etmede kullanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kartın, Cengiz. (2015). İngiltere'nin Van Konsolosu Frederick Richard Maunsell'in (1828-1916) Gözlemlerinde Osmanlı Nehirleri ve Gölleri. *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, Haz., Şakir Batmaz-Özen Tok, 2, Kayseri: Not Yayınları, 943-956.

⁴⁵ Bağdat, uzun yıllar boyunca Musul ve Basra gibi vilayetleri de içine alan "Irak" isimli yönetsel bir yapının merkezi olmuştur. Bu konuyla ilgili bazı çalışmalara göre Osmanlı Devletinin resmi yazışmalarında Bağdat'ı, "Irak" isimli oluşumun genel merkezi olarak tanımladığı beyan edilmektedir. Ayrıca ilgili çalışmada, "Irak" kelimesinin ise bu bölgede yaşayan insanlar için vatansever bir manaya geldiği vurgulanmaktadır. Visser, Reidar. (2009). Proto-Political Conceptions of 'Iraq' in Late Ottoman Times. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), 143-154; Visser, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı. 86-vd.

çıkar mücadelesi ise daha çok ekonomik ve siyasi eksenlidir. Hem İngiltere hem de Rusya Bağdat'a yönelik strateji ve faaliyetlerini ağırlıklı olarak burada bulunan konsoloslari ve diğer konsolosluk görevlileri vasıtasıyla uygulamaya çalışmışlardır. Ancak her iki devletin konsolosluk temsilcilerinin Bağdat'taki faaliyetleri bu süreçte Osmanlı yerel idarecileri tarafından yakından takip edilmiş ve İstanbul'a anında rapor edilmiştir. Örneğin Bağdat Vilayetinden İstanbul'a gönderilen 24 Temmuz 1320 tarihli (6 Ağustos 1904) gizli telgrafta; Rusya Konsolosu Mösyö Maşkof'un (?) İran Karperdazhanesi⁴⁶ baş tercümanını bir önceki gün yanına çağırđığı, ona Bağdat'ta ikamet eden İranlı Nizamülulema'nın Osmanlı ve İngiliz politikalarını gözetererek Ruslar aleyhinde İran ulemasını dolduruşa sevk etmesi nedeniyle bu kişinin buradan kaldırılması gerektiğini açıkça beyan eylediği belirtilmektedir. Bağdat Vilayetinin gönderdiği aynı telgrafın devamında İranlı Nizamülulema'nın Osmanlı Devletine bağlı olduğu, Rusya'nın buradaki konsolosunun İran ulemasını -içerisinde Nizamülulema'nın da bulunduğu- birtakım aracilar vasıtasıyla yanına çekmeye çalıştığı ama başaramadığı, bu yüzden de konuya tamamen Osmanlı ve İngiliz politikası bağlamında baktığı ifade edilmektedir⁴⁷.

İngiltere'nin ve Rusya'nın Bağdat üzerindeki faaliyetleri bu zaman dilimi içerisinde çeşitlilik arz ettiği için Osmanlı yerel idarecileri hemen her konuyu başkente rapor etme ihtiyacı duymuştur. Bağdat Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Teşrin-i Evvel 1321 tarihli (5 Kasım 1905) yazıda; İngiltere'nin vilayet konsolosluğunda görevli bazı askerlerin kat edecekleri mesafeyi hesap etmek iddiasıyla ellerindeki bir iple Kâzimiye yolunu ölçtükleri ve bu durumun haber alınması üzerine askerlerin uygulamadan anında men edildikleri belirtilmektedir. Ayrıca Bağdat Valiliği telgrafına, bu uygulamanın sebebinin Konsoloto'dan sorulacağını ve alınacak cevabın arz edileceğini de eklemiřtir⁴⁸.

Bütün bunlarla beraber İngiliz ve Rus konsolosluk temsilcilerinin Bağdat'ın çeşitli kazalarına veya Musul, Basra gibi diğer vilayetlere gerçekleştirdikleri ticari, siyasî ve askerî maksatlı istihbari geziler, bu dönemin en önemli konusunu teşkil etmektedir. Çünkü hem İngiliz hem de Rus konsolosluk görevlileri Osmanlı

⁴⁶Şehbenderlik veya konsolosluk olarak tanımlanabilir.

⁴⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası, 2385/178821. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. BEO.) olarak kısaltılmıştır.

⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi, 356/112. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır.

Devletin mevcut siyasî, askerî ve ekonomik durumunu kendileri için bir avantaj olarak görmüş ve rahat bir şekilde istedikleri noktalara hareket edebilmişlerdir. Ancak onların bütün bu hareketleri Bağdat Valiliği, Altıncı Ordu Komutanlığı ve bölgede bulunan diğer birimler tarafından yakından takip edilmiş ve İstanbul'a düzenli olarak bildirilmiştir⁴⁹. Örneğin 11 Kanun-i Sani 1321 tarihli (24 Ocak 1906) bir belgede; İngiliz Konsolosunun İran ulemasını ziyaret etmek için Kerbela ve Necef taraflarına gittiği, bu girişim üzerine Rus Konsolosunun da Babil Harabelerini görmek amacıyla Hille, Kerbela ve Necef taraflarına azimet ettiği ifade edilmektedir⁵⁰. Bağdat Vilayetinden merkeze gönderilen 4 Kanun-i Sani 1322 tarihli (17 Ocak 1907) bir başka yazıda; İngiltere Genel Konsolos Vekili Mister Ramizini'nin (?) beraberinde tercüman ve 2 kavas ile 15 Kanun-i Evvel 1322 (28 Aralık 1906) tarihinde konsoloshaneye mahsus özel bir vapurla ilk olarak Basra'ya gittiği, oradan da Muhammara'ya⁵¹ uğrayıp tekrar vilayete geldiği bildirilmektedir. Ayrıca ilgili yazıda konsolosun bu süre zarfında yerine de Bağdat'taki konsolosluğa vekâleten kendi doktorunu atadığı anlatılmaktadır⁵². Heyet-i Tahkiki Reisi Ferik Efendi imzasıyla Musul'dan 21 Mayıs 1323 tarihinde (3 Haziran 1907) İstanbul'a gönderilen şifreli bir diğer telgrafta ise biri İstanbul diğeri Bağdat Konsolosluğuna

⁴⁹Bu süreçte yalnızca emperyal devletlerin konsolosluk görevlileri yakından takip edilmemiştir. Ayrıca, çeşitli amaçlarla Bağdat'ta bulunan veya buraya seyahat etmeyi planlayan İngiliz, Rus, Fransız ve diğer bil umum devletlerin sivil vatandaşları da ifade edilen kapsamda yakından izlenmiştir. Örneğin Fransa Asar-ı Atika Heyeti'nden Mösyö Jenoyak'ın Bağdat'a bağlı Hille Kazası'nda kazı yapma isteği Maarif-i Umumi Nezaretine 29 Temmuz 1327 tarihinde (11 Ağustos 1911) bildirilmiştir. Bu konuyla ilgili Halep Vilayetinden İstanbul'a gönderilen 5 Kanun-i Evvel 1323 tarihli (18 Aralık 1907) bir diğer belgede; İngiliz Times Gazetesi Muhabiri David Feriz'in Birecik, Urfa ve Musul tarikiyle Bağdat'a hareket ettiği ve orada bulunduğu süre içerisinde herhangi bir olumsuz hareketinin görülmediği beyan edilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım, 83/64. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. HR. SYS.) olarak kısaltılmıştır. BOA. MF. MKT., 1174/36.

⁵⁰BOA. BEO., 2752/206387.

⁵¹Basra'nın yaklaşık otuz sekiz kilometre güneydoğusunda, İran'ın Arabistan Eyaleti sınırları içerisinde bulunan yerleşim birimine verilen isimdir. Burası uzun yıllar boyunca Şii mezhebinden bir kabile tarafından yönetilmiştir. Nüfusunun çoğunluğunu Caferi Araplar oluşturmuştur. 1857 İran-İngiltere Savaşı sonrasında İngilizler burayı işgal etmiştir. Bu duruma bağlı olarak da ticaret ve nüfus Muhammara'da hızla artmıştır. Bölge XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Osmanlı-İngiliz rekabetinin en üst düzeyde yaşandığı bir nokta olmuştur. Rumbeyoğlu Fahreddîn-Mehmed Nâbî. (Eylül 2014). Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Dış Politika Meseleleri IV: Muhammere. *Tarih Okulu Dergisi*, Aktaran., Ünal Taşkın, XIX(7), 837-841.

⁵²Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Mektubî Kalemî, 1142/89. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. MKT.) olarak kısaltılmıştır. TİTE., Sıra No: 445, Kutu No:88, Belge No: 26.

mensup iki İngiliz memurunun ticarete ait bazı yollar⁵³ hakkında malumat toplamak maksadıyla buraya geldikleri, buradan da Kerkük üzerinden İran hududuna hareket ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca ilgili belgede İran sınırına giden bu İngilizlerin hudut hattında bazı İranlı memurlarla görüşüp onlardan birtakım istihbari bilgiler topladığı da paylaşılmaktadır⁵⁴.

Bağdat'taki Rus ve İngiliz konsolosluk görevlilerinin seyahat adı altında gerçekleştirdikleri ticari, siyasî ve askerî maksatlı istihbari geziler özellikle 1910 yılından itibaren daha da artmaya başlamıştır. Öyleki bu durum, İstanbul ile Bağdat arasında sık sık karşılıklı birtakım yazışmaların yapılmasına neden olmuştur. Bağdat Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Nisan 1326 tarihli (19 Nisan 1910) telgrafta, İngiltere'nin Bağdat Konsolosunun Musul, Süleymaniye, Kerkük ve Hanekin taraflarına azimet ettiği ve bu durumun Musul Vilayetiyle diğer önemli mahalli mutasarrıflıklara bildirildiği ifade edilmektedir. Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye Dairesi bu telgrafa karşılık olarak 21 Nisan 1326 tarihinde (4 Mayıs 1910) Bağdat ve Musul vilayetlerine gönderdiği cevapta, Musul ve Süleymaniye taraflarına gittiği belirtilen konsolosun hareketlerinin kendisine sezdirilmeden takip edilmesini ve elde edilen bilginin sürekli İstanbul ile paylaşılmasını istemiştir. Bunun üzerine Musul Vali ve Havalisi Komutanı, Dâhiliye Nezaretine 4 Mayıs 1326 tarihinde (17 Mayıs 1910) gönderdiği yazıda, Kerkük, Altunköprü, Erbil, Revanduz ve Azre kazalarını dolaşarak buraya geldiği belirlenen İngiliz Konsolosun bir süre sonra tekrardan Bağdat'a gittiğini beyan eylemiştir⁵⁵. Bu

⁵³İngiltere bu süreçte Bağdat ve çevresinde ticari anlamda en önemli güçtür. Özellikle Lynch Kumpanyası aracılığıyla bölgedeki ticaret yoluna tamamen hâkim olmuştur. Onu, İran üzerinden bölgeye ulaşmaya çalışan Rusya izlemiştir. Osmanlı Devletinin ise kendi sınırları içerisinde kalan bu bölgeyle ticareti oldukça zayıf kalmıştır. Rusya, İngiltere'nin Bağdat'taki ticari gücünü kırabilmek için buradaki konsolosluğu vasıtasıyla birtakım strateji ve faaliyetler geliştirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti de aynı şekilde bölgedeki ticari dengeleri kendi lehine çevirebilmek için bazı reformlar yapmıştır. Bunun yanında İran ise iç ticaretini geliştirmek için Bağdat ticari bölgesini zayıflatmaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Metin, Barış. (2012). Rus Konsolos Raporlarına Göre Bağdat ve Havalisinde, Büyük Güçlerin Ekonomik ve Ticari Mücadeleleri (1907-1909). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), Elazığ, 235-245; Daei, Masoumeh. (2011). 20. Yüzyılın Başlarında İran-Osmanlı Ticaretinde Bağdat-Basra Yolu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30(50), 57-68; The National Archives, Foreign Office, 371/502. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (TNA. FO.) olarak kısaltılmıştır.

⁵⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı, Askeri Maruzat, 247/24. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. Y. PRK. ASK.) olarak kısaltılmıştır.

⁵⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, 92 1 44. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. MUİ.) olarak kısaltılmıştır. (Ek- 1).

konuyla ilgili Bağdat Valisi Nazım Bey imzalı 5 Kanun-i Evvel 1326 tarihli (18 Aralık 1910) bir başka telgrafta ise Rus Konsolosu Mösyö Örlof'un (?) Hanekin'e gittiği, bunun üzerine Kerbela'ya gitmeye karar veren sabık (eski) İngiliz Konsolosunun seyahatini bilinmeyen bir sebeple iptal ettiği belirtilmektedir⁵⁶.

Osmanlı yerel idarecileri tarafından çok sıkı bir şekilde takip edildiklerini bilen İngiliz ve Rus konsolosluk görevlileri bazen kendilerine yönelik bu baskıyı kırabilmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu kişiler özellikle Bağdat'ta, onlara karşı gerçekleştirildiğini iddia ettikleri olumsuz durumları İstanbul'da bulunan genel konsolosluklarına haber vererek bütün dikkatleri üzerlerine çekmek istemişlerdir. Bu sayede de burada kendilerine bir mağduriyet alanı oluşturarak mevcut faaliyetlerini meşru bir hale getirmeye çalışmışlardır. Ancak onların bu amacı bilindiği için Bağdat Vilayeti sık sık bu konuda İstanbul tarafından uyarılmıştır. Örneğin Hariciye Nezareti 30 Ağustos 1328 (12 Eylül 1912) tarihinde Bağdat Vilayetine gönderdiği telgrafta; İstanbul Rusya Sefaretine, orada bulunan konsolosun müşkülât içerisinde olduğu, dışarı çıktığında kendisine iyi gözle bakılmadığı, hatta bazı çalışanlarının darp edildiği yönünde haberlerin gelmeye başladığını ifade ederek valilikten bu konunun acilen açıklığa kavuşturulmasını talep etmiştir⁵⁷. Bunun üzerine konu ile detaylı bir araştırma gerçekleştiren Bağdat Valiliği elde ettiği sonuçları kısa sürede Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti ise 2 Teşrin-i Evvel 1328 tarihinde (15 Ekim 1912) Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta; bazı mahalli gazetelerde ecnebilerle ilgili birtakım olumsuz makalelerin yazılmasını fırsat bilen Bağdat Rus Konsolosunun konuyu hemen İstanbul'daki genel merkezlerine bildirdiğini beyan etmiştir⁵⁸. Bu mesele ile ilgili Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine 31 Temmuz 1329 tarihinde (13 Ağustos 1913) gönderilen bir başka belgede; İran hududu hakkında malumat edinmek için bölgeye hareket eden Bağdat Rus Konsolosuna çeşitli müşkülâtlar çıkarıldığı ve bu durumun İstanbul'daki genel konsolosluk tarafından açıkça dillendirildiği ifade edilmektedir. Hariciye Nezaretinin bu telgrafı üzerine harekete geçen Dâhiliye Nezareti 5 Ağustos 1329 tarihinde (18 Ağustos 1913) Bağdat Vilayetine gönderdiği yazıda bu konuyla ilgili detaylı açıklama talep etmiştir. Bağdat Valisi 29 Ağustos

⁵⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Mütenevvia Evrakı, 10/8. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. MTV.) olarak kısaltılmıştır. (Ek- 2).

⁵⁷ BOA. HR. SYS., 91/7.

⁵⁸ BOA. HR. SYS., 91/8.

1329 tarihinde (11 Eylül 1913) Dâhiliye Nezaretine ve Sadaret makamına gönderdiği mahremane yazıda; ifade edilen şikâyetin doğru olmadığını, tam tersi konsolosun seyahati sırasında özellikle bazı Arap aşiretlerini tehdit ile kendi yanına çekmeye çalıştığını belirtmiştir. Ayrıca ilgili telgrafın bir başka bölümünde konsolosun sınır boyunu Kelhor Aşireti⁵⁹ Reisi Davudhan ile gezdiği, burada Osmanlı ve İngiliz aleyhtarı birtakım propagandalar gerçekleştirdiği ve Rusya'nın bölgedeki etkinliğini aşiretler üzerinden İran'a taşımaya çalıştığı da açıklanmaktadır⁶⁰.

Hem Rus hem de İngiliz konsolosluk görevlilerinin Bağdat ve çevresinde bulunan aşiretleri kendi yanlarına çekmek için yaptığı bu girişimler burada bulunan sivil ve askeri makamların yakından takip ettiği bir meseledir. Bazen bu girişimler neticesinde ortaya çıkan isyan hareketleri bölgedeki askeri birimler tarafından bastırılmak zorunda kalınmıştır⁶¹. Bazen ise herhangi bir isyan hareketinin ortaya çıkmaması için bölgede bulunan birimler ile merkez arasında çeşitli yazışmalar

⁵⁹ İran sınırları içerisinde yer alan bu aşiretin en büyük özelliği Ortodoks Şii İncancını benimsemesidir. Genel olarak yarı göçebe bir hayat biçimini benimseyen bu aşiretin üyeleri ayrıca yılda bir kez de toprağı ekmektedir. Hem İran hem de Türkiye'deki Kürt Aşiretleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Cefil, Cefilê. (2007). *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, Çev. Hasan Kaya, İstanbul: Evrensel Basım Yayım, 172-vd.

⁶⁰BOA. DH. MTV., 10/70; BOA. HR. SYS.,91/9.

⁶¹Dâhiliye, Emniyet-i Umumiye, Emniyet Şubesi Evrakı, 36/6. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. EUM. EMN.) olarak kısaltılmıştır. Bu isyan hareketleri yalnızca emperyal devletlerin teşviki ve kışkırtması neticesinde zuhur etmemiştir. Kimi zaman da aşiretler arasında yaşanan münferit hadiseler birtakım asayiş bozukluklarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu gibi durumlarda ise olaylara ilgili birimler tarafından hemen müdahale edilerek asayiş temin edilmeye çalışılmıştır. Örneğin Bağdat Vali Vekili Lütfi Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Mayıs 1329 tarihli belgede, Kut'ül Amâre Kazası'nda iki fırka arasında meydana gelen olaylarda öldürülen ve yaralananların faillerinden birisinin yakalandığı diğerlerinin ise arandığı ifade edilmektedir. Bu konuyla ilgili 22 Kanun-i Sani 1328 tarihli (4 Şubat 1913) bir başka belgede; El-Anzele Aşireti reisleri ile El-Şil ve El Gazelan aşiretleri arasında zuhur eden olaylar neticesinde bazı kişilerin tutuklandığı anlatılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları, 229/36. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. MV.) olarak kısaltılmıştır. BOA. DH. EUM. EMN., 27/15. Bazen önemli devlet adamlarının huzur ve sükuneti sağlamak amacıyla aşiretleri dizginleme girişimleri merkez ile Bağdat arasında problemlere sebep olmuştur. Zira bu girişimler karşısında imtiyazlarını kaybetmeye başlayan aşiretler İstanbul'a birtakım gerekçelerle şikâyet dilekçeleri yazmışlardır. Örneğin 1912 yılında Bağdat'a tayin edilen Zeki Paşa'nın vergilerini düzenli olarak ödemeyen aşiretlerin bulunduğu noktalara defterdar ve vergi memurlarıyla birlikte asker sevk etmesi üzerine İstanbul'a bazı şikâyetler iletilmiştir. Bu şikâyet dilekçelerinde özellikle Zeki Paşa'nın askerler aracılığıyla zorbalık yaptığı iddia edilmiştir. Zeki Paşa ise İstanbul'a gönderdiği yazıda aşiretlerin vergi vermemek için kendi şahsı hakkında bu tür haberler öne sürdüğünü ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Toprak, Seydi Vakkas. (Spring II 2015). Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, 419-423.

yapılmıştır. Örneğin Dâhiliye Nezareti, Bağdat ve Musul vilayetlerine gönderdiği 29 Eylül 1329 (12 Ekim 1913) tarihli telgrafta; bu bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Lor (Lur) aşireti⁶² üyelerine karşı ilgili birimleri uyarılmış ve onlardan birtakım tedbirler almalarını talep etmiştir⁶³. Bağdat Dördüncü Ordu Müfettişliğinden İstanbul'a gönderilen 21 Eylül 1329 (4 Ekim 1913) tarihli yazıda; Rusya'nın hem İran hem de civar yerleşim birimlerinde bulunan aşiretleri bölgede ciddi bir ağırlığı olan Salarüddeve⁶⁴ ile tahrik etmekte olduğu, onun aracılığıyla Caf Aşireti⁶⁵ Reisi Mahmut Bey gibi isimlere propaganda içerikli birtakım mektuplar gönderdiği, bu mıntikalarda görevli memurların ciddi bir zafiyet içerisinde bulunduğu ve Bağdat'taki Rus Konsolosu Mösyö Örlof'un (?) seyahat ettiği noktalarda ikamet eden halkı çeşitli vaatlerle yanına çekmeye çalıştığı ifade edilmektedir. Bunun üzerine Harbiye Nezareti, 24 Eylül 1329 (7 Ekim 1913) tarihinde Dâhiliye Nezaretine Dördüncü Ordu Müfettişliğinin yazısını iletip ilgili birimlerin uyarılmasını talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti ise 26 Eylül 1329 tarihinde (9 Ekim 1913) Bağdat ve Musul vilayetlerine gönderdiği telgrafta, Rus konsolosuyla birlikte hareket eden Salarüddeve ile Ferman Ferma⁶⁶ ve bölgedeki diğer Rusların faaliyetlerinden bahsedip onlardan mevcut duruma karşı alınacak önlemlerin bildirilmesini istemiştir. Bağdat Vilayeti ise 7 Teşrin-i Sani 1329 (20 Kasım 1913) tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği cevabi yazıda; meselenin

⁶²Bu aşiret genel anlamda Luristan olarak adlandırılan –ki burası batıdan Irak, kuzeyden Nihâvend ve Hersin, doğudan Rûdsezâr ve güneyden Hûzistan ile çevrilidir- bölgede yaşamaktadır. Aşiret üyelerinin hayat tarzları daha çok yarı göçebe hayvancılık ve çiftçilik üzerine kuruludur. Bununla birlikte petrolün bulunmasından sonra bu aşirete bağlı bazı gruplar Abadan ve Ahvaz'a göç etmiş ve buralarda sanayi alanında çalışmışlardır. Ayrıca Lurlar, Batı ve Doğu Lurları olmak üzere iki ana gruba ayrılmışlardır. Kurtuluş, Rıza. (2003). Luristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 227.

⁶³BOA. DH. EUM. EMN., 33/59.

⁶⁴Kaçar Hanedanlığına mensup Mehmet Ali Şah'ın kardeşidir. 1911 yılında Meşrutiyet taraftarları ile yaptığı savaşı kaybedince Rusya'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Harb-i Umûmî başlayana kadar da Rusya'nın kontrolünde İran coğrafyasında hareket etmiştir. Ancak savaşın başlaması ile birlikte İran tahtına geçmek için Osmanlı ve Alman yanlısı bir politika izlemiştir. Sarısaman, Sadık. (1995). Birinci Dünya Savaşı'nda Salarüddeve Olayı. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2, 149-153.

⁶⁵Zagros Bölgesi kökenli bir aşirettir. Bu aşiretin kolları hem İran hem de Irak'ta bulunmaktadır. Irak koluna bağlı üyeleri daha çok Süleymaniye, Halepçe ve Kalar gibi yerleşim birimlerinde yaşarken İran'da bulunan uzuvları ise Kirmanşah civarında ikamet etmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Çabuk, Fehminaz. (2013). *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 63-64, 73, 82-83.

⁶⁶Hem Harb-i Umûmî öncesinde, hem de sırasında Rusya lehine İran'da hareket eden önemli bir isimdir. Sarısaman, Sadık. (1997). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 299; Sarısaman, Salarüddeve Olayı. 152.

esasen Musul Vilayetinde yaşandığını, Rus Konsolosu Örlof'un buradan ayrılırken bazı aşiretlere telkinatta bulunduğunu ve bu konu kapsamında hudut üzerinde bulunan bütün memurlara gerekli talimatların verildiğini açıklamıştır⁶⁷. İngiliz Konsolosu John Gordon Lorimer'in⁶⁸ çıktığı seyahat sırasında Bağdat ile Basra arasında bulunan aşiretlerle görüşüp onlardan politik, askeri ve ekonomik birtakım istihbari bilgiler elde etme girişimleri, İstanbul ile yerel birimler arasında sık sık yazışmaların yapılmasına neden olan bir diğer konudur. Bu yazışmalarda, konsolosun özellikle Amara, Şatra, Ali Garbi, Kumeyt ve Şeyh Said gibi yerleşim birimlerini dolaşarak buralarda bulunan aşiretlere, mevcut askeri güçler, Müslim-Gayr-i Müslim efrad sayısı, Kerbela ile Necef'e giden yollar, bölgeden geçmiş savaşlara katılım sayıları ve kendilerinin Osmanlıya bağlılık derecesi gibi soruları yönelttiği anlatılmaktadır⁶⁹.

Emperyal devletlerin konsolosluk görevlileri vasıtasıyla aşiretler üzerinde etkili olma girişimleri bazen de çeşitli meselelerin uluslararası boyuta taşınmasına sebep olmuştur. Örneğin İngiliz Konsolosu Lorimer'in Bağdat ile Basra arasında ikamet eden aşiret üyeleri ile teması çeşitli işler için Londra'da bulunan İbrahim

⁶⁷BOA. DH. EUM. EMN., 71/29. (Ek- 3).

⁶⁸1909-1913 yılları arasında İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu görevini ifa eden ünlü şarkiyatçıdır. Kendisi yalnızca Bağdat'ta değil Basra ile Musul vilayetlerinde de çok tanınmış bir kişiydi ve yerel görevlilerle arası çok iyiydi. Lorimer, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1913-1914 yıllarında imzalanan anlaşmalarda büyük pay sahibiydi. O, ayrıca Bağdat Konsolosluğu dışında Basra Körfezi'nde çeşitli diplomatik görevlerde bulunmuştur. Basra Körfezi'nin başlıca şehirleri arasında gidip gelirken de önemli bir eser kaleme almıştır. Bilge, Mustafa L. (2003). Lorimer, John Gordon (1870-1914). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 212-213. Ayrıca Lorimer'in Mezopotamya'daki Osmanlı yönetimi hakkındaki görüşleri şu şekildedir: "*Türklerin cihanşumül idare sistemi, hemen hiçbir açıdan Irak için uygun değildir. Türklerin kendileri bunun bir başarısızlık olduğunu anlamalıdır; fakat muhtemelen sadece birkaçı bunun sebebini-yeterince açık olmasına rağmen- anlamaktadır. Irak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir unsuru değil, daha çok yabancı bir sömürgeci ve İstanbul'da Batı Türkiye için hazırlanmış ayrıntılı kararnamelere göre masa başında oturan memurlar tarafından yönetilmesi asla tatminkâr olamaz. Bağdat'a gelmeden önce Türkiye'nin ne denli bir bürokrasi ülkesi olduğunu ve sağır-dilsiz bir kırtasiyeciliğin hâkim olduğunu; ayrıca Irak'taki varlığının fiziksel anlamda ne kadar az desteklendiğini bilmiyordum. Ancak insan böylesi bir duruma ancak hayranlık duyabilir. Türk sivil bürokrasisi ile ordusunun bildiğinden şaşmayan ve şikayetlenmeyen bir kararlılıkla imkânsız görevlerini üstlenmeleri; birincisinin kanunname ve fasıllara istinaden idare etmesine, ikincisinin ise bir düzen görüntüsü yaratmaya devam etmesine...*" *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918, İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, (2016). Der., Ali Satan, Çev., Nilgün Engin, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 15-16.

⁶⁹Kocatürk, Önder. (2011). 1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri. *Türkoloji Kültürü*, IV(7), 18-19.

Hakkı Paşa'ya⁷⁰ burada çok farklı bir boyutta yansıtılmıştır. Müsteşar Sir Louis Mallet⁷¹, Bağdat'ta bulunan İngiltere Konsolosluğuna dayandırdığı haberde Hakkı Paşa'ya, bazı aşar mültezim ve mukataacılarının iltizam ve mukataaların kendilerine on, on beş yıl süreyle yeniden verilmesini talep ettiğini, bunun içinde konsolosluğu aracı olarak kullanmak istediklerini anlatmıştır. Ayrıca Mallet, Paşa'ya taleplerine olumlu cevap alamamaları halinde ifade edilen kişilerin bölgede asayiş bozucu birtakım filler içerisinde yer alabileceklerini de söylemiştir. Bunun üzerine Londra'da bulunan Hakkı Paşa, İstanbul ve Bağdat arasında konuyla ilgili bir dizi telgraf görüşmeleri başlamıştır. Bu görüşmelerin en son ayağında Bağdat Valiliği Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; vilayette, Müsteşar'ın ifade ettiği bir durumun yaşanmadığını, tam tersi burada bulunan İngiliz Konsolosun aşiretlere yaptığı ziyaretler sırasında onlardan birtakım sözler kaparak meseleyi hemen kendi yüksek birimlerine ilettiğini ifade etmiştir. Bağdat

⁷⁰Özellikle Osmanlı Devletinin son yıllarında önemli görevler ifa etmiş olan bir devlet adamıdır. 1863 yılında İstanbul'da doğan Hakkı Paşa, 1882 senesinde eğitimini tamamlayarak Hariciye Nezaretinde göreve başlamıştır. Bu tarihten II. Meşrutiyet'in ilanına kadar tercümanlık, Sıhhiye Meclis Üyeliği ve çeşitli milletlerarası komisyonlarda görevler ifa etmiştir. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kurulan Kamil Paşa Hükümetinde görev almıştır ve Dâhiliye Nazırlığını da vekâleten yürütmüştür. Ancak bu süreçte hakkında ortaya atılan bazı iddialar sebebiyle istifa edip Roma'ya Büyükelçi olarak atanmıştır. 28 Aralık 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Sadrazam tayin edilene kadar da bu görevi yürütmüştür. 12 Ocak 1910'da yeni görevine başladıktan sonra İttihatçı bir çizgide hareket etmeye başlamıştır. Sadrazamlığı döneminde Balkanlarda meydana gelen olayları yatıştırmak için bazı kanunlar çıkartmıştır. Ancak İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali sürecinde pasif bir politika izlemesi –ki Roma Büyükelçiliği yapmasına rağmen- Sadrazamlık görevinin sonlanmasına neden olmuştur. 1913 yılında ise hükümet tarafından Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin yeniden el alınması amacıyla Londra'ya gönderilmiştir. Görüşmeler sırasında İstanbul'dan bağımsız hareket eden Hakkı Paşa, Harb-i Umûmî'nin başladığı tarihe kadar İngilizlerle Bağdat Demiryolu, Basra Körfezi, Dicle-Fırat nehirleri arasındaki gemi işletme imtiyazı ve diğer bazı konularda bir dizi anlaşmalar yapmıştır. Onun bu görüşmeler sırasında İstanbul'dan bağımsız hareket etmesi Osmanlı Devletini zor durumda bırakmıştır. Fakat Harb-i Umûmî'nin başlaması İstanbul'u bu sıkıntıdan kurtarmış ve imzalanan bütün anlaşmalar fesih edilmiştir. Savaşın başlaması ile İstanbul'a dönen Hakkı Paşa ise 21 Temmuz 1915 tarihinde Berlin Sefaretine gönderilmiş ve vefat edene kadar da bu görevi yürütmüştür. Kurşun, Zekeriya. (2000). İbrâhim Hakkı Paşa (1863-1918). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, 311-314.

⁷¹1913 yılının yaz ayında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olarak atanmıştır. Mallet'in İstanbul'da göreve başlaması ile birlikte Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de yeni bir sayfa açılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Heller, Joseph. (Jan 1976). Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies*, 12(1), 3-44.

Valiliğinin bu açıklamaları da daha sonra Londra'da bulunan Hakkı Paşa'ya iletilmek üzere Sadaret tarafından Hariciye Nezaretine telgraflanmıştır⁷².

Emperyal devletlerin Bağdat'a bağlı⁷³ Necef, Kerbela, Kazimiye ve diğer Şii şehirlerine yönelik strateji ve faaliyetleri bu dönemin bir diğer önemli meselesidir. Özellikle İngiltere –ki o bu bölgedeki en önemli güç olarak biliniyor- 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bu şehirlerde aktif olarak yer almaya başladığı için buralardaki aşiretlerle zaten iyi ilişkilere sahipti. Ancak şu da bir gerçek ki İngilizlerin 1912 yılına kadar Şii şehirlerine yönelik strateji ve faaliyetleri sadece mahalli ulema ve müçtehitler aracılığıyla bölgeye nüfuz etmekle sınırlıydı. 1912 yılında ise İngilizler bölgede bir dizi strateji değişikliğine giderek kendi siyasetlerinin daha belirgin bir şekilde Şii şehirlerinde hissedilmesini amaçlamışlardır. Bunu da özellikle Bağdat'ta bulunan konsolosları aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmışlardır. 1912 yılına kadar mahalli ulema ve müçtehitler aracılığıyla Şii şehirlerine dağıttıkları yardım paralarını bu tarih itibariyle Bağdat konsolosları vasıtasıyla sunmak istemişlerdir⁷⁴. Fakat bu girişim kısa sürede hem Bağdat Valiliği hem de bazı ulemalar tarafından fark edilmiş ve konu ile ilgili bilgiler değerlendirilmesi için İstanbul'a telgraflanmıştır. Örneğin Bağdat Valiliği 15 Temmuz 1328 tarihinde (28-29 Temmuz 1912) Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; İngiltere'nin vakıf hilafına göre dağıttığı parayı artık kendi konsolosu

⁷²Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret, Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı, 744/12. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. A. MKT. MHM.) olarak kısaltılmıştır. Kocatürk, İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri. 19-20.

⁷³Bağdat Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Nisan 1329 tarihli (11 Mayıs 1913) bir belgeye göre ilgili vilayetin kazaları; Kerbela, Hindiyeye, Sa'ra, Necef, Duleym, Divaniye, Hille, Hanekin, Mendeli, Ane-Ana, Bedre, Kazimiye, Kut'ül Amâre, Horasan ve Semave'den oluşmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti, 148/22. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. MB. HPS. M.) olarak kısaltılmıştır.

⁷⁴Aslında İngilizler dağıtım işine ilk olarak 1903 tarihinde girmişlerdir. Bunu yapmalarının onlar açısından iki sebebi vardır. Birincisi İran siyasetinde gittikçe etkin olmaya başlayan Şii ulemayı bu şekilde daha fazla kontrol altında tutmaktır. İkincisi dağıtımlar sırasında yaşanan yolsuzlukları ve rüşvetleri tamamen ortadan kaldırmaktır. Bununla beraber İngilizler dağıtım hakkını tam olarak 1912 yılında ellerine almışlardır. Bu tarih itibariyle de İran'daki amaçlarından vazgeçip Irak'taki etkinliklerini arttırmaya çalışmışlardır. Fakat İngilizlerin Şii şehirlerine yönelik bu yönlendirici girişimleri onlar adına büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Zira bütün bu gelişmeler onların Şii şehirlerinde popülaritesini arttırmadığı gibi tarihsel sürecin, din ve milliyetçiliğin daha güçlü olduğunu göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Litvak, Meir. (2000). A Failed Manipulation: The British, the Oudh Bequest and the Sh i Ulema of Najaf and Karbala. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27(1), 69-89.

aracılığıyla dağıtmaya kalkıştığını, bunun genel anlamda ulema tarafından hoş karşılanmadığını ve bu yüzden bazı ulemanın Arapça İngiliz Konsolosluğuna bir ihtarname yazarak konuyla ilgili rahatsızlıklarını dile getirdiklerini ifade etmiştir⁷⁵.

Şiilerin ağırlıklı olarak yaşadığı yerleşim birimlerinde emperyal devletlerin nüfuz elde çabası yalnızca yardım paralarının dağıtılması ile sınırlı değildir. Bazen ilgili devletler bölgede bulunan vatandaşları aracılığıyla burada birtakım kazanımlar elde etme arayışı içerisine girmişlerdir. Bu devletler özellikle, bölgedeki önemli aşiret üyeleri için Şii şehirlerinde yapılması düşünülen türbe ve sair inşaat⁷⁶ çalışmalarını kendi amaçları için kullanmak istemişlerdir. İlgili yerleşim birimlerinde bulunan vatandaşlarını aşiret üyelerinin açtığı kapıdan yararlanmaya davet eden emperyal devletler bu yolla buralarda toprak kazanmayı amaçlamışlardır. Ancak onların bu fikirleri yakından bilindiği için hiçbir zaman uygulamaya geçememiştir. Örneğin ifade edilen konuyla ilgili Sadareten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Şubat 1329 tarihli (16 Şubat 1913) bir yazıda; Kelhor Aşireti Reisi Davudhan'ın oğulları için 9 sene önce Necef'te yapılmaya başlanılan türbe inşaatının hangi maksatla bir anda durdurulduğunun Bağdat Vilayetine sorulması istenmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Muhaberati Umumiye Dairesi 9 Şubat 1329 tarihinde (23 Şubat 1913) Bağdat Vilayetine gönderdiği telgrafta, dokuz sene evvel başlanılan ve bir noktaya kadar getirilen türbe inşaatının neden apar topar durdurulduğunu sormuştur. Ayrıca aynı telgrafta ilgili valiliğe türbenin kaç oda planlandığı, ruhsatının olup olmadığı ve diğer bazı özel sualler de yöneltmiştir. Ancak Bağdat Valiliği Dâhiliye Nezaretinin bu yazısına uzun bir süre cevap vermemiştir. Bu durum da Sadaret ile Dâhiliye Nezareti arasında sık sık yeni yazışmaların yapılmasına sebep olmuştur. Mart ayında yoğunlaşan ilgili

⁷⁵BOA. HR. SYS., 91/5; Bu konuda ayrıca bkz: Marufoğlu, Sinan. (October 2012). II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri. *History Studies, International Journal of History*, 4(3), 101-103.

⁷⁶Şia'ya mensup kişiler öldükten sonra Atebat-ı Aliye'ye defnedilmeyi arzu etmişlerdir. Onlara göre Şii yerleşim yerlerine defnedilen insanlar kıyamet günü buralarda medfun bulunan imamların şefeatine erişebilme hakkını elde etmekteydi. Bu sebepten ötürü Şiiler tarihsel süreç boyunca vefatlarından sonra Atebat-ı Aliye'ye gömülmek için kendileri adına birtakım türbe ve sair yapılar inşa ettirmişlerdir. Ancak bu durum özellikle XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bir dizi problemleri de beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devletinin bu cenaze nakilleri sırasında birtakım vergiler alması, nakilleri belirli dönemlerde salgın hastalıklar nedeniyle kısıtlaması ve bu kapsamda karantina sistemleri kurması İran ile ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Üstün, İsmail Safa. (2006/2). Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şii Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları). *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 101-118.

yazışmalarda genel olarak Bağdat Vilayetinden istenilen izahatın gecikmesinin Kelhor Aşireti Reisi ve zevcesi üzerinde ciddi mağduriyete sebep olduğu, bu yüzden de meselenin bir an önce açıklığa kavuşturulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bağdat Valiliği en sonunda 2 Nisan 1329 tarihinde (15 Nisan 1913) Dâhiliye Nezaretine gönderdiği cevabi yazıda durumu açıklığa kavuşturmuştur. Konuyla ilgili Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin 14 Şubat 1327 tarihli (27 Şubat 1912) kararnameğine atıfta bulunan Valilik; türbe ve sair inşaat için ahaliye parça parça toprak dağıtmanın bölgede yaşayan İngiltere ve Rusya vatandaşlarına hak doğurabileceğini, bunun da ilgili devletler tarafından siyaseten kullanılabileceğini beyan etmiştir. Bağdat Valiliği telgrafının devamında Kelhor Aşireti Reisinin oğulları için Necef'te inşa edilmek istenilen türbe inşaatının bu yüzden durdurulduğunu ve artık bölgede hiçbir inşaat için izin verilmeyeceğini de belirtmiştir⁷⁷.

İngiltere ve Rusya'nın vatandaşları vasıtasıyla Atebât-ı Aliye'de kazanım elde etme istekleri bazen de mahkemelik olmuştur. Özellikle İngiltere bu süreçte Hindistan ve diğer kolonilerinden Kerbela, Necef ve diğer Şii yerleşim yerlerine gelecek olan hacıları bahane ederek Bağdat'ta bulunan konsolosluğu aracılığıyla Osmanlı Devletine birtakım deliller sunmuştur. Bu durumda Bağdat Valisi Cemal Paşa⁷⁸ ile İngiltere'nin buradaki Başkonsolosu Lorimer arasında kısa süreli bir soğukluğun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle Başkonsolos Lorimer'in kendisi yerine tercümanı vasıtası ile Valiliğe bu konu için müracaat etmesini hoş karşılamayan Cemal Paşa, İstanbul'a gönderdiği şifreli yazıda; Başkonsolosluğu hiyerarşi meselesinde uyardığını, kendisine İngiliz hacılar için sıradan birer delil gösterildiğini ve Vilayetin müşkülata düşmemesi için İngilizlerin taleplerinin kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. İstanbul'dan Bağdat'a gönderilen cevabi yazıda ise Cemal Paşa'nın endişelerinin dikkate alındığı bunun yanında kendisi ile Başkonsolos Lorimer arasındaki soğukluğun doğru bulunmadığı belirtilmiştir⁷⁹.

⁷⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, İdari Kısım Belgeleri, 84/11. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BOA. DH. İD.*) olarak kısaltılmıştır.

⁷⁸Ağustos 1911'de ortaya çıkan Arap isyanlarını bastırmak için Bağdat Valiliğine geniş yetkilerle atanmıştır ve yaklaşık bir yılda bu görevi yürütmüştür. Kendisinden sonra göreve getirilen Müşir Zeki Paşa'ya da onun kadar geniş yetkiler verilmiştir. *Cemal Paşa, Hatıralar*, (2016). Yay., Hz., Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2; *BOA. MV.*, 227/208.

⁷⁹*BOA. HR. SYS.*, 91/4.

Bağdat Valiliği ile İngiliz Konsolosluğu arasında yaşanan tansiyon bu süreçte düşürülemediği gibi birtakım yeni gelişmelerle daha da artmıştır. İlgili durumun oluşmasının en temel sebebinin İngiliz Konsolosluğunun güvenlik zaafiyetini öne sürerek kendisini korumakla görevli personel sayısını artırma isteği oluşturmuştur. Nitekim konsolosluğun talebi üzerine zaman zaman bölgeye İngiliz askerlerinden oluşan bir dizi müfrezeler gönderilmeye başlanmış bu durum da İstanbul ile Bağdat arasında bir dizi yazışmaların yapılmasına sebep olmuştur. Konuyla alakalı Altıncı Ordu Hümayun Müşiriyetinden İstanbul'a gönderilen yazıda; bir teğmenin komutası altında beş çavuşla otuz iki neferden oluşan bir müfrezenin daha İngiliz Konsoloshanesini korumak bahanesi ile Bağdat'a geldiği ve bu gibi mazeretlerle buraya asker göndermenin yavaş yavaş Osmanlı ülkesinin İngilizler tarafından işgali demek olacağından ahalinin ilgili durumu büyük bir heyecanla karşıladığı ifade edilmiştir⁸⁰.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken emperyal devletlerin Bağdat ve çevresine yönelik girişimleri ciddi manada artmaya başlamıştır. Özellikle İngiltere'nin bu süreçte Basra Körfezindeki faaliyetlerini artırması Osmanlı Devleti tarafından önemli bir tehdit olarak algılanmıştır. İngilizler vapurları sayesinde körfezden daha iç noktalara doğru hareket ederek hem coğrafyayı tanımlamaya çalışmışlar hem de suyolları üzerinde birtakım imtiyazlar elde etmek istemişlerdir. Bu durum da İstanbul ile bölgedeki birimler arasında sık sık yazışmaların yapılmasına sebebiyet vermiştir⁸¹. İlgili yazışmaların sonunda İngilizlerin Basra Körfezi'nin ağzında bulunan Ümmü'ül Kasr noktasında kömür deposu adı altında büyük inşaat faaliyetleri yürütmesi göz önünde bulundurularak stratejik açıdan önemli bir yer olan Kazimiye mevkiinde karakol veya hükümet binası yapılmasına karar verilmiştir⁸². Fakat İngiliz Donanmasının 1911 yılından sonra kömür yerine petrole geçmesi⁸³ İngiltere'nin zengin petrol yataklarına sahip Mezopotamya Havzası'na daha fazla odaklanmasına neden olmuştur. Ancak bu süreçte İngiltere, burada çok

⁸⁰TİTE., Sıra No: 485, Kutu No:89, Belge No: 5.

⁸¹Kocatürk, Önder. (2012). İngiliz Vapurlarının Osmanlı Devleti Egemenliğindeki Kurna'ya Girmesi Meselesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 7, 57-70; Kocatürk, Önder. (Summer 2011). İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri (1913-1914). *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/3, 1456-1457.

⁸²BOA. HR. SYS., 95/27.

⁸³Dahl, Erik J. (Winter 2000-2001). Naval Innovation: From Coal to Oil. *JFQ*, 50-56; Carter, Peter D. (9-22 October 2003). Blood for Oil- A Long History. *Island Tides*, 15(20), 1.

önemli bir rakiple karşılaşmıştır. Kaiser Wilhelm önderliğinde Doğu'ya açılan Almanya, bir taraftan siyasî, kültürel⁸⁴ ve askerî⁸⁵ anlamda Osmanlı Devletine nüfuz ederken diğer yandan O'na ait yer altı kaynaklarını kendi lehine değerlendirmek istemiştir. Almanya bu bağlamda, İngiltere'nin muhalefetine rağmen Osmanlı ile mevcut iyi ilişkilerini kullanarak XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Bağdat ve Musul'da petrol araştırması yapmaya başlamıştır. İlgili gelişme karşısında endişelenen İngiltere ise çeşitli araçlar vasıtası ile Osmanlı Devletine başvurarak petrol çıkarma işlemine kendisini dâhil etmeye çalışmıştır. Nitekim onun bu çabaları kısa sürede sonuç vermiş ve İngiltere 1914 yılının Mart ayında petrol imtiyazına Almanya ile beraber ortak olmuştur. Ancak İngiltere'nin bu çabası Harb-i Umûmî başladıktan sonra ortaklık anlaşmasının geçerliliğini yitirmesi ile sonuçsuz kalmıştır⁸⁶.

⁸⁴Örneğin 1909 yılında Alman dilini ve kültürünü yaymak amacıyla Bağdat'ta bir okul açılmıştır. Alman kültürel emperyalizminin bir göstergesi olan bu okul yalnızca yabancı öğrencilere değil aynı zamanda Müslüman öğrencilere de eğitim vermiştir. Buranın en önemli özelliği İngiliz ve Fransız okullarından farklı olarak dinsel tarafsızlığı savunmasıdır. Okulda Almanca'nın dışında hem Türkçe hem de Arapça eğitim verilmiştir. Ayrıca Harb-i Umûmî sırasında Bağdat'taki Osmanlı Ordusu'nda görevli yüz ila yüz otuz arası Alman subayı burada Arapça ve Türkçe öğrenmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Stremmel, Fabian. (2015). An Imperial German Battle To Win Over Mesopotamia: The Baghdad Propagandaschule (1909-1917). *Middle Eastern Studies*, 51(1), 49-71; Stremmel, Fabian. (August 2014). The Creation of Christian and Muslim Urban Identities: French and German schools in fin de siècle Beirut. *The Mediterranean Cities between Myth and Reality*, Edit., Federica Frediani, 180-182.

⁸⁵ Özellikle II. Abdülhamit döneminde birçok Alman subayı Osmanlı sınırları içerisinde görevlendirilmeye başlanmıştır. Alman subaylar bu süreçte Osmanlı Ordusu'nda görev alıp daha hızlı bir şekilde terfi alabilmek için birbirleriyle yarışmışlardır. Bu bağlamda Osmanlı Ordusu'nda görev alan Alman subaylarının sayısı Harb-i Umûmî'nin sonuna kadar artarak devam etmiştir. Bunlar arasında Colmar von der Goltz, Otto Liman von Sanders gibi isimler bilhassa savaş sırasında önemli görevlerde bulunmuşlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Özgüldür, Yavuz. (1993). Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4, 297-307; Akcan, Erol. (2015). Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi. *Atatürk Dergisi*, 4(1), 13-35; Pomiankowski, Joseph. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı*. Çev., Kemal Turan, İstanbul: Kayihan Yayınları, 51-56; Çalık, Ramazan. (Kasım 1996). Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII(36), 765-817; Sanders, Liman von. (2013). *Türkiye'de Beş Sene*. Çev., Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yay. Hz., Muzaffer Albayrak, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

⁸⁶Soy, H. Bayram. (Mayıs, Haziran, Temmuz, 2007). Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Irak Savaşı'na Orta Doğu: Medeniyetler Çatışması Mı, Çıkar Mücadelesi Mi?. *Doğu Batı*, 10(41), 118-121; Scazzieri, Luigi. (2015). Britain, France, and Mesopotamian Oil, 1916-1920. *Diplomacy Statecraft*, 26, 26-27. Kocatürk, İngilizlerin Irak ve Basra. 1452-1453.

1. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN SAVAŞA GİRİŞİ VE BAĞDAT'TAKİ İLK GELİŞMELER

1.1. Avrupa'da Savaş Rüzgârları ve Bunun Bağdat'a Yansımaları

Avusturya-Macaristan İmparatoru Veliâhdının 28 Haziran 1914 tarihinde bir Sırp Milliyetçisi tarafından öldürülmesi dört yıl boyunca bütün dünyayı fiilen etkileyecek olan büyük bir savaşın başlangıcı olarak kabul edilir. Zira olaydan tam bir ay sonra Avusturya-Macaristan, suikast konusunda suçlu olarak gördüğü Sırbistan'a savaş açmış ve bu durumu Almanya, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın meseleden yalnızca birkaç gün sonra birbirlerine karşılıklı olarak harp ilan etmeleri izlemiştir⁸⁷.

Avrupa Kıtasında bu gelişmeler sürerken Osmanlı Devletinin Balkan Savaşları sırasındaki mevcut durumunu bir fırsat olarak gören İbni Suud'un İngilizlerin desteğiyle 1913 yılında Necid'de başlattığı isyan hareketi⁸⁸ tüm Arap coğrafyasını olduğu gibi Bağdat Vilayetini de derinden sarsmaya devam etmekteydi. Öyleki özellikle bazı aşiret liderleri bu süreçte durumdan istifade halkı teşvik edip isyan hareketini geniş bir coğrafyaya yayarak birtakım kazanımlar elde etmek istemişlerdir. Ancak onların bu girişimleri yerel birimler tarafından fark edilerek acil koduyla İstanbul'a bildirilmiştir. Örneğin, Müntefik Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemine gönderilen 12 Haziran 1330 (25 Haziran 1914) tarihli yazıda; Kazimiye ulemasına bağlı bazı kişilerin Sûkuşşûyûh⁸⁹ ahalisini buranın şeyhi aracılığıyla İbni Suud'un başlattığı isyana katılmaya çağırdıkları ifade edilmektedir. Ayrıca ilgili belgede, Kazimiye ulemasının buradaki müdahalesinin asayiş bozabileceği ve bu meseleye İstanbul'un nasıl yaklaştığı da

⁸⁷Bu konuda bkz: Günaydın, Meryem. (Kış 2014). Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran 1914. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 8(15), 1-38.

⁸⁸Yavuz, Hulusi. (1988). Abdülazîz b. Suûd. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1, 195; Kurşun, Zekeriya. (2006). Necid. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, 492.

⁸⁹ Basra Vilayetinin Müntefik Sancağına bağlı bir nahiyedir. Ancak bazen kaza statüsüne yükseltildiği de olmuştur. Sezen, Tahir. (2006). *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yay., 21, 193, 219, 456, 465.

sorulmaktadır⁹⁰. Muntefik Mutasarrıflığının yazısı üzerine hemen harekete geçen Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi 14 Haziran 1330 tarihinde (27 Haziran 1914) önlem alınması için ilgili telgrafın bir suretini Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine göndermiştir. Bu süreçte ilgili yazının bir kopyası kendilerine ulaşan Basra Valiliği ise konuyla ilgili kendi sorumluluğu altında bulunan birimlerin uyarılacağını fakat Bağdat Valiliğinin de meseleye müdahil olup gerekli önlemleri alması gerektiğini ifade etmiştir⁹¹.

İbni Suud'un Necid'de başlattığı isyanın akisleri devam ederken bir yandan da Avrupa devletleri arasında yaşanan son gelişmeler yavaş yavaş hem Bağdat'a hem de civardaki diğer birimlere ulaşmaya başlamıştır. Özellikle bazı yerel birimler bilgileri temin eder etmez mevcut durum ile ilgili görüşlerini İstanbul'a yazarak merkezin Avrupa'daki gelişmeler karşısındaki tutumunu öğrenmeye çalışmışlardır. Örneğin Tahran Sefiri Asım Bey⁹² Sadrazam Said Halim Paşa'ya ithafen kaleme aldığı 24 Temmuz 1330 (6 Ağustos 1914) tarihli yazısında; Avrupa havadislerinin oraya çok geç ulaştığını ve daha önce hiç emsali görülmeyen bu olaylar karşısında Devlet-i Aliyye'nin nasıl bir pozisyon alması gerektiği konusunda fikir beyan etmenin çok güç olduğundan bahsetmiştir. Ona göre Osmanlı'nın genel durumu ve İngiltere'nin Rusya'ya harp ilan ettiği bu süreçte savaşa dâhil olmak çok tehlikelidir. Bu yüzden de uzun süre el tetikte bekleyip orduyu yeterince talim ve terbiye ettikten sonra harbe atılmak daha doğru bir seçenektir. Asım Bey'in mevcut durumda Osmanlı'nın tarafsız kalması gerektiği yönündeki bu telgrafı değerlendirilmek üzere Hariciye Nezareti tarafından hem Dâhiliye Nezaretine hem de Harbiye Nezaretine gönderilmiştir⁹³.

Bununla beraber Asım Bey bu süreçte bölgede meydana gelen hadiselerle ilgili merkezi bilgilendirmeye devam etmiştir. Hariciye Nezaretine gönderdiği 10 Ağustos 1330 (23 Ağustos 1914) tarihli bir diğer raporunda; İngiltere Sefirinin, Bağdat Valisinin ahaliyi sürekli Rusya ile İngiltere'ye karşı cihada sevk ettiğini, bu

⁹⁰BOA. DH. EUM. EMN., 104/58.

⁹¹BOA. DH. EUM. EMN., 104/59.

⁹²1914 ile 1920 yılları arasında Osmanlı Devletinin Tahran Sefirliği görevini ifa etmiştir. Savaş sırasında İran, Bağdat, Musul, Basra ve civardaki diğer noktalarda meydana gelen hadiseleri İstanbul'a sürekli haber vererek Osmanlı'nın buralardaki gözü kulağı olmuştur. <https://tahran.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx> sitesinden 6.8.2016. tarihinde alınmıştır.

⁹³Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, 5. Şube, 1/7. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. EUM. ŞB.) olarak kısaltılmıştır.

yüzden bütün İngiliz vatandaşlarının buralardan ayrılmaya başladığını ve yaşanan gelişmelerin İngiliz kamuoyunu çok fazla endişelendirdiğini yakın zamanda kendisine beyan ettiğini açıklamıştır. Asım Bey aynı raporda, sefirin Linç Kumpanyası ve Hanekin vasıtasıyla öğrendiği bu iddiaları kesin bir dille ona yalanladığını ayrıca bu iddiaların araştırılıp cevabının süratle İstanbul'a bildirilmesi için Bağdat Vilayetine de bir görevlendirilme yapıldığını ifade etmiştir⁹⁴. Bağdat Vilayetinin konuyla ilgili araştırma yaptığı sırada Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasi Müdüriyeti Tahran Sefaretine 14 Ağustos 1330 (27 Ağustos 1914) tarihinde yeni bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta; Devlet-i Aliyye'nin mevcut durumda tarafsızlığını ilan ettiği, umumi seferberlik nedeniyle ülke genelinde bazı tedbirlerin alındığı, bu yüzden İngiliz Sefirin durumu yanlış anlamış olabileceği ve konuyla alakalı soruşturmanın neticesinin kendilerine en kısa sürede bildirileceği beyan edilmiştir. İlgili telgraftan tam iki gün sonra bu kez Dâhiliye Nezareti, Bağdat Valisine isnat edilen suçlamaların asılsız olduğunu Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti de Dâhiliye Nezaretinin cevabını 17 Ağustos 1330 (30 Ağustos 1914) tarihinde şifre ile Tahran Sefaretine göndermiştir⁹⁵. Ancak bu yazışmalar yapıldığı sırada bölgeden ilginç haberler İstanbul'a gelmeye devam etmiştir. Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti 14 Ağustos 1330 (27 Ağustos 1914) tarihinde hem Bağdat Baş Müdüriyetine hem de Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek, Basra'ya işleyen Linç vapurlarının seferlerini ve Bağdat'taki İngiliz Postanesinin muamelatını iptal ettiğini açıklamıştır. Onun ilgili yazısı 19 Ağustos 1330 (1 Eylül 1914) tarihinde Hariciye Nezareti tarafından Harbiye ve Dâhiliye Nezaretine aktarılmıştır⁹⁶. Merkezden Bağdat Vilayetine gönderilen 14 Ağustos 1330 tarihli (27 Ağustos 1914) bir diğer yazıda ise mevcut durumdan istifade Hille ve Necef arasında baş gösteren eşkıyalık olayları karşısında vilayetin birtakım önemler alması gerektiği belirtilmiştir⁹⁷.

Bütün bu gelişmeler devam ederken Bağdat ve çevresindeki savaş görünümü de daha belirgin bir hal almaya başlamıştır. Öyleki halen İran'a yönelik birtakım faaliyetler içerisinde bulunan Rus konsolosluk görevlilerinin İran

⁹⁴BOA. HR. SYS., 2402/47.

⁹⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Kalem-i Umumi, 1/29. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. EUM. KLU.) olarak kısaltılmıştır. BOA. HR. SYS., 2402/53 (Ek-4); BOA. HR. SYS., 2402/35.

⁹⁶BOA. HR. SYS., 2402/48. (Ek-5).

⁹⁷BOA. DH. ŞFR., 44/115.

aşiretlerini tahrik etmek için Kirmanşah'a bir Rus ajanını gönderdiği, Rusya'nın bir kısım asker ile Musul Vilayeti hududunu tecavüz etme ihtimalinin belirttiği ve konu kapsamında bazı önlemler alınması gerektiği bizzat Hariciye Nezareti tarafından Başkumandanlık Vekâletine 7 Eylül 1330 (20 Eylül 1914) tarihinde bildirilmiştir. Bunun üzerine Başkumandanlık Vekâleti 10 Eylül 1330 (23 Eylül 1914) tarihinde Dâhiliye Nezaretine bir yazı göndererek her türlü tedbir için Bağdat'ta Irak ve Havalisi Komutanı Cavit Paşa'ya müracaat edilmesi gerektiğini izah etmiştir. Başkumandanlık Vekâletinin bu yazısı da 11 Eylül 1330 (24 Eylül 1914) tarihinde şifre ile Dâhiliye Nezareti tarafından Musul Vilayetine yazılmıştır⁹⁸. Bununla beraber Rusya'nın İran ve çevresinde savaşa dair faaliyetleri özellikle Tahran Sefiri Asım Bey tarafından dikkatle takip edilmiş ve raporlanmıştır. Asım Bey Hariciye Nezaretine gönderdiği 10 Teşrin-i Evvel 1914 (10 Ekim 1914) tarihli yazıda; Ruslar'ın Kürt aşiretleri ile çatışma içerisinde olduğunu, önemli Kürt aşiretlerinin bile onlara karşı kıyam ettiğini ve bu gidişle Osmanlı-Rus arasının bozulacağını belirtmiştir⁹⁹. O, Hariciye Nezaretine gönderdiği 22 Teşrin-i Evvel 1914 (22 Ekim 1914) tarihli bir başka telgrafında ise İran Reisi ile görüştüğünü ona, Osmanlı'nın Azerbaycan konusundaki isteklerini iletmediğini fakat İran hükümetinin imkânsızlıklarından dolayı ondan olumlu bir cevap alamadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu yüzden Azerbaycan, Kirmanşah ve İran'ın Kürt bölgelerinde Devlet-i Aliyye'nin Rusya karşısında olduğu aynı belgede yine onun tarafından önemle vurgulanmıştır¹⁰⁰.

Hindistan Simla'dan İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosluğuna çekilen bir telgrafın Osmanlı askeri makamları tarafından yakalanması bu sürecin bir diğer dikkat çekici hadisesi olmuştur. Zira İngiltere'nin Hindistan Hükümeti bu telgrafta önce Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan önemli bir isim hakkında Bağdat İngiliz Konsolosluğundan bilgi talep etmiş ve daha sonra ona konsolosluk bütçesinden birtakım ödemeler yapılması gerektiğini ifade etmiştir. İngiltere'nin buraya

⁹⁸BOA. DH. EUM. 2. ŞB., 1/56.

⁹⁹BOA. HR. SYS., 2338/25; Burada ifade edilmesi gerekir ki Rusların Kürt aşiretlerini Osmanlı Devletine karşı kullanma isteği bu dönemde meydana gelen çatışmaların en önemli sebeplerinden birisini oluşturmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Kurtcephe, İsrail-Akgül, Suat. (1995). Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 253-254; Ünal, Fatih. (Bahar 2008). Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları. *Karadeniz Araştırmaları*, 5(17), 133-152.

¹⁰⁰BOA. HR. SYS., 2338/31.

yapacağı olası harekâta kendisine istihbarat ve her türlü yardımı sağlayabilecek önemli isimleri belirleyip korumak istemiş olması büyük bir ihtimaldir¹⁰¹.

1.2. Bağdat'ta “Düşman” Algısı

Osmanlı Devletinin Almanya'nın yanında savaşa dâhil olması Bağdat'ta yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. XIX. yüzyılın son çeyreğinden sonra buraya ciddi manada yoğunlaşan İngiltere ve Rusya ile Osmanlı Devletinin savaş halinde bulunduğu diğer İtilaf devletleri bu süreçle beraber Bağdat'ta artık “*düşman*” olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Bu yüzden İtilaf devletlerinin kentteki etkinliğini ortadan kaldırabilmek için birtakım radikal politikaların uygulamasına geçilmiştir. Özellikle, onların kentteki temsilcilerine yönelik bazı operasyonlar yapılmıştır. Bu operasyonlar ile de İtilaf devletlerinin Bağdat'taki harekât kabiliyeti ciddi anlamda daraltılmaya çalışılmıştır. Örneğin Bağdat Vilayeti, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 4 Teşrin-i Evvel 1330 (17 Ekim 1914) tarihli yazıda; Osmanlı Devletinin savaşa dâhil olması ile özellikle geceleri Bağdat Fransız Şehbenderliğinde halkı isyan ve orduya asker vermemeye davet eden birtakım beyannamelerin hazırlanmaya başladığını, bunun üzerine bu yayınları çıkaran kişilere yönelik bir operasyon gerçekleştirildiğini ve operasyon sonucunda yakalanan şahısların Divan-ı Harbi Örfiye sevk edildiğini belirtmiştir. Aynı yazının devamında Osmanlı aleyhine hazırlanan beyannamelerin tamamen Fransız Şehbenderinin ve diğer konsolosluk görevlilerinin teşvik ve tahriki ile gerçekleştirildiğini ifade eden Valilik, bu yüzden adı geçen konsolosun bir an önce buradan kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bağdat Vilayetinin talebi üzerine harekete geçen Dâhiliye Nezareti öncelikle bilgilendirme amacıyla 11 Teşrin-i Evvel 1330 (24 Ekim 1914) tarihinde Harbiye Nezaretine ilgili yazının bir kopyasını göndermiştir. Daha sonra da 14 Teşrin-i Evvel 1330 (27 Ekim 1914) tarihinde Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasi Müdüriyetine İstanbul Fransız Sefaretine nota vermesi için bir telgraf çekmiştir. Nitekim birimler arasında yaşanan bu yazışmaların sonucunda Hariciye Nezareti, İstanbul Fransız Sefaretine konuyla ilgili bir diplomatik nota vermiştir¹⁰².

¹⁰¹Kocatürk, İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri. 20-21.

¹⁰²BOA. HR. SYS., 2167/7. (Ek-6).

Fransız Şehbenderliğine yönelik gerçekleştirilen operasyon burada bulunan İngiliz ve Fransız konsolosluklarında bir panik havası oluşturmuştur. Zira bünyelerinde birçok gizli yazışma ve önemli miktarda cephane barındıran konsolosluklarda bu olaydan sonra baskın ihtimaline karşı büyük bir temizlik harekâtı başlatılmıştır. Özellikle birtakım cephane sandıkları gizlice Dicle Nehri'ne atılmıştır. Fakat bu olay vilayette bulunan güvenlik birimleri tarafından fark edilince hem İngiltere hem de Rusya Konsolosluğuna birer operasyon gerçekleştirilmiştir. Yapılan operasyon neticesinde ise her iki konsoloslukta kullanıma hazır, iyi türde, bol miktarda cephane ele geçirilmiştir¹⁰³.

İtilaf devletlerinin Bağdat'taki varlığını ortadan kaldırmaya yönelik atılan bu adımlar kısa sürede bütün muharip konsolosluk görevlilerinin tutuklanması ve onların konsolosluk binalarına el koyulması ile daha da genişlemiştir. Dâhiliye Nezareti bu konu kapsamında 22 Teşrin-i Evvel 1330 (4 Kasım 1914) tarihinde Bağdat Vilayetine gönderdiği bir yazıda, Nefes Rus Konsolosu Ebul Kasım Şirvani'nin derhal yakalanıp tutuklanmasını istemiştir. Bunun üzerine harekete geçen Valilik adı geçen şahsı tevkif ettirip 26 Teşrin-i Evvel 1330 (8 Kasım 1914) tarihinde Dâhiliye Nezaretine, bu şahıs hakkında bundan sonra nasıl bir muamele yapılması gerektiğini sormuştur. Dâhiliye Nezareti ise Bağdat'a gönderdiği 2 Teşrin-i Sani 1330 (15 Kasım 1914) tarihli cevabi yazıda Konsolos için esneklik payı bırakıp herhangi bir olumsuz durum yoksa onun tevkifinden vazgeçilebileceğini belirtmiştir. Fakat buna karşılık İngiliz ve Rus konsolosluk binalarının bu süreçte tamamen boşaltılmasının gerekliliği aynı yazıda Nezaret tarafından önemle vurgulanmaya devam edilmiştir¹⁰⁴.

Bütün bu gelişmeler sürerken Bağdat'ta yeni bir “*düşman*” algılaması belirmeye başlamıştır. Mevcut savaşta tarafsız olan İran'ın buradaki Başşehbenderinin Rusya'nın desteğiyle kentte Osmanlı aleyhine birtakım lobi faaliyetleri yürütmesi üzerine hemen Bağdat Vilayeti durumu İstanbul'a bildirmiştir. Bu süreçten sonra da konuyla ilgili Bağdat, İstanbul ve Tahran arasında bir dizi telgraf yazışmaları gerçekleştirilmiştir. İlk olarak; Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasi

¹⁰³Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, (2013). Yay. Haz., Kemal Gurulkan-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş-Resul Köse-Yılmaz Karaca, 130, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 75, 79.

¹⁰⁴BOA. DH. ŞFR., 46/183; BOA. DH. ŞFR., 47/31; BOA. DH. ŞFR., 447/33; BOA. DH. ŞFR., 447/132.

Müdüriyeti Tahran Sefiri Asım Bey'e 4 Teşrin-i Sani 1330 (17 Kasım 1914) tarihinde bir telgraf göndererek ondan Rusya'nın Irak'ı İran'a bırakacağı beyanıyla insanları etkilemeye çalışan Bağdat İran Başşehbenderinin kentten uzaklaştırılması için Tahran Hükümeti ile birtakım görüşmeler yapmasını istemiştir. Aynı gün bu sefer Dâhiliye Nezareti Bağdat Vilayetine gönderdiği telgrafta Konsolosun oradan aldırılması konusunda İstanbul İran Sefaretinin ikna edildiğini, fakat şu anda ona bir şey hissettirilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti 11 Teşrin-i Sani 1330 (24 Kasım 1914) tarihinde Bağdat Vilayetine gönderdiği yeni bir yazıda İran Sefareti tarafından davet edilen Konsolosun bir an önce İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Fakat onun bu isteği İstanbul İran Sefaretinin Tahran'dan konu ile ilgili haber beklemesi nedeniyle bir süre gerçekleştirilememiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti 17 Teşrin-i Sani 1330 (30 Kasım 1914) tarihinde İstanbul İran Sefaretine yeni bir telgraf göndererek Konsolosun görevde kalmasının asla uygun olmadığını tekraren ifade etmiştir. Bu yazışmalar devam ederken Tahran Sefiri Asım Bey Hariciye Nezaretine gönderdiği 21 Teşrin-i Sani 1330 (4 Aralık 1914) tarihli yazıda Bağdat İran Başşehbenderinin İstanbul'a gitmesi gerektiğinin buradan emir edildiğini belirtmiştir. Hariciye Nezareti bu yazının bir kopyasını 24 Teşrin-i Sani 1330 (7 Aralık 1914) tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdikten sonra İstanbul İran Sefaretine de durumu şifahi bildirmiştir¹⁰⁵.

İran Konsolosunu Tahran Sefiri Asım Bey'in vasıtasıyla İstanbul'a çağırılan Dâhiliye Nezareti, bu kez aynı uygulamayı Bağdat'ta bulunan İtilaf devletleri konsolosluklarına tatbik etmek için harekete geçmiştir. Bu kapsamda Nezaret, Bağdat Vilayetine gönderdiği 24 Teşrin-i Sani 1330 (7 Aralık 1914) tarihli yazıda Necef Rus Konsolosu Ebul Kasım'ın Halep yoluyla memleketine sevk edilmesini talep etmiştir. Bu telgraftan üç sonra da bütün İtilaf devletleri konsoloslarının Bağdat'tan çıkarılarak Halep'e sevk edilmeleri gerektiğini Valiliğe şifre ile bildirmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁵BOA. HR. SYS., 2167/28; BOA. HR. SYS., 2167/30; BOA. HR. SYS., 2167/37; BOA. DH. ŞFR., 47/55; BOA. DH. ŞFR., 47/162.

¹⁰⁶BOA. DH. ŞFR., 47/416; BOA. DH. ŞFR., 47/362.

1.3. İngiliz Ordusunun Mezopotamya Havzası İçerisine Doğru İlerleyişi ve Bunun Bağdat'a Etkileri

Bağdat'ta İtilaf devletleri temsilcilerine yönelik kapsamlı operasyonlar gerçekleştirilirken diğer yandan da İngiliz Ordusunun Mezopotamya Havzası içerisine doğru ilerleyişi başlamıştır. Hem Hindistan yolunun hem de Anglo-Persian Petrol Şirketinin¹⁰⁷ kontrolü altında bulunan petrol alanlarının yaşanan gelişmelerle tehdit altında olduğunu düşünen İngiltere¹⁰⁸, Hindistan Hükümetinin desteğiyle¹⁰⁹ ilk olarak 6-7 Kasım'da Şattularap'ın girişindeki Fao¹¹⁰ Köyü'nü işgal etmiştir. Ardından da stratejik açıdan çok önemli bir yerleşim birimi olarak tasvir ettiği Basra'yı ele geçirmek için harekete geçmiştir¹¹¹.

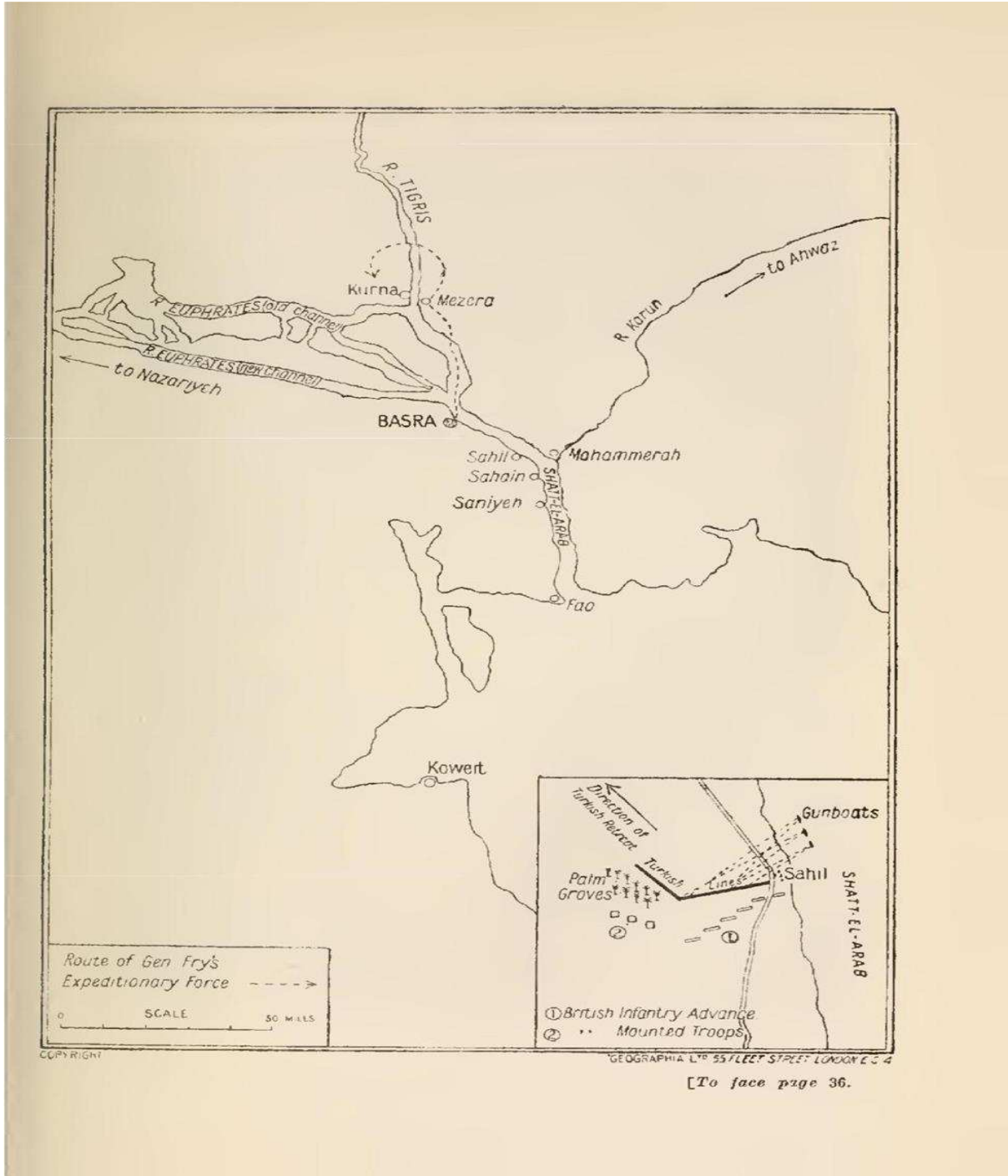
¹⁰⁷Şirketin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Bolat, Gökhan. (March 2013). Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası. *History Studies*, 5(2), 57-77.

¹⁰⁸İngiltere'nin bu süreçteki en büyük endişelerinden birisidir. Zira burası, İngiliz Donanmasının yakıt ihtiyacının karşılanmasında kritik bir öneme sahipti. Dane, Edmund. (1918). *British Campaigns in The Nearer East 1914-1918*, London: Hodder and Stoughton, 27, 34; Lock, Major H.O. (1919). *With The British Army in The Holy Land*. London: Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row, 21; Candler, Edmund. (1919). *The Long Road to Baghdad*, I, London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company Ltd, 2, 9.

¹⁰⁹İngiltere'nin Mezopotamya kampanyası esasında Hindistan Hükümetinin istek ve arzularının bir sonucudur. Bu yüzden Hindistan Hükümeti bu kampanyaya her açıdan ciddi manada destek vermiştir. Nitekim savaşın sonunda Hindistan Ordusu diğer noktalara gönderdiği güçlerle karşılaştırıldığında en fazla kaybı burada vermiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Mukerji, Asoke. (November 15, 2009). India's Contribution to the First World War. *India Digest*, 7(22), 4. İlerleyen sayfalarda bu konu hakkında daha kapsamlı bilgi verilecektir.

¹¹⁰Fırat, Dicle ve Karun nehirlerinin birleşmesi ile oluşan Şattularap Nehri'nin Basra Körfezi'ne döküldüğü noktadır. Burası Osmanlı belgelerinde Fao dışında Fav, Fave ve Fav Boğazı gibi isimlerle tanımlanmıştır. Stratejik konumu nedeniyle de burada XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ciddi bir güç mücadelesi yaşanmaya başlamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Yılmaz, Mustafa. (2015). *Fav Yarımadası'nda Osmanlı-İngiliz Çekişmesi (1886-1915)*, İstanbul: Taş Mektep Yayınları; *Osmanlı Vilayet Salmelerinde Basra*, (2012). Edit., Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdiil, 77, Ankara: ORSAM.

¹¹¹Ewing, William. (2012). *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*. Çev., H. Büşra Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 180-181; Thompson, Edward J. (1919). *The Leicestershires Beyond Baghdad*. London: The Epworth Press, 15; Sandes, E.W.C. (1919). *In Kut and Captivity With Sixth Indian Division*. London: The John Murray Albemarle Street, W., 3; *History of the Great War, Principal Events (1914-1918)*. (1922). Compiled By., The Historical Section of the Committee of Imperial Defence, London, 15; Lock, *With The British Army*. 21; Dane, *British Campaigns*. 34; Candler, *The Long Road*. I, 9.

Basra'nın İşgaline Giden Süreçte Mezopotamya Havzası'nda İlk İngiliz Operasyonları.

(Dane, *British Campaigns*. 36¹¹².)

¹¹²Haritanın Analizi: Mezera'nın ele geçirilişine kadar Mezopotamya'daki İngiliz operasyonları. Sağ alt köşede 1 numara ile gösterilen yer İngiliz Piyade Birliğinin ilerleyişini onun sol tarafında 2

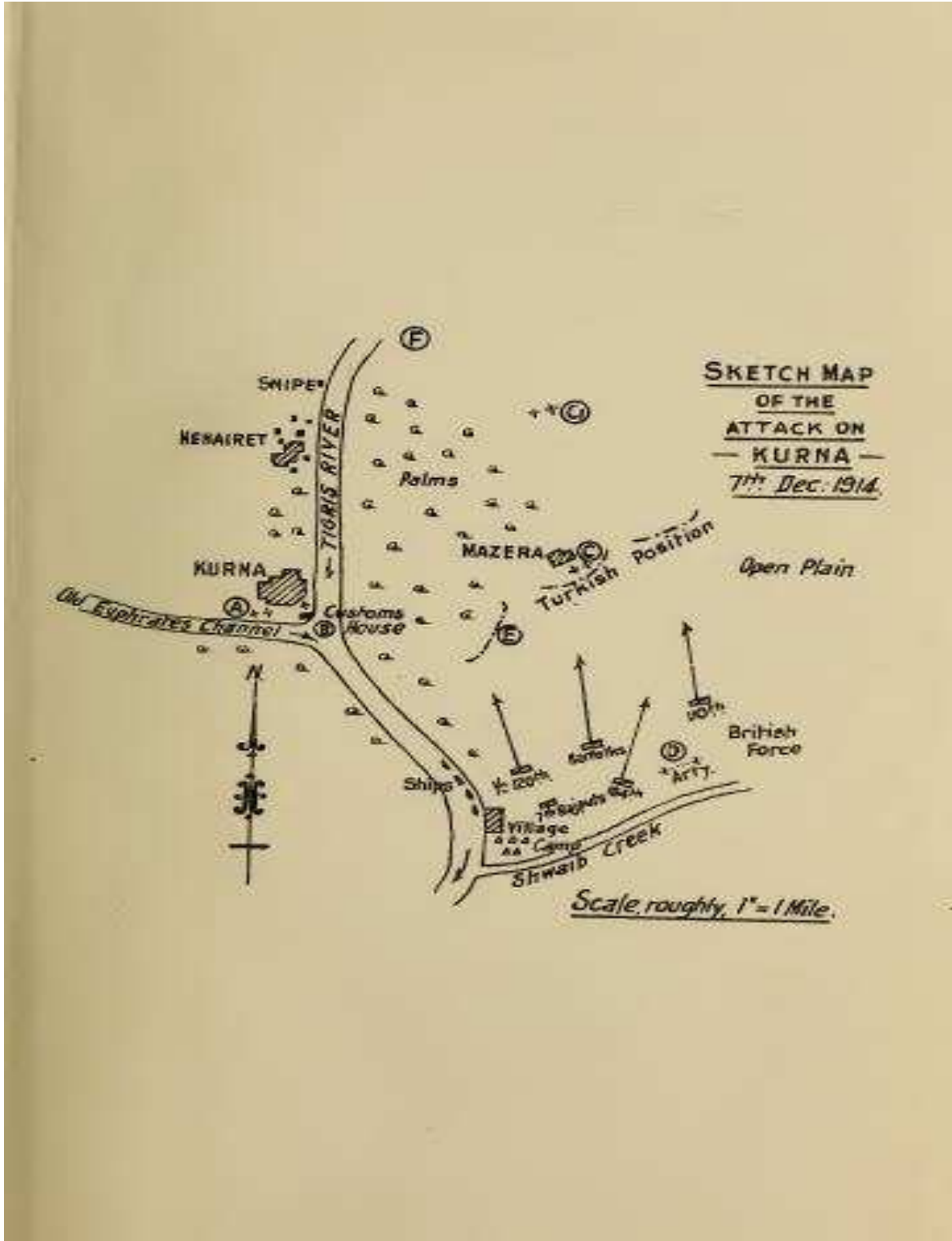
Bütün bu gelişmeler yaşanırken Bağdat'a durumla alakalı birtakım haberler ulaşmaya başlamıştır. Basra ve civarında yaşayan yedi kişinin imzasıyla 2 Teşrin-i Sani 1330 (15 Kasım 1914) tarihinde Bağdat Müftülüğüne gönderilen bir yazıda, İngilizlerin Basra Limanını kuşattığı, bu olay karşısında bütün ahalinin İslam'ı muhafaza etmek için silahlandığı fakat onların organizasyonu konusunda birtakım sıkıntıların yaşandığı belirtilmiştir¹¹³. Nitekim bu yazının üzerinden çok geçmeden 22-23 Kasım 1914 tarihinde İngilizler Basra'yı işgal etmiştir. Arkasından da burada hemen bir askeri üs kurarak hâkimiyetlerini muhafaza etmeye çalışmışlardır. İngilizler diğer taraftan bölgede bulunan küçük Türk birliklerini¹¹⁴ mağlup ederek daha iç kısımlara (Kurna'ya) doğru ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir¹¹⁵.

numara ile işaret edilen nokta ise İngiliz atlı birliklerini nitelemektedir. Diğer yandan yine sağ alt köşede yer alan küçük haritanın en üst kısmında Türk birliklerinin geri çekiliş yönü gösterilmektedir.

¹¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, 546/14. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (*BOA. HR. TO.*) olarak kısaltılmıştır.

¹¹⁴ Osmanlı askeri istihbaratı harpten önce İngiltere ile savaş ihtimalini çok düşük gördüğü için Mezopotamya Havzası'na gereken önemi vermemiştir. Bu sebepten ötürü de savaştan önce burada bulunan Türk garnizonlarının önemli bir kısmı geri çekilmiştir. Ancak İngiliz Ordusunun Basra'ya yönelik saldırılarının ardından ise bölgede bir 38. Tümen kurulmuştur. 38. Tümenin komutasını üstlenen Albay Suphi Bey de bu süreçte İngilizlerin ilerleyişini durdurmaya çalışmışsa da başarılı olamamış ve kendisi birçok subay ve eri ile birlikte İngilizlere esir düşmüştür. Erickson, Edward J. (2011). *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. Çev., Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 95-96; Candler, *The Long Road*. I, 11.

¹¹⁵ Fox, Frank. (1917). *The British Army at War*. London: T. Fisher Unwin Ltd, 92; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 181-182; Dane, *British Campaigns*. 35-40; *History of the Great War*, 16; Sandes, *In Kut and Captivity*. 3-7; Candler, *The Long Road*. I, 10-11.

İngiliz Kuvvetlerinin Kurna'ya Saldırısı ve Türk Güçlerinin Aldığı Pozisyon

(Sandes, *In Kut and Captivity*. 6¹¹⁶.)

¹¹⁶Haritanın Analizi: Mazera önünde savunma hattı inşa eden Türk birliklerine hücum eden İngiliz kuvvetleri.

İngilizlerin bu girişimleri karşısında Osmanlı Devleti ise Bağdat üzerinden gelişmelere müdahil olmaya çalışmıştır. Osmanlı bu süreçte, özellikle Bağdat ve çevresinde bulunan aşiretleri Cihâd vasıtasıyla kendi tarafına çekip onları İngilizlere karşı bir set olarak kullanmak istemiştir.

1.4. Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Cihâd-ı Ekber Aracılığıyla Bağdat'ta Hâkimiyet Tesis Etme Girişimleri

Bağdat, Harbi Umûmî boyunca Cihâd-ı Ekber'in yoğun bir şekilde tatbik edilmeye çalışıldığı önemli merkezlerden birisi olmuştur. Burayı İslam stratejisinin uygulanmasında önemli bir üs olarak gören Almanya¹¹⁷ Cihâd ile diğer Müslüman beldelerinde olduğu gibi Bağdat'ta da aşiretleri kendi tarafına çekip onları İngiliz ve Ruslara karşı ayaklandırmaya çalışmıştır. Özellikle onu, Atebât-ı Aliye'de yaşayan Şii nüfus üzerinde yaymaya çalışan Almanya bu sayede müçtehitlerin desteğini alarak hem İran aşiretlerini hem de Hindistan Şiilerini etkilemek istemiştir. Bunun için de Osmanlı Devletine iktisadi, askeri ve diğer alanlarda her türlü desteği vermekten asla kaçınmamıştır. Nitekim Almanya'nın bu politikası da uzun bir süredir onun Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu hâkimiyeti her ayrıntısı ile takip

¹¹⁷Almanya'nın İslam stratejisi daha çok Max von Oppenheim'in fikirleri etrafında şekillenmiştir. 1860 yılında Könlü bir banker'in oğlu olarak dünyaya gelen Oppenheim'in Şark'a ve İslam'a ilgisi çocukluğunda başlamıştır. O, sekiz yaşında kendisine hediye edilen "1001 gece masalları" ve çocukluğu döneminde Almanya'da hâkim olan dünyayı keşfetme ruhu sayesinde Şark'a ve onun temsil ettiği değerlere yönelmiştir. Bu bağlamda kendisi, babasının arzusuyla hukuk eğitimini tamamladıktan sonra ilk olarak 1883 yılında dayısı ile birlikte İstanbul'a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Fakat hayal ettiği Şark'ı burada bulamayan Oppenheim bunun üzerine ikinci seyahatini 1886 yılında Fas'a yapmış ve burada altı ay kalarak İslam kültürünü yakından tanıma imkânı elde etmiştir. Ancak O, bununla da yetinmemiş ve 1892 yılında başlattığı üçüncü Şark seyahati sırasında Kahire'nin de içinde bulunduğu birçok İslam muhitini gezmiştir. 1896 yılında Kahire Alman Temsilciliğinde göreve başlayan Oppenheim, 1909 yılına kadar bu vazifede bulunmuştur. Bu süreçte İslam coğrafyasını gezmeye devam eden Oppenheim izlenimlerini de Berlin'e aktarmayı ihmal etmemiştir. Oppenheim, Harb-i Umûmî sırasında ise Alman Dışişleri Bakanlığında görevlendirilerek ülkesinin İslam stratejisinin şekillenmesinde aktif bir rol oynamıştır. O, Ekim 1914'de kaleme aldığı 136 sayfalık büyük memorandumunda Almanya'nın İslam'ı, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı nasıl bir silah olarak kullanabileceğini izah ederek dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bkz: Kon, Kadir. (2012). Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu. *Tarih Dergisi*, 53(2011/1), İstanbul, 211-252; Sinno, Abdel-Raouf. (2006). The Role of Islam in German Propaganda in The Arab East During The First World War: Aims, Means, Results and Local Reactions. *The First World War as Remembered in The Countries of The Eastern Mediterranean*, Edit., Olaf Farschid-Manfred Kropp-Stephan Dahne, Beirut, 392-394; Rogan, Eugene. (2016). Rival Jihads: Islam and The Great War in The Middle East, 1914-1918. *Journal of the British Academy*, 4, 2-5.

eden İngiltere'nin Mezopotamya Kampanyasına katılan bir ordu rahibinin gözünden şu şekilde tasvir edilmiştir: *"II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye'ye yaptığı hac seyahati sadece kendisinin seyahat tutkusundan ileri gelmiyordu. Bu, yalnızca dinî hislerle kutsal mekânlara yapılmış bir seyahat değildi; ve sonunda Kudüs'teki El Halil Kapısı tahrip edilmedi, Selahaddin türbesinin tepesine altın haç dikilmedi. Aslında bu seyahatin maksadı çok farklıydı. Hıristiyan İmparatoru, Hıristiyanlığın reddettiği her türlü suçu işlemiş bir Müslüman zorba olan Abdülhamid ile açıkça dostluk ilan etmişti. Dünya, Almanların 1914 sonbaharında Belçika'da masum insanlara uyguladığı zulüm ve soykırımı unutmamıştı. Sonra da Alman İmparatoru, tanrının tüm kanunlarını çiğnedikten sonra, hâlâ tanrıya sığınarak, Ermenileri katleden o gaddar adamın en yakın dostu olmuştu.*

Doğrusu, Wilhelm Abdülhamid'i de çok fazla dikkate almıyordu. Abdülhamid tahttan indirilse de, Osmanlı ile aralarındaki dostluk, her ne pahasına olursa olsun devam etmeliydi. İstanbul'da Alman nüfuzu her açıdan etkili olmalıydı. İmparatorluğun kalbinde, taht boş kalmıştı; eğer Enver ve beraberindekiler söz dinler ve Alman menfaatlerini her şeyden üstün tutarlarsa, idareyi devralabilirlerdi.

Enver (Paşa), tam da Alman imparatorunun istediği gibi bir insandı. İçinde bulunduğu şartlar, onu Jön Türkler'in hürriyet timsali haline getirmişti. Üstün yetenekleri olduğu söylenemezdi ama çok hırslıydı; kendini beğenmişliği yüzünden, kurnaz dalkavuklar etrafını sarmıştı. Almanlar nihayetinde kendileri gibi ilkesiz ve vicdansız birini bulmuşlardı. Türk ordusu yeniden örgütlendi, Alman subaylar tarafından eğitildi ve onların nezaretinde yeni mühimmat ve silahlarla teçhizatlandırıldı. Goben ve Breslav gemilerinin Türk sularına girişiyle, donanmanın Almanlaştırılması tamamlanmış oldu.

Yapılan tüm bu yardımların sebebi çok açıktı. Almanlar bu sayede birçok imtiyaz elde etmişti; bilhassa Mezopotamya vadisinde inşa edilen ve İstanbul'u Basra Körfezi'ne bağlayan demiryolu hattı bunun en mühim örneğiydi. 1911 baharında, Halep'te karşılaştığım Alman elçisi, doğu ile batıyı birbirine bağlayacak olan bu demiryolu hattının, Bağdat'ta beş sene içinde tamamlanacağından çok emindi. Harp patlak vermeseydi, tahmini neredeyse doğru çıkacaktı. Almanların gayesi, Mezopotamya ovalarındaki muhteşem saklı zenginlikleri ele geçirmek ve Basra Körfezi'nde olduğu gibi, oraları bilhassa ticari olarak Alman kanalları haline

getirmektir. Gdm altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynakları ve Berlin'den Basra ve Kuveyt'e yönelen ilgisiyle Almanya, Hindistan'daki durumumuzu tehlikeye sokabilir ve İngiltere'nin doğudaki itibarını ciddi Şekilde sarsabilirdi. Almanlar, Hindistan'ın bizim idaremizden yıprandığını ve artık bir ihtilalin zamanının geldiğini iddia ediyordu; halbuki Hindistan'ın böyle bir düŐüncesi yoktu. Alman casusları Hindistan'da halkı kışkırtıp, bir memnuniyetsizlik ortamı oluŐrtmaya ve isyan çıkarmaya çalıŐıyordu. Yardımsever Almanlar, gayrikanuni yollardan silah getirip, dağıttığından; körfezdeki küçük silahlı teknelerimize çok iŐ düŐüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu harbe girince, yüzlerdeki maskeleri düŐürmenin, çetrefilli uzun diplomasi sürecini bitirmenin ve uzun süredir arzu edilen yerleri ele geçirmenin vakti gelmiŐti. Berlin'in isteğiyle Halife, İslâm'ın müdafaası için cihat ilan etti. 'İslâm'ın tehlikede olduğu' yaygarasıyla, Hindistan'daki müslümanların İngiltere'ye olan sadakatini baltalaması ve kfiri yok etmek için dünyanın her yerinden Müslümanların bir araya gelmesi hedefleniyordu. Zor zamanlarda kendisine hilalin, hatan daha hoŐ geldiği cesur ve kahraman Hacı Wilhelm de, onları zafere taŐıyacak olan modern Selahaddin'i bulmuŐlardı. Sonrasında, tüm doğunun hükümdarlık tacı ona nasıl da yakıŐrdı!¹¹⁸."

Müttefiki Almanya'nın Cihâd-ı özellikle Şiilerin hâkim olduğu yerlerde yayma arzusunu dikkate alan Osmanlı Devleti, İngiliz Ordusunun Mezopotamya Havzası'nın iç kısımlarına doğru ilerlemeye baŐlaması ile birlikte bu konuda hemen alıŐmalara baŐlamıŐtır. Bu kapsamda ilk olarak Dâhiliye Nezareti Bağdat Vilayetine 1 TeŐrin-i Sani 1330 (14 Kasım 1914) tarihinde bir yazı göndererek Hanekin ile Mendeli arasında yaŐayan ve İran aŐretlerini etkileme potansiyeli bulunan Delo AŐreti¹¹⁹ Reis'inin biraderiyle birlikte Osmanlıya sığınma talebinin kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiŐtir¹²⁰. Nezaret ilgili telgrafından yedi gün sonra ise bu sefer Cihâd fetvası hükümlerine göre hareket etmesi gerektiğini

¹¹⁸Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 179-181.

¹¹⁹Hakkında çok fazla bilgi olmamakla beraber; Bağdat'ın kuzeydoğusunda KuŐ Dağları, Serkela ve Hanekin arasında ikamet eden bir Kürt AŐreti'dir. http://www.wikiwand.com/tr/K%C3%BCrt_a%C5%9Firetleri_ve_a%C5%9Firet_konfederasyonlar%C4%B1_listesi sitesinden 1. 10. 2016. tarihinde alınmıŐtır.

¹²⁰BOA. DH. ŞFR., 47/8.

Bağdat Valiliğine resmi olarak bildirmiştir¹²¹. Bunun üzerine de müçtehitlerin fetva ve emirlerinin dâhil ve hariçte süratle neşredilmesi için Necef ile Kerbela telgraf merkezleri görevlendirilmiştir¹²².

Cihâd'ın resmi olarak duyurulmasının ardından Bağdat ve çevresinde birtakım gelişmeler ortaya çıkmıştır. İngilizler ve Ruslar ilk etapta O'nu etkisiz kılabilmek amacıyla Kirmanşah ile sair noktalarda Osmanlı aleyhine beyannameler dağıtıp Kelhor ve Sencabi ¹²³ gibi aşiretleri kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Ardından da müçtehitlerin Kerbela'dan çektikleri fetvaları İran telgrafhanelerinde ele geçirerek Cihâd'ın İran aşiretleri arasında yayılmaması için uğraşmışlardır. Osmanlı Devletinin bölgedeki şebkenderlerinin bütün bu gelişmeler karşısında kayıtsız kaldıkları iddiaları üzerine ise Tahran Sefareti Asım Bey 21 Teşrin-i Sani 1330 (4 Aralık 1914) tarihinde Hariciye Nezaretine bir yazı göndermiştir. Asım Bey ilgili yazısında; Sine Şebkenderinin faaliyetlerinin takdiri şayan olduğunu, Kürt aşiretlerinin her türlü baskıya rağmen Osmanlı taraftarlığını benimsediğini, yine de kendisinin Kelhor ile Sencabileri daha fazla Osmanlı safına çekmek için büyük bir çaba gösterdiğini, Kirmanşah Valisini azl ettirip yerine Emir Müfhim Bahtiyari'yi tayin ettirdiğini, bu kişinin birkaç güne kadar yola çıkacağını ve son olarak mücahitlerin fetvalarının bir suretleri kendisine gönderildiği takdirde onları dağıtabileceğini belirtmiştir. Hariciye Nezareti de ifade edilen iddiaların asılsız olduğunu göstermek için Asım Bey'in bu yazısının bir kopyasını 25 Teşrin-i Sani 1330 (8 Aralık 1914) tarihinde Dâhiliye Nezaretine göndermiştir¹²⁴. Bununla birlikte Hariciye Nezareti Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 30 Teşrin-i Sani 1330 (13 Aralık 1914) tarihli başka bir yazıda ise Asım Bey'den intikal eden diğer bilgileri

¹²¹ Ayrıca aynı yazıda Bağdat Valiliği İstanbul'dan kendisine gönderilen ve Cihâd fetvasının hükümlerini içeren belgeyi İbn-i Suud'a tebliğ etmek ile görevlendirilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.*, 47/97.

¹²² *BOA. MV.*, 195/16.

¹²³ Pawa ile Maydeşt arasında bulunan aşiret grubuna verilen isimdir. Genel olarak Yâresâniliği benimseyen -İran'da heterodoks bir Şii inanışıdır- ve Kürtçe'nin Gorani lehçesini konuşan Sencabiler, savaş sırasında Osmanlı Devletinin İran'da Cihâd-ı yayma faaliyetlerinin tam karşısında olmuşlar ve İngiltere ile Rusya'nın etkisiyle buldukları noktalarda Türk kuvvetleri ile sık sık çatışma içerisine girmişlerdir. http://www.wikiwand.com/tr/K%C3%BCrt_a%C5%9Firetleri_ve_a%C5%9Firet_konfederasyonlar%C4%B1_listesi sitesinden 2. 11. 2016 tarihinde alınmıştır; Kurtcephe, İsrail-Balcıoğlu, Mustafa. (1992). Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi: Rauf Bey Müfrezesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3, 260-vd.

¹²⁴ *BOA. DH. EUM. 2. ŞB.*, 3/29; *BOA. HR. SYS.*, 2338/39.

paylaşmıştır. İlgili yazıda; İngilizlerin Keşgani¹²⁵ ve Bahtiyarilere¹²⁶ on bin tüfekte birçok milyon fişek verdiği, bunların Osmanlı aleyhine hiçbir şeye teşebbüs etmeyeceklerine dair söz verdikleri sadece bedava silah elde etmek için fırsattan istifade eyledikleri, yine de tedbirli olunması gerektiği ve Bağdat hududundaki memurların Cihâd için İran ile dostane ilişkiler kurmalarının önemli olduğu vurgulanmıştır¹²⁷.

İngiltere ve Rusya'nın Cihâd'ı etkisiz kılma çabaları üzerine İstanbul'dan Bağdat'a birtakım yeni direktifler gönderilmiştir. Dâhiliye Nezareti Bağdat Vilayetine gönderdiği 26 Teşrin-i Sani 1330 (9 Aralık 1914) tarihli yazıda Kerbela ile Necef'te Farsça yazılmış telgraf ve mektupların sansürüne yardım için öncelikle Mülkiye'den Farsça bilen bir memur tayin edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nezaret arkasından da İran aşiretlerinin harbe iştirakini hızlandırmak maksadıyla ayrılan paranın arttırılmasını, bu paranın münasip şekilde uygun kişiler tarafından kullanılmasını, Şiiler ile Caferilerin silaha sarılıp Cihâd'a katılmalarını sağlamak amacıyla müçtehitlerden fetva belgeleri alınmasını Necef, Kerbela, Hanekin, Samarra ve Kazimiye kazalarındaki memurların İran'da bulunan idarecilerle iyi ilişkiler kurmasını ve savaşa iştirak etmek için Bağdat Hapishanesinden af ve tahliyelerini talep eden kişilerin dosyalarının incelenmesini emr etmiştir¹²⁸.

İstanbul ile Bağdat arasında yazışmalar devam ederken diğer yandan da Tahran Sefiri Asım Bey'in bu konuyla ilgili faaliyetleri başkente ulaşmaya başlamıştır. Asım Bey'in Şeyh Haz'al'ın¹²⁹ dostluğunu kazanmak için büyük bir

¹²⁵Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan bu aşiret, Tahran Sefiri Asım Bey tarafından İran-Irak hattı boyunca etkinliği göz önünde bulundurularak yakından takip edilmiştir. İlerleyen sayfalarda bu konu hakkında bilgi verilmiştir.

¹²⁶İsfahan'ın güney-batısındaki dağlar ile Şuster, Ram-ı Hürmüz ve Çarhoz Nehri ekseninde yaşamış olan İrani bir topluluktur. Kendi içerisinde iki gruba ayrılan Bahtiyariler, Harb-i Umûmî sırasında Osmanlı Devleti, Rusya ve İngiltere tarafından etki altına alınmaya çalışılmıştır. Özellikle Osmanlı bu süreçte, Bahtiyarileri kendi tarafında savaşa dâhil edebilmek için onlara yönelik birtakım faaliyetler yürütmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Sarısamani, Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası. 295-318.

¹²⁷BOA. DH. EUM. 7. ŞB., 2/45.

¹²⁸BOA. DH. EUM. 5. ŞB., 5/54; BOA. DH. ŞFR., 47/405; BOA. DH. ŞFR., 47/420; BOA. DH. ŞFR., 47/419.

¹²⁹İran'da Muhammere Bölgesini 1897-1925 yılları arasında idare eden bir aşiret revidir. 1897 yılında Muhaysın Kabilesi Şeyhi ve Muhammere Yöneticisi olarak göreve başlamıştır. 1902 yılından itibaren Tahran merkezi yönetimi ile iyi ilişkiler kurarak nüfuz alanını genişletmiştir. Ancak onun gerçek manada büyük bir güç elde ettiği 1908 yılından sonra olmuştur. Haz'al Han, 1908 yılında bir İngiliz şirketinin Mescid-i Süleyman'da petrol bulmasından sonra petrol boru hattının

çaba sarf ettiği, Cihâd için Hicaz Emir'ine, Türkmenlere ve hatta Rusya Türklerine dahi mektup ve adamlar gönderdiği 30 Teşrin-i Sani 1330 (13 Aralık 1914) tarihinde Hariciye Dairesi Kalem-i Mahsus Müdüriyeti tarafından Dâhiliye Nezaretine ifade edilmiştir¹³⁰.

Cihâd'ı yaymaya yönelik bütün bu girişimlerden sonra İran, Musul ve Kerkük gibi noktalardan Bağdat'a doğru aşiretlerin hareketlenmeleri gerçekleşmeye başlamıştır. Kerkük Mebusu Mahmut Ali'nin Selahiye'den Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 1 Kanun-i Evvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihli yazıda her taraftan mücahitlerin harbe katılmak için hazırlandıkları ve ilk mücahit kafilesinin Bağdat'a doğru hareket ettiği belirtilmiştir. Dâhiliye Nezaretinden Bağdat Vilayetine çekilen 3 Kanun-i Evvel 1330 (16 Aralık 1914) tarihli telgrafta ise Musul'da toplanmakta olan mücahitlerin iaşelerinin oraya vardıklarında geciktirilmeden sağlanması gerektiği vurgulanmıştır¹³¹.

Aşiretlerin Bağdat'a doğru intikal etmeye başladığı bu süreçte Cihâd'ın etki alanını genişletmeye yönelik çalışmalar süratle devam etmiştir. Dâhiliye Nezareti Bağdat Valiliğine yazdığı 4 Kanun-i Evvel 1330 (17 Aralık 1914) tarihli telgrafta; Kerbela'daki Hacı Seyyid İsmail, Sadr-ı İsfahani ve Hacı Şeyh Hüseyin Mazenderani ile Necef'teki Şerif İsfahani ve Samarra'daki Mirza İbrahim Şirazi'nin hazırlayacağı fetva metinlerinin Cihâd'ın etki alanını genişletebilecek bir potansiyele sahip olduğunu belirterek Vilayetin bu konuya ağırlık vermesi gerektiğini ifade etmiştir. O, bu yazının ardından Bağdat'a gönderdiği 8 Kanun-i Evvel 1330 (21 Aralık 1914) tarihli başka bir belgede ise bu konuya paralel olarak Hindistan, Belucistan¹³² ve Acemistan'a¹³³ gönderilen fetva metinlerinin yerlerine

kendi sınırları içerisinde geçmesine müsaade etmiştir. 1910 yılında da İngilizler ile iyi ilişkiler kurmasının karşılığında kendisine Hindistan Şövalye Nişanı verilmiştir. Bu süreçte İran'da yaşayan Bahtiyariler ile de yakın ilişkiler kurarak bölgede etkin bir rol oynamaya çalışmıştır. Haz'al Han Harb-i Umûmî sırasında ise Osmanlı'ya karşı İngiltere'yi desteklemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bostan, İdris. (1998). Haz'al Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 17, 107-108; *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, 59-60; *TNA. FO.*, 371-2073, s. 19; *TNA. FO.*, 416/111, (Annual Report, 1913, s. 19); (Annual Report, 1912, s. 22-24), (Annual Report, 1911 , s. 35); *TNA. FO.*, 881/10403, (Annual Report, 1913, s. 19).

¹³⁰BOA. DH. EUM. 7. ŞB., 2/47.

¹³¹Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti, Siyasi Kısım Belgeleri, 49/89. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. SYS.) olarak kısaltılmıştır. BOA. DH. ŞFR., 48/31.

¹³²İran, Afganistan ve Pakistan üçgeninde bulunan bölgeye verilen isimdir. Belucistan Bölgesinin büyük bir bölümü şuan Pakistan sınırları içerisinde. Bunun dışında Belucistan'ın diğer bölümü ise İran sınırları dâhilinde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Qureshi, M. Naeem. (1992).

ulaşmasının ivedilikle sağlanmasını talep etmiştir¹³⁴. Diğer yandan Türk ve Alman subaylarından oluşan bir heyet İran'ı Osmanlı safında savaşa dâhil edebilmek için¹³⁵ 1915 yılının ilk günlerinde Kerbela ve Necef'i ziyaret edip müctehitlerden fetva belgeleri almaya çalışmıştır. Friedrich Klein komutası altındaki bu heyet bir dizi görüşmeden sonra Şii müctehitlerden İran'ı savaşa sokacak fetva metinleri almayı başarmıştır. Bu fetva metinleri karşılığında da müctehitlere bir miktar para verilmiştir. Nitekim bütün bu gelişmelerden sonra elde edilen fetva metinlerinin İran içerisinde gizlice dağıtımına geçilmiştir. İran Şahı'na gönderilen fetva belgesine olumlu bir geri dönüş alınamayınca eldeki belgeleri dağıtma işi ise imkânsız hale gelmiştir. Bunun üzerine de mevcut fetva belgelerinin İran'da dağıtımını gerçekleştirebilmek için alternatif birtakım yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Bu arada Kerbela ve Necef'ten bazı hatırı sayılır kişiler aşiretlerle birebir görüşüp onları ikna edebilmek için İran'a hareket etmişlerdir. Diğer taraftan Dâhiliye Nezareti Bağdat Vilayetine gönderdiği 21 Kanun-i Evvel 1330 (3 Ocak 1915) tarihli yazı ile müctehitlerden elde edilen fetvaların aslı olmadığı yönünde propaganda yürüten şahısların iddialarını çürütmek maksadıyla Seyyid Muhammed Kazım

Belücistan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, 427-428; Boz, Hakan. (Aralık 2011). Belucistan, Orta Asya'nın Kürdistan'ı mı?. *21. Yüzyıl Dergisi*, 36, 52-58.

¹³³Bu tabirle kastedilen yalnızca İran coğrafyası değildir. Osmanlılar, Diyar-ı Acem ve Acemistan kavramlarını İran'ın ötesini yani Türkistan'ı tanımlamak için de kullanmışlardır. Bu konuda bkz: Arslan, Ali. (1997). Osmanlılar'da Coğrafi Terim Olarak 'Acem' Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 83-87.

¹³⁴BOA. DH. EUM. 2. ŞB., 3/29; BOA. DH. ŞFR., 48/42.

¹³⁵Esasında Osmanlı Devletinin İran ile ittifak kurma girişimleri bu süreçten çok daha öncesine dayanmaktadır. Fakat bu döneme kadar İran Hükümetinden pozitif anlamda bir geri dönüş alamayan Osmanlı Devleti, İran'ı kendi tarafında savaşa dâhil etme girişimlerini 1915 yılının ilk aylarından itibaren sıklaştırmaya başlamıştır. Bu hususun tatbik edilmesi için de Dâhiliye Nezareti ile Bağdat Vilayeti arasında ilgili süreçte birtakım yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Dâhiliye Nezaretinden Bağdat Vilayetine gönderilen 3 Kanun-i Sani 1330 (16 Ocak 1915) tarihli ilk yazıda, İran'daki askeri operasyonların istila fikri ile ilgili olmayıp yalnızca düşman güçlere karşı stratejik hareketlerden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Nezaret, Bağdat'a gönderdiği 18 Kanun-i Sani 1330 (31 Ocak 1915) tarihli ikinci yazıda ise Luristan Valisinin Cihâd'a katılmak için sunduğu teklifin kabul edilerek aşiretlerin iâşe ve diğer işleri için tedbirler alınması gerektiğini açıklamıştır. Dâhiliye Nezareti bu konuyla alakalı Bağdat Vilayetine gönderdiği 24 Kanun-i Sani 1330 (6 Şubat 1915) tarihli son yazıda da İran'da ortaya çıkan samimiyetin artırılarak temin edilmesini ve Cihâd'ın şimdiye kadar İslam dünyasında nasıl karşılandığının insanlara anlatılmasının elzem bir hadise olduğunu belirtmiştir. BOA. DH. ŞFR., 49/217; BOA. DH. ŞFR., 49/170; BOA. DH. ŞFR., 49/51; Bu konuda ayrıca bkz: Karacagil, Ö. Kürşad. (Güz 2014). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 36, 95-116.

Yezidi¹³⁶, Hacı İsmail Sadr-ı İsfahani ve Ağa Mirza Muhammed Taki-i Şirazi gibi isimlerin imzalarını taşıyan fetvaların güvenilir bir memur vasıtası ile Tahran Sefaretine ulaştırılmasını talep etmiştir. Nezaret aynı gün Bağdat'a gönderdiği bir başka yazıda da Abdülkadir Geylani'nin Türbedarı Nakib Efendi'nin Cihâd'a teşvik için vermiş olduğu fetvanın acilen yine Tahran'da bulunan Asım Bey'e gönderilmesi gerektiğini vurgulamıştır¹³⁷.

Osmanlı Devletinin savaş boyunca Atebât-ı Aliye üzerinden Cihâd'ı İran'a yayma girişimleri tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Bunda da üç husus oldukça etkili olmuştur. Birincisi; İran müçtehitleri arasında bir fikir birliği olmaması Kerbela ve Necef'ten buraya gönderilen fetva metinlerine nasıl bir karşılık verilmesi gerektiğini zorlaştırmıştır. İkincisi; bazı İranlı ulema Atebât-ı Aliye'ye mensup müçtehitlerin çağrılarına rağmen mevcut savaşı Hristiyanların mücadelesi olarak değerlendirmiş ve bu durum da doğal olarak Osmanlı Cihâd'ının burada yayılmasına ciddi anlamda sekte vurmuştur. Üçüncüsü; İstanbul'dan İran'a Cihâd'ı yaymak amacıyla gönderilen bazı özel birliklerin burada bulunan aşiretlerle silahlı mücadele içerisine girmeleri fetva belgelerinin etkinliğini azaltmıştır. Dördüncüsü; İngilizlerin aynı süreçte Şii şehirlerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmaları ve bazı önemli aşiretleri kendi yanlarına çekmeleri bir fetva birlikteliğinin oluşumunu engellemiştir. Nitekim bu durum onların gözünden şu şekilde tasvir edilmiştir: “Özellikle Kerbela ve Necef'teki çabalarımızda lider mücahitlerin kararlı desteğinin avantajını hissetmiştik. Şayet sesleri bizim aleyhimizde yükselmiş olsaydı, yankısı sadece Irak değil, İran çapında da duyulurdu. Muhterem Seyyit

¹³⁶Kazım Yezidi ekseninde bir değerlendirme yapıldığında; aynı süreçte İngilizler de kutsal Şii şehirlerinin önemli isimlerini kendileri adına çalışma konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, 36-37.

¹³⁷Ende, Werner. (1981). Iraq in World War I: The Turks, Germans and The Shi'ite Mujtahids' Call For Jihad. *Proceedings of The Ninth Congress of The Union Europeenne Des Arabisants Et Islamisants*, Amsterdam, 1st to 7th September 1978, Leiden, 57-58; Atabaki, Touraj. (2010). Doğu'ya Yöneliş: İran'da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 35; Hanioglu, M. Şükrü. (2016). Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One. *Jihad and Islam in World War I*, Edit., Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 122-vd; Abbas, Ziya. (2013). *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*, İstanbul: Önsöz Yayınları, 116-122; Sinno, The Role of Islam in German Propaganda. 406-407; *BOA. DH. ŞFR.*, 48/258; *BOA. DH. ŞFR.*, 48/259.

Muhammed Kazım Yezdi'nin tavrı son derece tatminkârdı. Fırat'ın mülk sahibi seyyitlerinin bizim lehimize birer güç oldukları daha önce belirtilmiştir¹³⁸."

1.5. Bağdat'a Yönelik İdari ve Askeri Düzenlemeler

Harbiye Nezareti seferberliğin ilanının ardından çıkardığı irade-i seniyye ile bil umum Osmanlı coğrafyasında¹³⁹ olduğu gibi Bağdat ve çevresinde yer alan Jandarma birliklerini kısa sürede harekete geçirmiştir. Ancak ilgili süreçte İngiliz kuvvetlerinin Mezopotamya Havzası'nın iç kısımlarına doğru süratle ilerlemeye başlaması, bu duruma karşılık mevcut birliklerin onların ilerleyişlerini durduramamaları ve Cihâd'a iştirak eden aşiretlerin kitleler halinde Bağdat'a doğru hareket etmeleri birtakım idari ve askerî düzenlemelerin yapılmasını zaruri hale getirmiştir. Bu kapsamda temel olarak bütün idari ve askerî organizasyonun Bağdat merkezli tek bir çatı altında birleştirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için de öncelikle İstanbul'dan Bağdat'a bir dizi direktifler gönderilerek meselenin alt yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Dâhiliye Nezareti Bağdat Vali Vekâletine gönderdiği 27 Teşrin-i Sani 1330 (10 Aralık 1914) tarihli yazıda, son on beş gün içerisinde altı binden fazla düzenli kuvvetin farklı noktalardan oraya sevk edildiğini, Cavit Paşa'ya alacağı askerî vaziyet hakkında emirlerin verildiğini ve ehemmiyetsiz olan düşmanın yakın vakitte hakkından gelineceğini beyan etmiştir. İlgili telgraftan iki sonra ise bu sefer Harbiye Nezareti kentte bulunan 13'üncü Kolordu Komutanlığı

¹³⁸Kılıç, Sezen. (Bahar 2016). Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa. *Bilgi*, 77, 116-117; Sâbis, Ali İhsan. (1990). *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1, 231; Atabaki, İran'da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri. 35; *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, 36; Kurtcephe-Balcıoğlu, Rauf Bey Müfrezesi. 257-260; Sinno, The Role of Islam in German Propaganda. 407-408; Ayrıca Osmanlı Devletinin Harb-i Umûmî'de Cihâd'ı İran'da yayma faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ayaydın, Rıdvan. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹³⁹Harbiye Nazırı Enver Paşa imzası ile Karargâh-ı Umum Dairesine gönderilen bir yazıda bil umum Osmanlı coğrafyasında yer alan veya yeni oluşturulan jandarma birliklerinin aktif hale getirilmesinin elzem olduğu ifade edilmiştir. Nitekim bu yazının akabinde mevcut birlikler aktif hale getirildiği gibi onlar içerisinden bir kısmının da ihtiyaç duyulan yeni savaş alanlarına doğru kaydırılma işlemi gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ayrıca bazı noktalarda yer alan birliklerin harekete geçmediği haberlerinin İstanbul'a ulaşması üzerine kurumlar arasında bu birimlerin aktif hale getirilmesi konusunda yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Klasör No: 10, Dosya No: 53. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (ATASE) olarak kısaltılmıştır. ATASE., 63/319.

Vekâletine ¹⁴⁰ yazı gönderip ihtiyaç halinde 310 doğumluların silahaltına alınabileceğini belirtmiştir. Fakat bu yazılar vilayetteki endişeyi gidermeye yetmemiş olacak ki Dâhiliye Nezareti Bağdat Valiliğine 30 Teşrin-i Sani 1330 (13 Aralık 1914) tarihinde bir telgraf daha göndererek kuvvetlerin yolda olduğunu ve orada bulunan mebusların hiçbir şekilde ümitlerini kaybetmemeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bu telgrafın ardından da İstanbul'dan Bağdat'a ve bölgede bulunan diğer noktalara birtakım görevlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. İlk olarak Dâhiliye Nezareti 2 Kanun-i Evvel 1330 (15 Aralık 1914) tarihinde Bağdat Vali Vekâletine gönderdiği telgrafta işgal sebebiyle merkezi oraya taşınan büyük bir kısmını yerel Arapların oluşturduğu¹⁴¹ 38'nci Basra Fırkası Kumandanlığı ve Basra Valiliğine rütbesinin kaymakamlığa terfiyle Erkan-ı Harbiye Binbaşlılarından Süleyman Askeri Bey'in atandığını beyan etmiştir. Nezaret 7 Kanun-i Evvel 1330 (20 Aralık 1914) tarihinde ise Bağdat ve Musul'a tayin edilecekler ile Irak'taki bil umum kuvvetlere kumandan atanması konusunda Bağdat'ta bulunan Süleyman Askeri Bey'in acilen fikir beyan etmesini istemiştir. Bütün bu yazışmalar sürerken diğer yandan da Mezopotamya Havzası içerisine birlik ve askerî sevkiyatın yapılmasına devam edilmiştir. Hatta Başkumandanlık Vekâleti Bağdat Valiliğine gönderdiği 10 Kanun-i Evvel 1330 (23 Aralık 1914) tarihli şifreli yazıda Halep civarından sevk edilen 35'nci Fırkanın şahturlar¹⁴² ile Fırat'tan nakli sırasında gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti de bu telgraftan bir gün sonra Bağdat Vali Vekili Reşit Bey'e bir yazı göndererek Bağdat Valiliğine Musul Valisi Süleyman Nazif Bey'in, Musul Valiliğine de kendisinin

¹⁴⁰1911 yılında Bağdat'ta kurulmuştur. Balkan Savaşları sonrasında da Osmanlı Genelkurmayı tarafından Musul'da bulunan 12. Kolordu ile beraber Mezopotamya Havzasını korumakla görevlendirilmiştir. Bu süreçte güvenlik ve yönetsel sebepler nedeniyle bu kolorduya bağlı tümenler genellikle nehirlerin yanında bulunan şehirlere paylaştırılmıştır. 13. Kolordu Harb-i Umûmî'nin başında ise kendisine bağlı 37. Piyade Tümeni ile birlikte Doğu Cephesi'nde bulunan 3. Orduya katılmak için harekete geçirilmiştir. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*, 40, 62, 95; *ATASE.*, 2810/21.

¹⁴¹Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 96.

¹⁴²Bir çeşit yelkenli tahta kayıklara verilen isimdir. Şahtur, Harb-i Umûmî sırasında özellikle kelek ile birlikte sağladığı avantajlar nedeniyle Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Öğün, Tuncay-Başı, Halit. (September 2016). Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Kullanımı. *History Studies*, 8(3), 83-109.

atandığını ifade ederek ilgili görevin ve benzerinin yerine getirilmesi konusunda sorumluluk sahibi kişileri net bir şekilde belirlemiştir¹⁴³.

Ancak İstanbul'dan Bağdat'a ve civardaki diğer birimlere yapılan yeni görevlendirmeler birtakım sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Zira Dâhiliye Nezaretinin 11 Kanun-i Evvel 1330 (24 Aralık 1914) tarihli yazısı ile Musul'a atanan Bağdat Vali Vekili Reşit Bey bu görevi kabul etmeyince küçük bir kriz doğmuştur. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 13 Kanun-i Evvel 1330 (26 Aralık 1914) tarihinde Bağdat Vali Vekili Reşid Bey'e bir telgraf daha çekerek ona Rusların İran toprağını işgal ve Osmanlı Devleti ile harp içerisinde olduğu şu süreçte Musul Valiliği gibi önemli bir görevi kabul etmemenin ordudan kaçan askerden farkı olmadığını anımsatmıştır. Bu sebepten ötürü Nezaret ilgili yazısının son bölümünde Reşid Bey'e, tafisi her zaman mümkün olan şahsi zararlara aldanmayı bırakıp derhal yeni görevine hareket etmesini emr etmiştir¹⁴⁴.

İstanbul ile Bağdat arasında idari manadaki görevlendirmeler konusunda problemler yaşanırken Tahran Sefiri Asım Bey Hariciye Nezaretine bölgedeki son gelişmeleri içeren önemli bir telgraf çekmiştir. Bu telgrafta Asım Bey gerçekleştirilen propaganda sayesinde İran'dan bazı aşiretlerle müçtehitlerin Cihâd'a iştirak etmek maksadıyla toplanmaya başladığını belirttiikten sonra Kirmanşah ve Süleymaniye civarında hareket halinde olan Keşgani Aşiretine mensup on bin kuvvetin Bağdat'a hangi noktadan gelmesi gerektiğinin kendisine acilen bildirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti Asım Bey'in bu yazısının bir kopyasını hemen Dâhiliye Nezaretine göndermiştir. Nezaret de 14 Kanun-i Evvel 1330 (27 Aralık 1914) tarihinde Bağdat da bulunan Basra Valisi ve Irak Havalisi Kumandanı Süleyman Askeri Bey'e bu durumu sormuştur¹⁴⁵.

Süleyman Askeri Bey ise bu süreçte Bağdat'ta bulunan veya buraya hareket eden askeri birliklerin işleriyle meşgul olmaya devam etmiştir. Bu kapsamda Dâhiliye Nezareti Bağdat'ta bulunan Binbaşı Hüseyin Bey'e çektiği 23 Kanun-i Evvel 1330 (5 Ocak 1915) tarihli telgrafta ona, kendisinde bulunan parayı Süleyman Askeri Bey'e vermesini ve birkaç gün sonra belirlenecek olan mıntıka-i

¹⁴³BOA. DH. ŞFR., 47/427; BOA. DH. ŞFR., 47/439; BOA. DH. ŞFR., 47/458. BOA. BOA. DH. ŞFR., 48/13; BOA. DH. ŞFR., 48/72 1; BOA. DH. ŞFR., 48/119; BOA. DH. ŞFR., 48/137. (Ek- 7).

¹⁴⁴BOA. DH. ŞFR., 48/180.

¹⁴⁵BOA. DH. ŞFR., 48/170; BOA. DH. ŞFR., 48/173.

faaliyet alanı için bir an önce hazırlık yapması gerektiğini belirtmiştir. Arkasından da 24 Kanun-i Evvel 1330 (6 Ocak 1915) tarihinde Bağdat Valiliğine yazılan başka bir yazı ile içinde Süleyman Askeri Bey'in de bulunduğu önemli isimlere şifre miftahları¹⁴⁶ dağıtılmaya başlanmıştır¹⁴⁷.

¹⁴⁶Bir çeşit gizli yazışma cetveli veya yoludur. Harb-i Umûmî sırasında bu miftahların güvenlik gerekçesiyle çok fazla tercih edilmiş olması pek muhtemel bir hadisedir.

¹⁴⁷BOA. DH. ŞFR., 48/290; BOA. DH. ŞFR., 48/293.

2. BÖLÜM

KUT'ÜL AMÂRE KUŞATMASI'NA GİDEN SÜREÇTE MEZOPOTAMYA HAVZASI'NDA TÜRK-İNGİLİZ MÜCADELESİ: BAĞDAT İÇİN İLK ÇARPIŞMA

2.1. İngiliz İşgal Operasyonlarının Genişlemesi Karşısında Bağdat'ta Yaşanan Yeni Gelişmeler

Bağdat'a yönelik idari ve askeri düzenlemelerin devam ettiği 1915'in ilk günlerinde İngiliz Ordusunun Mezopotamya Havzası'nın iç kısımlarına doğru ilerleyişi sürmüştür. Ancak Hindistan Hükümetinin kontrolü altında devam eden bu işgal operasyonlarının hedefinin ve sınırının tam olarak ne olduğu aynı süreçte belirsizliğini korumaya devam etmiştir¹⁴⁸. Bununla beraber İngiliz Ordusunun bu ilerleyişi karşısında da Bağdat ile ilgili birtakım yanıltma haberler çevreye yayılmaya başlamıştır. Tahran Sefiri Asım Bey 24 Kanun-i Evvel 1330 (6 Ocak 1915) tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda Kasr-ı Şirin Telgraf Müdürünün İran Hükümetine gönderdiği belgeye atfen bir İngiliz müfrezesinin Osmanlı'ya muhalif olan Arap aşiretleriyle Bağdat'a altı kilometre mesafeye kadar yaklaştığını hatta şimdiye kadar orayı işgal etmiş olabileceğini ve ahaliyi ikna için durumun kendisine acilen teyit edilmesi gerektiğini bildirmiştir. İlgili yazıdan dört gün sonra Hariciye Nezareti Asım Bey'e gönderdiği telgrafta böyle bir hadisenin kesinlikle doğru olmadığını ifade etmiştir. Fakat bu süreçte Bağdat'ta bu tarz haberleri yayma ihtimali bulunan kişi ve kurumlara karşı İstanbul'dan vilayete bazı uyarılar yapılmaya başlanmıştır. Dâhiliye Nezareti Bağdat Vilayetine gönderdiği 25 Kanun-i Evvel 1330 (7 Ocak 1915) tarihli yazıda şehirdeki Hanani Ticarethanesinin İsviçre Cenova'daki Jipler Ticarethanesi ile haberleşme adı altında İngilizlere

¹⁴⁸ Londra ve Delhi'deki karar alma organlarının Mezopotamya Kampanyası hakkındaki farklı görüşleri İngiliz Ordusunun Basra'yı işgal etmesinden sonra iyice belirginleşmiştir. Bu süreçte operasyonun kontrolünü tamamen elinde bulunduran ve onu şekillendiren Hindistan Hükümeti, İngiliz Ordusunun artık bölgede kalıcı olacağını/olması gerektiğini düşündüğü için ele geçirilen yerlerde –özellikle Basra'da- sivil yönetimler inşa etmek istemiştir. Hindistan Hükümetinin bu fikri karşısında Londra'daki liberal hükümet ise daha temkinli bir şekilde hareket ederek işgal hareketlerinin sivil bir idare tarzı ile genişletilmesinin İngiltere'nin bölgedeki haklılığına gölge düşüreceğine inanmıştır. Ulrichsen, Kristian Coates. (April 2007). The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922. *The Journal of Strategic Studies*, 30(2), 354-355.

hafiyelik ettiği yönündeki bazı iddiaların araştırılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Bağdat Valiliği İstanbul'un vilayette hâsıl olan istihbari olaylarla alakalı bilgi edinme isteğini karşılayabilmek için bir dizi araştırmalar yapmış ve sonucu en kısa sürede bildirmiştir. Bu bağlamda Valilik 25 Kanun-i Sani 1330 (7 Şubat 1915) tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta şehirde bulunan İngiltere Konsolosluğunda yapılan geniş kapsamlı arama neticesinde çok önemli gizli belgelerin elde edildiğini ifade etmiştir. Elde edilen belgelere göre İngiltere Konsolosluğunun Irak eşrafı ile yetmiş seneden beri sıkı ilişkide bulunduğunu ve İngilizlerin aşiretleri kendi tarafına çekebilmek için çeşitli yöntemler izlediğini belirten Valilik, İngilizlerin bölgede yanlış/yanıltma haberler yayma potansiyelinin altını çizdikten sonra mevcut dokümanların tercümesinin birer kopyasını İstanbul'a gönderdiği telgrafının altına eklemiştir¹⁴⁹.

İstanbul ile Bağdat arasında yazışmalar devam ederken İngiliz güçleri işgal operasyonlarını daha da genişletmeye başlamıştır. Basra'nın yaklaşık elli kilometre yukarısında mevzilenmiş olan İngiliz kuvvetleri, Hindistan'dan takviye güçler ile Mezopotamya'ya gönderilen General Sir John Nixon'in komutası altında 20 Ocak 1915 tarihinden itibaren ileriye doğru taarruza geçerek Türk birliklerini kuzey'e doğru itmiştir. Aynı birlikler Mart ayında ise Türk kuvvetlerinin Kurna, Basra ve Ahvaz üçgeninde gerçekleştirdiği baskın saldırıları püskürtmeyi başararak mevcut konumlarını güçlendirmeyi başarmışlardır¹⁵⁰.

Bütün bu gelişmelere ek olarak Hindistan Hükümeti tarafından Mezopotamya'da bulunan İngiliz Komutanlığına ilgili süreçte birtakım yeni atamalar yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda Hindistan Kuzey Ordu Komutanlığı vazifesini yürütürken Ocak ayı içerisinde yeni görev bölgesine gönderilen General Sir John Nixon, resmi olarak 9 Nisan 1915 tarihinde Sir Arthur Barrett'in¹⁵¹ yerine Hint Sefer Gücü Komutanlığına (D)¹⁵² tayin edilmiş ve bu

¹⁴⁹BOA. DH. ŞFR., 48/300; BOA. HR. SYS., 2405/40; BOA. DH. EUM. 7. ŞB., 3/19.

¹⁵⁰*On the Road to Kut A Soldier's Story of the Mesopotamian Campaign.* (1917). London: Hutchinson Co., 32; Moberly, F.J. (1924). *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918.* II, London: H.M Stationery Office, 1; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a.* 182; Sandes, *In Kut and Captivity.* 7-8.

¹⁵¹İngiliz Mezopotamya Sefer Gücünün ilk komutanıdır. Kendisi, Basra ve Kurna'nın işgalinde başat rol oynamıştır. 1915'in ilk ayları içerisinde ise sağlık sorunları nedeniyle görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Barrett, 1916'nın mayıs ayı içerisinde de yeni görev yeri olan Hindistan Kuzey Ordu Komutanlığına tayin edilmiştir. *Supplement to The London Gazette,* (12 June

durum İngiltere'nin Mezopotamya Havzası'na yönelik işgal politikasını, özelde onun Bağdat'a yaklaşımını/algısını derinden etkileyen en önemli husus olmuştur. Zira onun bu göreve atanması ile birlikte İngiliz güçlerinin Bağdat'a doğru ilerleyişi bir anlamda kesinlik kazanmıştır. Çünkü Nixon, kısa sürede Londra'da bulunan Westminster Hükümetinin değil Delhi'deki Hint Hükümetinin istek ve arzularını temsil eden en güçlü figür haline gelmiştir. O, Altıncı ve On İkinci Hint birlikleri ve bir süvari bölüğü ile nisan ayının ortalarına doğru hem Basra'nın tamamen işgalini gerçekleştirmiş hem de onu tekrardan ele geçirmek isteyen Süleyman Askeri komutası altındaki Türk kuvvetlerini mağlup ederek onların daha da iç kısımlara çekilmesini sağlayıp mevcut petrol alanlarının güvenliğini temin etmiştir¹⁵³.

Bu süreçte İngiltere'nin Bağdat'a yönelik yaklaşımını değiştiren bir diğer konu General Townshend'in¹⁵⁴ 22 Nisan 1915 tarihinde Altıncı Hint Birliğinin Komutanlığına tayin edilmesidir. Zira Townshend'in de Bağdat'a doğru ilerleme mevzusunda Nixon ile aynı fikirde olması İngiltere'nin işgal stratejisinin boyutunu genişletmiştir¹⁵⁵.

Nitekim gerçekleştirilen bütün bu atamaların ardından İngiliz kuvvetleri olumsuz hava şartlarına rağmen¹⁵⁶ Bağdat'tan önceki en büyük hedef olan Amara'ya¹⁵⁷ doğru ilerlemeye başlamışlardır. Mayıs ayı içerisinde yoğunluk

1917). 5743; Dane, *British Campaigns*. 36-40; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 181-182; Sandes, *In Kut and Captivity*. 3-7, 13; *History of the Great War*, 12, 16, 23; Candler, *The Long Road*. I, 10, 14.

¹⁵²Hindistan'ın Mezopotamya'da bulunan sefer gücüne verilen isimdir. Hindistan, Harb-i Umûmî boyunca İngiltere'ye destek amacıyla birçok savaş bölgesine çeşitli kod isimlerle birlikler göndermiştir. Bu kapsamda Mezopotamya'ya gönderilen *D* sefer gücü dışında; Hint Sefer Birliği *A* Fransa ve Belçika'ya, *B* Doğu Afrika'ya, *C* Uganda'ya, *E* Filistin'e, *F* Süveyş Kanalı'na, *G* ise Çanakkale'ye gönderilmiştir. Ayrıca bir birlikte Almanya'nın kontrolü altında bulunan Çin'in kuzey bölgesindeki Tsingtao Limanı'nda çeşitli aksiyonlara katılmıştır. Singh, Gajendra. (2014). *India and the Great War: Colonial Fantasies, Anxieties and Discontent*. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 14(2), 343-345; Strachan, Hew. (March 2010). *The First World War as a global war*. *First World War Studies*, 1(1), 8; Mukerji, *India's Contribution*. 4; Dane, *British Campaigns*, 106.

¹⁵³*History of the Great War*, 23; Dane, *British Campaigns*. 106-107; Fox, *The British Army*. 92-93; Sandes, *In Kut and Captivity*. 8-13; *On the Road to Kut*, 64-vd; Candler, *The Long Road*. I, 12.

¹⁵⁴Onun Türkçeye çevrilen anıları için bkz: *Charles V. F. Townshend, Mezopotamya Seferim, Kurna, Kûtûlamare ve Selmanîpâk Muharebeleri*. (2012). Çev., Gürol Koca, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

¹⁵⁵Dane, *British Campaigns*. 107.

¹⁵⁶Bahar ayı içerisinde meydana gelen aşırı yağışlar ve bu yağışların yarattığı sel, taşkın gibi felaketler İngiliz kuvvetlerinin ileriye yönelik harekât planlarını ciddi manada etkilemiştir.

¹⁵⁷Dicle Nehri'nin sol tarafında Kut'ül Amâre ile Basra arasında konumlanmıştır. Amara veya Amâre ismi ile bilinen bu şehir, Mezopotamya'daki diğer yerleşim birimleri ile karşılaştırıldığında oldukça modern bir görünüme sahip olmuştur. Ayrıca burası stratejik konumu ve önemli bir Türk yönetim

kazanan bu harekât karşısında Bağdat ve çevresinden İstanbul'a durumun vahametini vurgulamak maksadıyla birtakım yazılar gönderilmiştir. Kendilerini Amara'nın İslam eşrafına mensup olmakla tanımlayan Muhammed ve Rifkî Abdülkerim'in 30 Nisan 1331 tarihinde (13 Mayıs 1915) Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e ithafen kaleme aldıkları Arapça yazıda; Irak'ın ehemmiyeti nedeniyle düşman taarruzundan korunması için bu bölgede meskûn Arap aşiretlerinden bir ordu teşkil edilmesi ve bu orduya sadakat ile ehliyeti herkes tarafından bilinen Bağdat Mebusu Tefvik Bey'in atanması talep edilmiştir. Amara'dan gönderilen bu telgraf Dâhiliye Nezareti tarafından değerlendirilirken Bağdat ve çevresinde yaşanan gelişmeler ile alakalı haberler İstanbul'a ulaşmaya devam etmiştir. İstanbul'a ulaşan bu haberlerde daha çok Bağdat ile çevre vilayetler arasında idari ve askeri konularda yaşanan anlaşmazlıklar ön plana çıkmıştır. Örneğin Musul Vali Vekili tarafından Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemine gönderilen 6 Mayıs 1331 tarihli (19 Mayıs 1915) belgede Bağdat Valisinin Musul Jandarma Komutanını görevden almaya çalıştığı fakat Musul Valisinin şehirde hâsıl olması muhtemel güvenlik boşlukları nedeniyle bu duruma sıcak bakmadığı beyan edilmiştir¹⁵⁸.

2.2. Bağdat ve Çevresinde Osmanlı Otoritesine Yönelik Başkaldırı Hareketleri

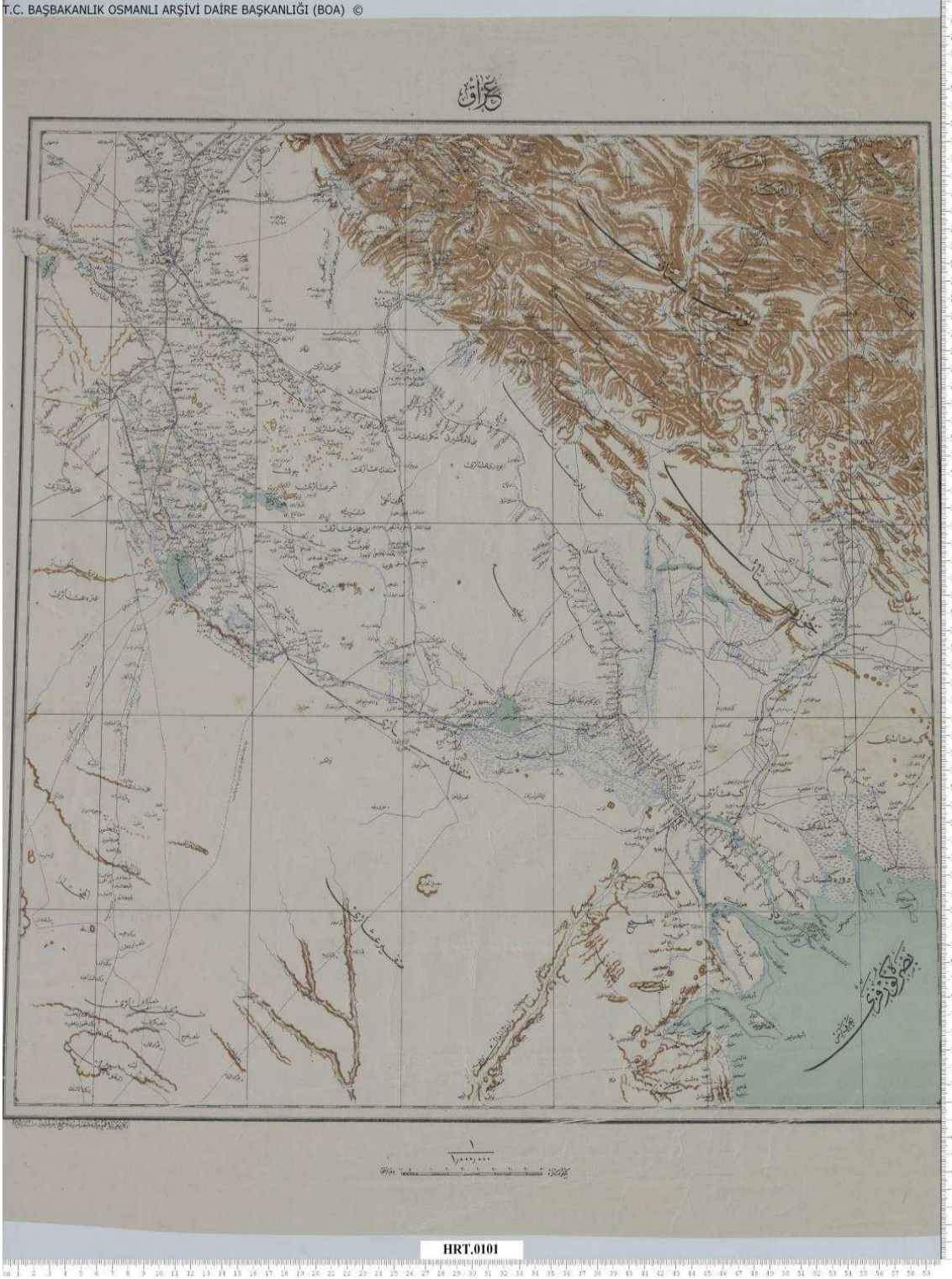
Bütün bu yazışmalar sürerken İngiliz Ordusunun iç kısımlara doğru süratle ilerleyişinin Bağdat ve çevresinde yarattığı etki de yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Osmanlı otoritesini temsil eden sivil ve askeri birimlerin işgal operasyonlarını durdurabilmek için Bağdat ile çevresinde asker ve para arayışlarını yoğunlaştırmaları, öncelikle kırılğan bir yapıya sahip aşiret sisteminin iflasına, ardından da birtakım isyan hareketlerinin doğmasına sebep olmuştur. Ancak bu süreçte en ilgi çekici noktayı, isyan hareketlerinin Osmanlı Cihâd'ına ciddi anlamda destek veren Necef ve Kербela gibi Şii yerleşim birimlerinde yoğunlaşması teşkil etmiştir. 1915'in Mayıs ayı içerisinde Osmanlı merkezi otoritesine karşı Necef'te başlayan bu isyan dalgası İstanbul ile Bağdat arasında

merkezi olması nedeniyle de Harb-i Umûmî'de İngilizlerin ciddi anlamda ilgisini cezbetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bostan, İdris. (1989). Amâre. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, 558-559; Dane, *British Campaigns*. 107-108.

¹⁵⁸BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 1/61; BOA. DH. EUM. 2. ŞB., 7/15.

uzun uzadıya yazışmaların yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Bağdat'tan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 12 Mayıs 1331 tarihli (25 Mayıs 1915) ilk belgede, Irak ve Havalisi Kumandanlığının Necef hadisesinin teskini için olay mahalline içerisinde Bağdat kadısının da dâhil olduğu bir Nasihat Heyeti gönderdiği ifade edilmiştir¹⁵⁹.

¹⁵⁹BOA. DH. ŞFR., 472/81.

Bağdat ve Çevresindeki Aşiretleri Gösterir Harita

(BOA., HRT.h., 101¹⁶⁰.)

¹⁶⁰Haritanın Analizi: Bağdat'ın kuzeyi ve güneyi boyunca aşiretlerin yoğunlaştığı görülmektedir.

17 Mayıs 1331 tarihinde (30 Mayıs 1915) Bağdat Valisi Süleyman Nazif'ten konuyla alakalı Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir diğer telgrafta ise olayları yatıştırmak için Necef'te bulunan askerin birkaç gün şehirde kaldıktan sonra burayı terk ettiği ancak karışıklığın giderilmesi ve diğer yerleşim birimlerine sıçramaması için ciddi tedbirlerin bir an önce alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu iki telgraf Dâhiliye Nezareti tarafından değerlendirilirken Bağdat ve çevresinden İstanbul'a ilginç bilgiler akmaya devam etmiştir. Örneğin, Kerkük ve Musul Vali Vekili Sıfatı ile 25 Mayıs 1331 tarihinde (7 Haziran 1915) Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemine yazılan bir belgede, firari ve bakaya durumunda bulunan kişilerin askerlik birimlerine teslimi için aşiretlerden teminat alındığı belirtilmiştir¹⁶¹.

Bağdat Valiliğinin Necef'te meydana gelen olaylarla alakalı telgraflarına Dâhiliye Nezaretinin bir cevap vermemesi ve bu durumun giderek karmaşık bir yapıya bürünmesi üzerine Tahran Sefiri Asım Bey 26 Mayıs 1331 tarihinde (8 Haziran 1915) ilgili nezarete meseleyi anımsatma ihtiyacı duymuştur. Asım Bey, Kasr-ı Şirin Telgraf Müdüriyetinden edindiği bilgilere atfen kaleme aldığı yazısında, Necef'te ahalinin Osmanlı aleyhine kıyam etmesi sebebiyle Bağdat Vali ve Kumandanının asilere yönelik harekât gerçekleştirdiğinin İran'da dillendirilmeye başlandığını bu yüzden konunun bir an evvel açıklığa kavuşturulması gerektiğini beyan etmiştir. Onun bu telgrafı üzerine Dâhiliye Nezareti 27 Mayıs 1331 tarihinde (9 Haziran 1915) Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasi Müdüriyetine gönderdiği yazıda söz konusu iddiaların Başkumandanlık Vekâletine sorulduğunu ve buradan alınacak cevabın en yakın sürede ona ulaştırılacağını açıklamıştır. Nitekim bu yazı ile aynı gün diğer yandan da Bağdat Valisi Süleyman Nazif'in konu hakkındaki görüşleri İstanbul'a ulaşmaya başlamıştır. Nazif Bey, Necef'te yaşanan hadisenin Kaymakam Behiç Bey'in iane cemi hususundaki suiistimalinden ileri geldiğini açıkladıktan sonra, onun yerine kaymakamlık vazifesine geçici olarak Hille eşrafından Şükrü Bey'in tayin edildiğini ve bu süreçte oldukça faydası görülen Beni Hasan reislerinden Şeyh İmran'ın aşiretine bin kuruş maaş tahsisi gerçekleştirildiğini beyan etmiştir. Onun ilgili yazısından dört gün sonra ise bu

¹⁶¹BOA. DH. ŞFR., 473/6; Kerkük'ten yazılan belgenin bir benzerini 29 Mayıs 1331 (11 Mayıs 1915) tarihinde Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey kaleme almıştır. Nazif Bey ilgili yazısında Bedre ve havalisinde yakalanıp derdest edilen firarilerin ahaliyi etkileme potansiyeli bulunduğunu bu yüzden ilgili birimlere konuyla alakadar olmaları yönünde yetki verdiğini vurgulamıştır. BOA. DH. EUM. 2. ŞB., 8/27.

sefer Dâhiliye Nezareti Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta Necef'te yaşanan hadiseyle ilgili kendisine Başkumandanlık Vekâletinden bilgi geldiğini ancak mesele tam olarak netleşmeden şimdilik bunu paylaşmayı doğru bulmadığını belirtmiştir¹⁶².

Dâhiliye Nezaretinin Necef hadisesi hakkında bilgi vermemesi, Tahran gibi stratejik bir yerde sefirlik görevini ifa eden Asım Bey'in konu hakkında daha fazla endişe duymasına sebep olmuştur. Zira o, Atebât-ı Aliye'nin önemli bir parçasını oluşturan Necef'te birtakım negatif hadiselerin meydana gelmesini İran'da Osmanlı adına büyük bir eksiklik olarak nitelendirmiştir. Kendisi bu yüzden de süreçte meselenin peşini bırakmayarak İstanbul'a yazılar yazıp görüşlerini açıklamaya devam etmiştir. Konu ile ilgili 5 Haziran 1915 tarihinde (18 Haziran 1915) kaleme aldığı başka bir yazısında Reuters Haber Ajansına göre Necef eşrafının zorla para ve asker toplanılması karşısında isyan ettiğini, bunun üzerine iki top ile bir tabur askerin haremdeki hazineleri kaldırmaya çalıştığını, Seyyid Kazımın İstanbul'a çektiği telgrafnameye hükümetin meseleye karışılmaması cevabı vermesi ile olayların iyice kontrolden çıktığını ve askerlerin Merkad-ı Mübarek-i (kutsal yerler) topa tutmasıyla ahali tarafından hücumla uğratılarak mağlup edilmiş olduğunu belirtmiştir. Yazısında ayrıca Necef'in halen iki mahalli aşiret tarafından idare edildiğini ve ilgili haber ajansının yaydığı bu söylentilerin kendisi tarafından tekzip edilmesine rağmen İran'da büyük bir İnfiale sebep olduğunu ifade eden Asım Bey, her ne suretle olursa olsun konu hakkında daha detaylı bilginin Tahran'a ulaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Asım Bey'in bu yazısı değerlendirilmeye tabi tutulması için istihbarat başlığı altında 14 Haziran 1331 tarihinde (27 Haziran 1915) Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti tarafından hem Dâhiliye Nezaretine hem de Harbiye Nezaretine gönderilmiştir¹⁶³.

İstanbul ile Tahran arasında yazışmalar devam ederken diğer yandan Necef'te yaşanan hadisenin faturası bazı isimlere kesilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda 10 Haziran 1331 tarihinde (23 Haziran 1915) yayımlanan bir belgede Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı ile Bağdat Valiliğinin bir elde tutulmasının askeri ve mülki makamlar tarafından elzem kabul edildiği öne sürülerek Bağdat

¹⁶²BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 2/30 (Ek- 8); BOA. DH. ŞFR., 474/104.

¹⁶³BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 2/45.

Valisi Süleyman Nazif'in azline yerine de kumandanlık uhdesinde kalmak üzere Basra Valisi ile Irak Havalisi ve Kumandanı Miralay Nureddin Bey'in¹⁶⁴ tayinine karar verilmiştir. Konuyla ilgili Bağdat'tan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 14 Haziran 1331 tarihli (27 Haziran 1915) başka bir belgede ise Necef Kaymakamlığına Kazimiye Kaymakamı Mehmet Emin Bey'in atandığı belirtilmiştir¹⁶⁵.

Necef'te yaşanan hadiseyi dindirmek ve bu olayın civar yerleşim birimlerine sıçramasını engellemek için atılan ilgili adımlar isyan hareketlerinin geniş bir alana yayılmasını önlemeye yetmemiştir. Nitekim kısa süre içerisinde de özellikle Kerbela'da yaşanan hadiselerle alakalı İstanbul'a bilgiler akmaya başlamıştır. Bağdat Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Haziran 1331 tarihli (28 Haziran 1915) mahrem ve müstacel yazıda, Irak Kumandanlığının daha önce asker firarileri ve aşiret üyelerinin yarattığı tehditkâr durum nedeniyle Kerbela'da birtakım önlemler almak zorunda kaldığı fakat alınan bu tedbirlere rağmen İngilizlerin uzun süredir gerçekleştirdiği telkinatın etkisiyle aynı yerde birtakım hadiselerin yeniden cereyan etmeye başladığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti bir gün sonra Bağdat Vilayetine çektiği karşı telgrafta ifade edilen olaylar sırasında kutsal yerlere bir saldırı olup olmadığını ve mevcut olaylarda mülki ve askeri memurların suiistimalinin bulunup bulunmadığını sormuştur. Ancak Nezaret uzun süre ilgili telgrafına herhangi bir cevap alamamıştır. Bu sebepten de 14 Temmuz 1331 tarihinde (27 Temmuz 1915) Bağdat'a gönderdiği başka yazıda istenilen izahatın İstanbul'a bir an önce bildirilmesini talep eylemiştir. Merkezi Bağdat'ta bulunan Irak Kumandanlığının Reisi Nureddin Bey ise bu cevabı ancak 21 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915) tarihinde gönderebilmiştir. Nureddin Bey cevabi yazısında temel olarak bazı kaza ve nahiyelerde nüfuz sahibi kimselerin hükümete birçok problem çıkardıklarını, aşiretlerin artık iyice İngilizlere meyil etmeye başladıklarını ve bu durum karşısında yeni stratejiler geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. O ayrıca bu bağlamda Kazimiye, Necef ve

¹⁶⁴Onun Irak ve Havalisi Komutanlığına tayini ise Süleyman Askeri Bey'in intiharı üzerine daha önce gerçekleşmiştir.

¹⁶⁵BOA. MV., 241/6; BOA. DH. ŞFR., 477/70.

Şatratülmüntefik gibi yerleşim birimlerinin kaymakamlarının değiştirilmesinin de elzem olduğunu belirtmiştir¹⁶⁶.

Kerbela ile Necef'te yaşanan hadiseleri dindirmek ve aşiretlerin daha fazla İngilizlere meyil etmesini engellemek için atılan bir diğer adım çeşitli aralıklarla çıkarılan af ilanlarıdır. Esasında İstanbul, bu politika ile Osmanlı merkezi otoritesine karşı gelen aşiretlerin devlete bağlılıklarını yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Ancak aşiretleri kazanabilmek ve mevcut isyanların etkisini azaltabilmek maksadıyla uygulamaya konulan bu af ilanları ilgili süreçte başarılı olamadığı gibi birtakım yeni problemlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Örneğin Kerbela'dan Bağdat Valisi ve Irak Kumandanlığına yazılan 8-10 Ağustos 1331 tarihli (21-23 Ağustos 1915) bir tahrirat da, Necef hadisesi sonrasında çıkarılan aftan cesaret alan Kerbela, Necef ve Semave aşiretlerinin azgınlık yaptıkları, özellikle Semave'de bulunan aşiretlerin Ehl-i Sünnet memurları şehir dışına çıkardıkları ve birtakım aşiretlerinde Müseyyeb ile Kerbela arasında soygunculuğa başladıkları ifade edilmiştir. Ayrıca konuya paralel olarak aynı belgenin devamında Şamiye Kazası'nda bulunan aşiretlerin İngilizlere karşı savaşa isteklerinin de sahte olduğu vurgulanmıştır¹⁶⁷.

Nitekim aşiretlerin Osmanlı'ya sadakatının artık pamuk ipliğine bağlı olduğu gerçeği Bağdat'tan İstanbul'a gönderilen telgraflarla da kısa sürede ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Bağdat Vilayetinden aldığı bilgiye atfen Başkumandanlık Vekâleti 22 Ağustos 1331 (3 Eylül 1915) tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, Hille'de toplanan asker firarilerinin talep edilmesi ile en sadık addedilen aşiretlerden bir kısmının bile isyan ettiğini ve bu olayı bastırmak için gönderilen askerlerle asiler arasında gerçekleşen muharebeler neticesinde her iki taraftan da ciddi kayıpların olduğunu beyan etmiştir. İlgili yazının devamında civar halkın gösterdikleri itaat ve sükûnetle Osmanlıya karşı kıyam etmenin ne anlama

¹⁶⁶BOA. DH. ŞFR., 477/93; BOA. DH. ŞFR., 482/57; BOA. DH. ŞFR., 54A/114; BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 2/49.

¹⁶⁷Bu belgeyi kaleme alan kişilerin Kerbela, Necef ve Semave'de meydana gelen hadiseleri tasvir ediş şekli oldukça farklıdır. Zira bu şahıslar, buralarda yaşanan olumsuz olayların vahametini daha iyi gösterebilmek için meseleleri bütün detaylarıyla izah etme ihtiyacı duymuşlardır. Onlar bu kapsamda Semave ahalisinin, erkek ve kadın ayırmadan bütün Ehl-i Sünnet memurları Temmuz ayının cehennem sıcaklığında on altı saat boyunca Divaniye'ye sürüklediğini ve Kerbela'daki olayların artık Necef de yaşananları gölgede bıraktığını iddia etmişlerdir. BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 5/66A. (Ek-9).

geldiğini artık fark ettiğini belirten Başkumandanlık, Semave Kasabası halkını ise bu durumdan muaf tutmuştur. Zira ona göre Semave ahalisinin Kaletünnecm Muharebesi'nden sonra kasabada bulunan Osmanlı askerlerine ve memurlarına saldırması ve ilgili birimlerin bu olayı engelleyebilmek için uzun süre bir şey yapamaması Devlet-i Aliyye'nin bölgedeki imgesine çok ciddi manada zarar vermiştir¹⁶⁸.

Bağdat ve çevresinde meydana gelen hadiseler uzun süre müdahale edilememesinde ise birtakım faktörler etkili olmuştur. Ancak özellikle isyanların bastırılmasında kullanılan bazı askeri grupların bu süreçte olayları durdurmak yerine isyancılarla birlikte hareket etmeleri en önemli sebebi teşkil etmiştir. Örneğin konuyla ilgili Bağdat Vilayeti Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 31 Temmuz 1331 (13 Ağustos 1915) tarihli yazıda, Vilayet Jandarma Alayındaki yerli neferlerin çarpışmalar sırasında isyancılara katıldığını belirterek bunların bir an evvel Anadolu'daki jandarma alaylarında yer alan askerlerle değiştirilmesini talep etmiştir. Bağdat Valiliğinin bu talebi üzerine Dâhiliye Nezareti 2 Ağustos 1331 (15 Ağustos 1915) tarihinde değerlendirmesi için durumu Harbiye Nezaretine bildirmiştir. Harbiye Nezareti de yaklaşık yirmi günlük araştırma süresi sonucunda Dâhiliye Nezaretine bir cevap yazarak konuyla ilgili fikirlerini dile getirmiştir. Nezaret, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderdiği 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihli yazısında meselenin danışıldığı Umum Jandarma Kumandanlığının bildirisine atfen Anadolu'daki birliklerde yeterli asker olmaması sebebiyle Bağdat ve çevresine yeni birliklerin gönderilmesinin imkânsız olduğunu ve buna göre hareket olunması gerektiğini ifade etmiştir. Filhakika onun bu yazısı da Dâhiliye Nezareti tarafından 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) tarihinde şifreli bir telgrafla Bağdat Valiliğinin dikkatine sunulmuştur¹⁶⁹.

¹⁶⁸BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 5/66H (Ek- 10); Hille'de meydana gelen hadiseler hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz: Kasalak, Kadir. (Mart 2000). Birinci Dünya Harbinde Hille İsyancıları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI(46), 15-37; Kasalak, Kadir. (Haziran 2016). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Irak'ta Çıkan Hille İsyancılarında İngilizlerin Rolü. *SOBİDER, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(17), 429-438.

¹⁶⁹BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 24/7.

2.3. İngiliz Ordusunun Bağdat'a İlerleyişi ve Bu Gelişme Karşısında Alınan Önlemler

İsyan hareketlerinin Bağdat ve çevresinde etkinliğini muhafaza ettiği ilgili süreçte İngilizlerin iç kısımlara doğru ilerleyişi devam etmiştir. Hatta özellikle Kerbela ve Necef gibi kutsal yerleşim birimlerinde Osmanlı otoritesini derinden sarsan mevcut başkaldırı hareketleri, onların daha emin adımlarla Bağdat yönünde hareket etmelerine olanak sağlamıştır. Zira bu isyanlar neticesinde ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan İngilizler, bir taraftan işgal operasyonlarını genişletirken diğer yandan asi aşiretleri kendi saflarına katıp onları Osmanlı'ya karşı kullanmaya başlamıştır. Bu durumda bazen Bağdat'a bağlı kaza ve yerleşim birimlerinden vilayete birtakım telgrafların gönderilmesine neden olmuştur. Kerkük Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 8 Temmuz 1331 (21 Temmuz 1915) tarihli yazıda; Irak'ın İngilizler tarafından işgali nedeniyle fevkalade tedbirler alınarak buradaki halkın manen desteklenmesi ve Irak'ın elden çıkmasının her ne suretle olursa olsun önlenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. 8-10 Ağustos 1331 (21-23 Ağustos) tarihinde Kerbela'dan Irak Havalisi Kumandanlığına yazılan bir diğer telgrafta İngilizlerin Bağdat'a bağlı Amâre, Sûkuşşûyûh, Hımar, Müntefik ve Semave'yi yavaş yavaş istila ettikleri halde civarındaki askeri birliklerin bir türlü harekete geçirilmediği ve bu durumun bölgede hiçbir şekilde anlamlandırılmadığı ifade edilmiştir. Askeri birliklerin harekete geçirilmemesinin bölgedeki Osmanlı imgesine zarar verdiği vurgu yapılan bu telgrafın diğer kısmında ise aşiretlerin işgal operasyonlarına karşı artık direncinin kırıldığı ve onların İngiliz hâkimiyetini önemli ölçüde özümsemeye başladığı belirtilmiştir¹⁷⁰.

Aynı süreçte İngiliz kuvvetlerinin Bağdat'a doğru hareketi onların bazı karmaşık problemlerle karşılaşmalarına sebep olmuştur. Birincisi; İngiliz Ordusunun 1914'ün sonbaharından beri sürekli ileriye yönelik operasyon gerçekleştirmesi, kazanılan önemli başarılarla rağmen yeterli medikal, yiyecek, ulaşım¹⁷¹ ve teçhizat imkânına sahip ol(a)mayan birliklerin yıpranmasına ve iyice

¹⁷⁰BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 5/66A; BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 2/1; ATASE., 194/820.

¹⁷¹Bağdat'a doğru hareket halinde olan İngiliz ve Hint birliklerini en fazla zorlayan konudur. Zira birlikler ilerledikçe üstlerinden epey uzaklaşmış bu durumda birçok sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Mezopotamya Kampanyasına katılan William Ewing isimdeki bir İngiliz Ordu Rahibinin bu mesele hakkındaki yorumu şu şekildedir: "On aydır uzun yürüyüşler ve zorlu mücadelelerden yorgun düşen Townshend'in emrindeki kuvvet, sayıca tümenden biraz daha fazlaydı. Üslerinden, nehir yoluyla

güçten düşmesine sebep olmuştur. İkincisi; Mezopotamya'da bulunan Hint ve İngiliz birliklerinin diğer yerlerle -özellikle Batı cephesindekiler¹⁷² - karşılaştırıldığında yeterli askeri birikime ve tecrübeye haiz olmaması işgal operasyonlarının seyrini negatif açıdan etkilemiştir. Üçüncüsü; Hint birlikleri içerisinde yer alan Müslüman askerlerin ve özellikle Peştunlar'ın¹⁷³ anti Batı anlayışının tesiriyle sık sık kaçma teşebbüsünde bulunmaları İngiliz otoritesine ve saygınlığına zarar vermiştir. Dördüncüsü; Mezopotamya'nın coğrafi şartları, özellikle bölgenin yazları kavurucu bir sıcaklığa sahip olması¹⁷⁴ İngiliz birliklerinin hareket kabiliyetini daraltmıştır. Beşincisi; sefere katılan askerlerin etnik ve dinsel açıdan çeşitliğe sahip olması birlikler arasında zaman zaman koordinasyon kurulmasını zorlaştırmıştır. Altıncısı; İngiliz İstihbarat Servisinin birleşik bir yapıya sahip olmaması, Türk kuvvetlerinin niteliği ve niceliği ile yerel Arapların İngiliz işgaline yönelik tutumunun ne şekilde geliştiğini belirleme konusunda başarısızlığa sebep olmuştur. Yedincisi; operasyona katılan İngiliz ve Hint birliklerine eşit mesafede yaklaşılmaması, Hint kuvvetlerinin hem yiyecek hem de diğer konularda ayrımcılığa maruz kalması onların moral ve motivasyonunu doğrudan etkilemiştir. Sekizincisi; Delhi Hükümeti ile Londra Hükümeti arasında operasyonun seyri konusunda süren tartışmalar 1915'in yaz ayı içerisinde zirveye ulaşmıştır. Özellikle

*480 kilometre uzaklaşmışlardı; ayrıca erzak ve mühimmat temini için kesinlikle nehir gemilerine muhtaç haldeydiler. Hindistan Hükümeti demiryolu inşa etmekten vazgeçti, çünkü harp bittiğinde demiryolu işlerine yaramayacaktı. Zaferi temin etmek için masraf yapmaktansa, bu harbi kaybetmek daha iyiydi. Ancak bu karar, çok kötü sonuçlar doğurdu. Yaz sıcağında nehir suları çekilmişti; tehlikeli sığıkları ve çamurlu kıyıları gemi seferlerini zorlaştırıyor, hatta bazen imkânsız hale getiriyordu. Bazen nehrin ortasında, sığ suda zemine saplanan bir gemi yüzünden, nehir trafiği günlerce engelleniyordu. Erzak ve mühimmat gemileriyle irtibatın kesilmemesi için ilerleyiş çok yavaş olmalıydı. Kuvvet, takviye birliklerden ümidini kesmişti ve bu arada düşman Araplar, nehrin iki yakasında dört dönüyordu. Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 183-184.*

¹⁷²İngilizler için savaşın ana odak noktası Avrupa Kıtasıdır. Bu sebepten de onlar ilgili süreçte en tecrübeli ve en nitelikli askerlerini buraya –Fransa ve Belçika- yönlendirmişlerdir.

¹⁷³Afganistan nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan topluluğa verilen isimdir. Genel olarak Müslümanlığın Sünni inancını benimseyen Peştunlar, 18. yüzyıldan itibaren Afganistan siyasetinde etkin bir rol oynamaya başlamışlardır. Onlar geniş bir coğrafyada bulunmaları nedeniyle de tarihsel süreçte Pakistan-Afganistan arasında sık sık ciddi gerginliklerin yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Bunların dışında Peştunlar, dilbilimcilerin büyük çoğunluğu tarafından Hint-Avrupa ailesine dâhil edilen Peştuca'yı konuşmaktadırlar. Bu dil de kendi arasında kuzey lehçesi ve güney lehçesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Toker, Halil. (2007). *Peştü Dili. TDV İslam Ansiklopedisi*, 34, 254-255; <https://info.publicintelligence.net/MCIA-AfghanCultures/Pashtuns.pdf> sitesinden 12.1.2017. alınmıştır.

¹⁷⁴Mezopotamya'da görev alan bir İngiliz asker buradaki sıcaklığı tanımlamak için Arapların ünlü "*Tanrı cehennemi yarattı fakat onu yetersiz bulduğu için Irak'ı yarattı*" atasözünü kullanmıştır. Dunnill, M S. (2010). Victor Horsley (1857-1916) in World War I. *Journal of Medical Biography*, 18, 189.

İngiliz birliklerinin aynı süreçte Çanakkale'de başarısızlığa uğraması¹⁷⁵ gerileyen – algısal olarak- İngiliz saygınlığının Bağdat'ın ele geçirilmesi ile yeniden tesis edilebileceği anlayışını ön plana çıkarmıştır. Bu amaç için de temmuz ayında Hindistan Hükümeti Londra'ya önemli bir yerleşim birimi olan Kut'un¹⁷⁶ işgal edilmesi teklifini iletmiştir¹⁷⁷.

Delhi, Londra ve Mezopotamya arasında operasyonun nihai amacı konusunda görüşmeler sürerken İngiliz işgal harekâtının bir diğer ayağı Fırat Nehri hattında bulunan yerleşim birimlerinin ele geçirilmesi ile tatbik edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda General Gorringe'nin¹⁷⁸ Komutası altında bulunan 12'nci Tümen, temmuz ayının sonuna doğru Nasıriye'yi¹⁷⁹ ele geçirerek işgal operasyonlarının Fırat Nehri ekseninde devam etmesini sağlamıştır. Ayrıca bu

¹⁷⁵Esasında bu başarısızlık İngiltere'nin Arap politikasının 1915'in sonbaharından itibaren keskin bir değişime maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Zira o tarihe kadar Mekke Şerifi Hüseyin'in sahip olduğu potansiyelin farkında ol(a)mayan İngilizler, Çanakkale'deki başarısızlıklarının Ortadoğu'daki imgelerine zarar vereceğini düşünerek artık Mekke Şerif'inin istek ve taleplerine olumlu yaklaşılmaya başlamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Charwood, David J. (2015). The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(2), 241-252.

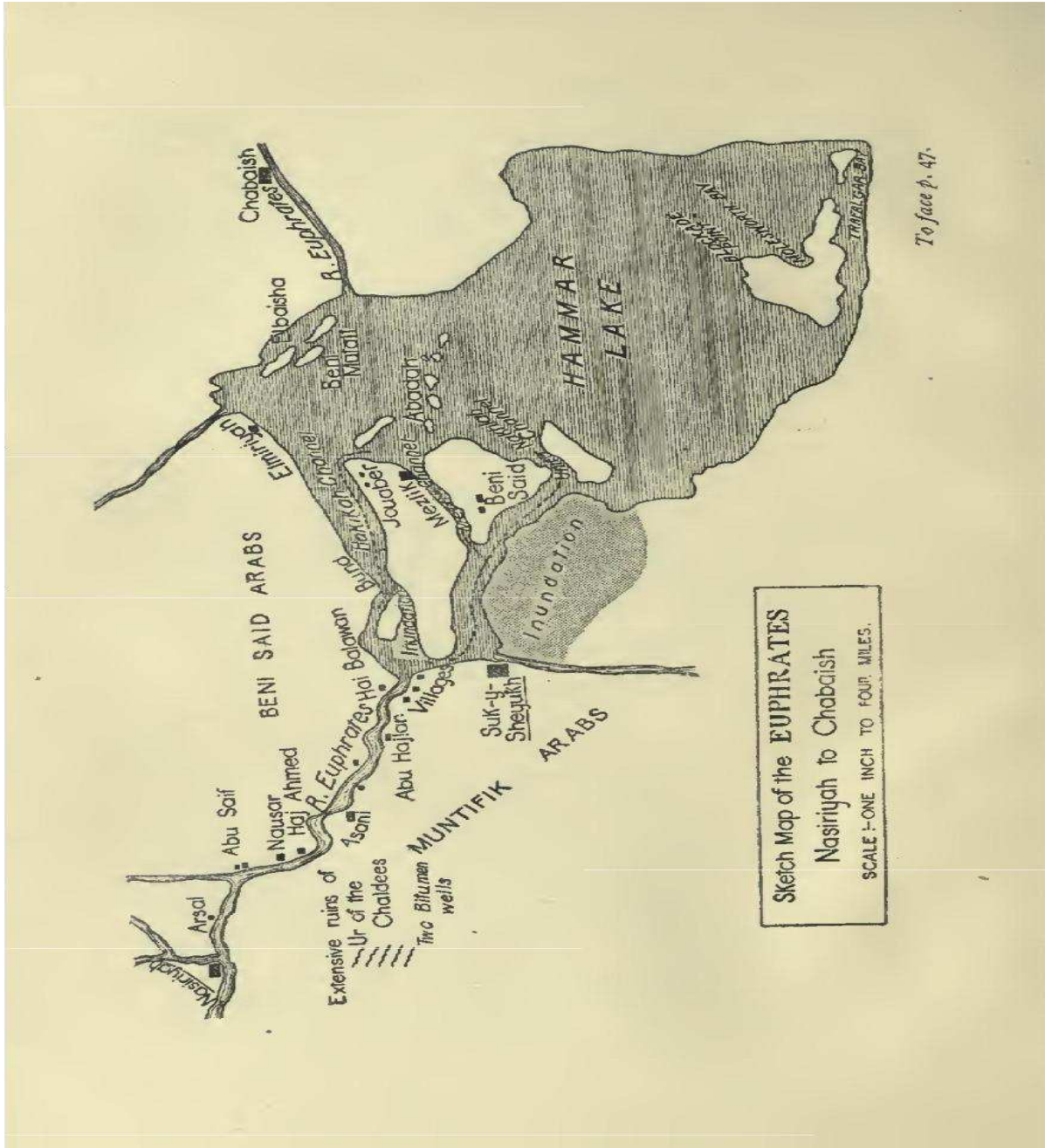
¹⁷⁶Amara'dan çok daha stratejik ehemmiyete sahip bir yerleşim birimidir. İngilizler, Fırat Nehri'nin kavşağında bulunan Nasıriye ile birlikte Dicle Nehri'nin hemen yanı başında yer alan Kut'u ele geçirerek Mezopotamya Havzası'ndaki su yolu bağlantısını kontrol etmek istemişlerdir. Ayrıca burası Bağdat'a ilerleyen İngiliz birlikleri için yeterli hazırlıkların yapılabileceği önemli bir yer olması açısından da oldukça dikkat çekicidir. Candler, *The Long Road*. I, 18; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 183.

¹⁷⁷Gardner, Nikolas. (Summer 2015). British Prestige and The Mesopotamia Campaign, 1914-1916. *The Historian*, 77(2), 269-275; Lieutenant Colonel P.T. Crowley *British Army*. (Autumn 2004). Operational Lessons of The Mesopotamia Campaign, 1914-18. *Defence Studies*, 4(3). 346-vd; Barber, Charles H. (1918). *Besieged in Kut and After*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1-vd; Gardner, Nikolas. (2013). Morale and Discipline in a Multiethnic Army: The Indian Army in Mesopotamia (1914-1917). *Journal of The Middle East and Africa*, 4, 1-12; Dane, *British Campaigns*. 111-112; Candler, *The Long Road*. I, 1-vd.

¹⁷⁸General Townshend ile birlikte Mezopotamya Kampanyasının ilk ayağında önemli vazifeler ifa etmiştir. Onun komuta ettiği 12'inci Tümen 1916 yılının ilk çeyreğine kadar bağımsız bir oluşum olarak çalışmalarına devam etmiştir. Gorringe'de 1916 yılının Sonbaharında yeni görev yeri olarak Batı Cephesi'ne tayin edilmiştir. <http://www.firstworldwar.com/bio/gorringe.htm> sitesinden 12.1.2017. tarihinde alınmıştır.

¹⁷⁹İngilizlerin Nasıriye'ye baskı yapmalarının temel sebebi burada toplanan Türk birliklerinin Basra'ya yönelik olası bir operasyonunu engellemektir. Ayrıca onlar burayı ele geçirerek Fırat Nehri üzerindeki iletişim hatlarının güvenliğini sağlamak istemişlerdir. Sandes, *In Kut and Captivity*. 23.

harekât sonunda İngilizler, ele geçirdiği esirler ve cephaneler ile Türk kuvvetlerini ciddi manada psikolojik açıdan yıpratarak önemli bir avantaj da elde etmişlerdir¹⁸⁰.

Nasiriye ve Çevresini Gösteren Harita

(Cato. *The Navy in Mesopotamia*. 47¹⁸¹.)

¹⁸⁰ Cato, Conrad. (1917). *The Navy in Mesopotamia 1914 to 1917*, London: Constable and Company Ltd, 47-60; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 183; Dane, *British Campaigns*. 111; Sandes, *In Kut and Captivity*. 23-26; Candler, *The Long Road*. I, 17-18.

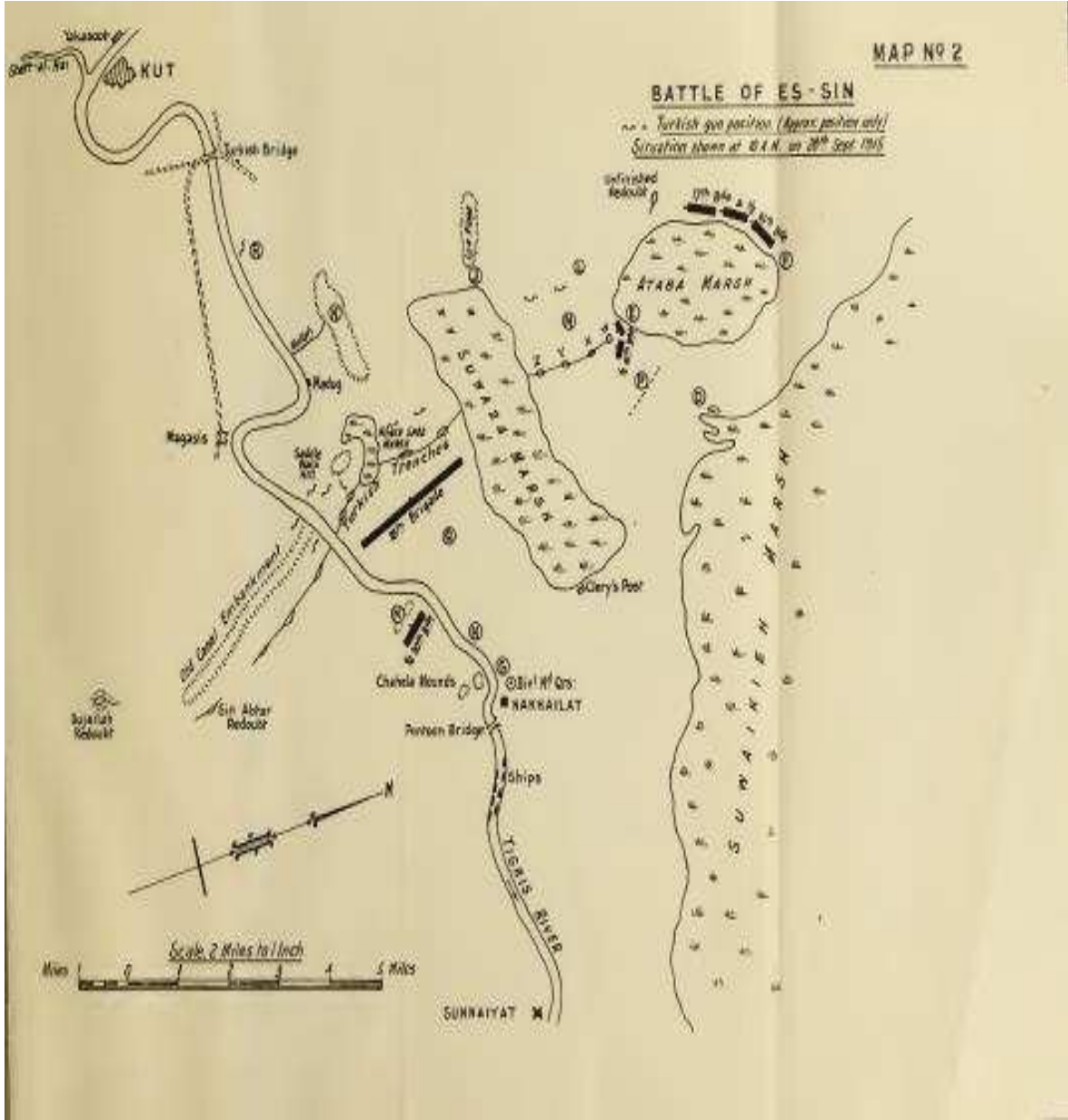
¹⁸¹ Haritanın Analizi: Fırat Nehri'nin sol ve sağ taraflarında Mezopotamya'nın güneyinde yer alan iki büyük aşiretin üyeleri yer almaktadır.

İngiliz işgal operasyonlarının Fırat Nehri ekseninde devam ettiği bu süreçte Birleşik Krallığı Mezopotamya'da temsil eden en üst düzey isim olan General Nixon Hindistan Hükümetine birliklerin Bağdat'a ilerlemesi ile ilgili yeni bir rapor göndermiştir. Bu raporda Türk kuvvetlerinin İngiliz birlikleri karşısında Bağdat yönüne doğru geri çekilmeye başladığını belirten Nixon, ilgili birimlerin takip edilip yok edilmesi ile şehrin kapısının İngilizlere tamamen açılacağını vaat etmiştir. Ancak o bunun gerçekleşmesinin ise Simla'nın Londra'yı bu konuda saf dışı bırakıp meseleyi tamamen kendi kontrolü altına alması ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Nitekim aynı dönemde bu fikrin Hindistan Ordusu Genel Sekreteri Sir Percy Lake tarafından ateşli bir şekilde savunulması da onun harekât alanını genişten en önemli faktör olmuştur. Lake, eylül ayının ortalarında Hindistan Ordusu Komutanı General Sir Beauchamp Duff'a gönderdiği raporda İngiliz kuvvetlerinin her ne suretle olursa olsun Bağdat'a ilerlemesi gerektiğini belirtmiştir. Fakat onun bu düşüncesine karşılık Duff, takviye birlikler Mezopotamya'ya gönderilmeden ve var olan kuvvetler yeterince teçhizatlandırılmadan Bağdat'a hareket edilmesine pek sıcak bakmamıştır. Bununla birlikte Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ile Hindistan Genel Sekreteri Mr. Austen Chamberlain'in aynı süreçte konuya dâhil olması ise General Nixon ve Sir Percy Lake'nin ellerinin güçlenmesini sağlamıştır. Zira hem Hardinge hem de Chamberlain birbirleriyle olan yazışmalarında uygun koşullarda kuvvetlerin Bağdat'a hareket etmesinin operasyonun nihai amacı açısından oldukça elzem olduğunu ifade etmişlerdir¹⁸².

Nitekim bütün bu yazışmaların ardından General Townshend'in komutası altında bulunan Altıncı Hint Birliğinin Bağdat'a yürüyüşü başlamıştır. Bu amaç için de en başta Kut ele geçirilmeye çalışılarak Bağdat yolunun tamamen İngiliz askerlerine açılması hedeflenmiştir. Townshend'in emri altında bulunan kuvvetler eylül ayının ortalarından itibaren baskı altına aldıkları bu şehri 28 Eylül'de Nureddin Paşa komutasındaki Türk birliklerini –toplamda yaklaşık yedi bin kişiden oluşan 35'nci ve 38'nci Piyade Tümenleri- Es Sinn Muharebesi'nde mağlup ettikten bir gün sonra işgal etmişlerdir. Ayrıca bu muharebe neticesinde Townshend'in ciddi miktarda esir ve savaş materyali ele geçirerek geride kalan Türk kuvvetlerini Dicle Nehri hattı boyunca geri çekilmeye mecbur bırakması, hem

¹⁸²Dane, *British Campaigns*. 113-114; Moberly, *The Campaign*. II, 3-5; Crowley *British Army, Operational Lessons*. 338-339.

Irak Kumandanlığı hem de Bağdat Valiliği görevlerini elinde bulunduran Nureddin Paşa'nın sorgulanmaya başlanmasına sebep olmuştur¹⁸³.

Es Sinn Muharebesi'ni Gösteren Harita

(Sandes, *In Kut And Captivity*, 42¹⁸⁴.)

¹⁸³Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü Taşköprülü Mehmed Efendi. (2015). Yay., Hz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 17-20; Moberly, *The Campaign*. II, 4-5; Dane, *British Campaigns*. 112-113; Sandes, *In Kut and Captivity*. 30-46; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 152-153; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 183.

¹⁸⁴Haritanın Analizi: Kut'un biraz aşağısında bir düz çizgi şeklinde mevzilenen Türk birliklerini göstermektedir. Bu mevzilenme sırasında bataklıkların konumu da dikkate alınmıştır.

İngiliz Ordusunun Bağdat'a doğru yürüyüşü devam ederken işgal edilen noktalarda hayatın olağan akışını düzenlemek ve ilerleyen birliklere buralardan gelebilecek olası tehditleri ortadan kaldırmak için sivil yönetimlerin inşa edilmesine hız verilmiştir. Özellikle Hindistan Hükümetinin desteği ile¹⁸⁵ 1915'in ilk ayından itibaren uygulamaya koyulan bu yönetim anlayışı zamanla –özellikle bahar ayından itibaren- İngiliz kuvvetlerinin işgal operasyonlarını genişletmeleriyle farklı noktalara yayılmış ve Bağdat ile Basra arasında yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte sivil yönetimlerde özellikle aşiret üyelerine de önemli vazifeler verilerek onların yeniden Osmanlıya meyil etmeleri engellenmeye çalışılmıştır. Ancak bütün bu çabalar sivil yönetimlerin inşası sırasında bir dizi problemlerin ortaya çıkmasına hiçbir şekilde engel olamamıştır. Örneğin 1918 yılında Bağdat'taki İngiliz Sivil Komiserliğinde hazırlanan bir raporda bu durum şu şekilde tasvir edilmiştir: *“Yönetim, en kısa zamanda tümünden yabancı ve karmaşık bir sistemi tekrar ayakları üstünde duracak hale getirmek gibi zor bir görevle karşı karşıyaydı; tüm bu işler en son kayıtların ve en tecrübeli memurların eksik olduğu bir ortamda yapılmalıydı. Geride kalan kayıtların bir düzene sokulması haftalar alacaktı. Diğer yandan düşman güçlerin yakın oluşu, halk arasında güven duygusunun eksikliğine yol açmaktaydı. Çoğunluk, yetkililere yardım etmekte tereddüt gösteriyor; vergilerini ödemekte gönülsüz davranıyorlardı. Daha da kötüsü, Türklerin gitmeden önce keyfi ölçüsüz vergi toplamaları, idarenin birkaç ay boyunca karmaşaya itilmiş olması ve bir tarafta Bağdat'la, diğer tarafta da Hindistan veya Avrupa ile olan alım satımın durdurulması yanı sıra sezonun kötü geçiyor olması nedeniyle ticaretin sekteye uğraması, nakit ve kredi kaybına neden olmuştu. Medeni hukuk askıya alınmıştı; öyle ki, rıza olmadığı takdirde borçların ve kiraların tahsil edilmesi imkânsız durumdaydı. Geçici bir tür vergi geliri ve maliye idaresinin kurulması şart hale gelmişti. Bu amaçla, halkın alışkın olduğu Türk sisteminin dokunulmadan muhafaza edilmesine; ancak diğer yandan rüşvet ve suiistimalden arındırılmasına ve etkinliğinin arttırılmasına karar verildi.*

¹⁸⁵İşgal edilen toprakları birleştirmek ve onları geliştirmek için Hindistan'daki yönetim anlayışının aynısı 'Indianisation' adı altında uygulamaya koyulmak istenmiştir. Londra ve Delhi'deki karar alıcıları Hindistan'daki sistemin aynısını Mezopotamya'da deneyerek bu sistemin farklı noktalarda da uygulanıp/uygulanamayacağını belirlemeye çalışmışlardır. Ulrichsen, The British Occupation. 355.

Yabancı memurların sayısı bilinçli şekilde düşük tutuldu. Tüm diğer kadrolara ülkedeki eski memurlar arasından en dürüst olanlar atandılar; bunların çoğunluğu Müslümandı. Her halde bu kaçınılmaz bir durumdu; çünkü tüm kayıtlar Türkçeydi. Anadilde tutulmuş olan kayıtlar ve makbuzlar tedricen Arapça'ya çevrildi. Bu önlem, nüfusun duygularını olumlu yönde etkiledi. Türk idaresinin üzerindeki lanet, memurların, çeklerin ve makbuzlarının sayısı idi ve yeni tayinlerdeki gecikme katlanarak artıyordu. Sonuçta hiç kimse yarım gün sürecek bir çalışmayı bile tam günde tamamlayamıyordu; tüm ofislere atalet hâkimdi. İngiliz yönetimi altında, gerekli olan memur sayısının sadece minimumu tekrar göreve atandı.

Tarımsal krediyi iyileştirmek, sulamayı destekleme, vergilendirmede ve çiftlik harçlarında yaşanan adaletsizlik ya da eşitsizliği düzeltmek için önlemler araştırılıyordu. Tüm vakalarda genel bir politika benimsenmişti. Çarpıcı bir örnek olarak, Ammare mukataasında çiftlik harçlarının yeniden düzenlenmesidir. Burada mukataaların mezata katılmaları gibi kötü bir Türk sistemi mevcuttu ve çiftçiler pek çok vak'ada, rekabet etmeye çalışırken ağır borçlar altına girmişlerdi. Bu mukataaların pek çoğunda şeyhlerin vergi ödemelerinin mutasarrıfın cebine sıkıştırdığı hatırı sayılır bir rüşvet karşılığında bir yıl ertelenmesine izin veriliyor olması, Türk idaresinin genel çürümüşlüğüne tarif eder. Yeni yönetim çiftlik harçlarını düşürüp çiftlik sahiplerine ve fellahlarına önemli bir kâr marjı bırakırken, şeyhlerin bütçelerinin de silahlı muhafızlar, özel yan ödemeler ile iyilikler (hayır hasenat) gibi talepleri karşılamalarına imkân tanıdı. Böylelikle de şeyhlerin kavga ve yağmayı engelleyerek bölgenin güvenliğini sağlamada bize yardımcı olmaları için gönülleri kazanıldı, işbirliği sağlandı.

Mahalli yardımcı siyasi subaylara, diğer pek çok görevin yanı sıra, Vergi Geliri Komisyonu adına aşiretlerin malî ve vergi gelirleri açısından kontrolleri emanet edilmişti. Türklerin aşiretleri bölerek yönetme politikalarına karşı ilan edilen aşiretlerin birleştirilmesi politikasıyla halkın güveni muntazam biçimde artarak kazanıldı. Kutulamare garnizonu çevresindeki zirvelerde ordular üstünlük kazanmak için mücadele ederlerken, Basra vilayetinin halkı ve aşiretleri barışa kaldığı yerden devam etmek üzere sevk edilmekteydiler. Kendilerine amacımızın nifağı teşvik değil, aşiretleri birleştirmek suretiyle güçlendirmek olduğu tecrübeyle öğretilmişti. Osmanlı cephesinde daimi bir üzüntü kaynağı olan ve kara ya da

deniz yoluyla yapılan tüm trafiği aylar boyunca durduran aşiret kavgaları, neredeyse bütünüyle sona ermişti. Bunun nedeni, aslen şeyhlerle bağlı oldukları yardımcı siyasi subaylar arasında tesis edilen dostane ilişkiler ve şeyhlerin anlaşmazlıkları kılıcın hakemliği yerine subayın hakemliğine teslim etmek hususundaki gönüllüğü olmuştu. Aşiretler, işgalin iyi belirtilmiş sınırları dahilinde yatışmışlardı. Mezopotamya Arabına yargılarında netlik bahşedilmiştir. O, ırkının gelenekleri gereği adalet ve dürüstlük ölçütlerini takip eden bir gücün temsilcileriyle ilişkide olmanın avantajlarını pekâlâ anlayacak kapasitedir. Özgürlükçü ve ilerici bir siyaset izlendi.

Hastalığın tahribatı, belediyelerde sağlık daireleri kurulmasıyla ve tıbbî personelin yardımıyla hafifletildi. Belirlenmiş bir politikayı yavaşça izlemek bir yana, gereklilik arz ettiğinden, fırsat ortaya çıktığında eğitim kurumlarının tesis ve teşvik edilmesi yönünde hazırlık yapıldı. Tecrübesi ya da kabiliyeti olan Iraklı yerliler idarede işe alındılar; gerçi burada hayli büyük bir risk sözkonusuydu, çünkü dürüst olmamaları onları ehliyetsiz kılıyordu. Daha da önemlisi, hem şehirliler hem de aşiret mensupları özgürce kendi sorunları hakkında müracaat edebiliyorlardı; onlara, kendilerini yöneten memurlara sınırsız erişim hakkı verilmişti. Baş siyasi memur, saatler süren sabırlı mülakatlardan sonra Irak'ın tüm şehirlerinde ve çöllerinde geçerli olan Arap yüzüzlüğü ile tanıştı.

Şayet İngilizler Türkleri silah zoru ile yendilerse, Arapları da, itikat ya da hizipleri ne olursa olsun hepsiyle iletişime açık olmaları nedeniyle yendiler. Böylece Pax Brittanica sıklıkla askerî birliklerin eksikliğinde dahi Türklerin ilerlemeye ve düzene daimi bir tehdit oluşturan, karşısındakinin duygularını, düşüncelerini hiçe sayan yönetimi altındaki Bağdat'ın dip köşelerine kadar yayılmayı ve tutunmayı başarabildi¹⁸⁶."

İşgal edilen yerlerde sivil yönetimlerin inşasına süratle devam edildiği sırada Bağdat'tan önceki en önemli yerleşim yeri olan Kut'un İngilizler tarafından işgale uğradığı haberi Osmanlı Erkan-ı Harbiyesinin dikkatini bu tarafa¹⁸⁷ daha fazla

¹⁸⁶Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi, 23-27.

¹⁸⁷Nasıl ki İngilizler için savaşın odak noktası Avrupa Cephesi ise Osmanlı Devleti için de harbin ağırlık merkezi özellikle Çanakkale, Kafkasya ve Sina-Filistin Cepheleri olmuştur. Bu yüzden Irak'da bulunan askeri birimler diğer noktalarla karşılaştırıldığında savaş boyunca asker ve teçhizat açısından yeterli seviyeye bir türlü ulaşamamışlardır. Nitekim bu durumun doğruluğu Osmanlı

çevirmesine neden olmuştur. Zira Kut'un işgale maruz kalması ile Bağdat'ın artık tamamen savunmasız hale geldiğini düşünen Harp Dairesi, bu süreçten itibaren hem diğer cephelerden ilgili bölgeye birtakım birlikleri kaydırma işlemine girişmiş hem de burada bulunan Türk kuvvetlerinin yapısında ve komuta kademesinde bir dizi değişiklikleri hayata geçirmeye başlamıştır. En başta Townshend'in komutası altındaki İngiliz kuvvetlerinin saldırıları karşısında çatışarak Fırat Nehri ekseninde geriye doğru çekilen 35'nci ve 38'nci Piyade Tümenlerini desteklemek için 45'inci Piyade Tümeni adı altında yeni bir birlik oluşturulmuştur. Arkasından muharebe tecrübesine sahip iyi malzemelerle donatılmış askerleri kapsayan 51'nci Piyade Tümeni Kafkas Cephesi'nden uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından Mezopotamya Bölgesi'ne intikal ettirilmiştir. Son olarak da yine daha önce bu bölgede iken ihtiyaç nedeniyle 3'ncü Ordu mıntikasına kaydırılan moral ve muharebe kabiliyeti yüksek 52'nci Piyade Tümenine bağlı bir alay Musul'a konuşlandırılmıştır¹⁸⁸.

Diğer yandan birliklere yönelik düzenlemeler yalnızca yukarıdakilerle sınırlı kalmamıştır. Harbiye Nezareti çeşitli cephelerden birtakım birliklerin Mezopotamya'ya kaydırıldığı bu süreçte birliklerin tamamının komutasını üstlenecek yeni bir ismin arayışı içerisine girmiştir. Bu görev için de en nihayetinde Osmanlı Ordusunda uzun bir süredir çeşitli görevlerde bulunan Goltz Paşa¹⁸⁹ isminde mutabık kalmıştır. Bakanlık Bağdat'a gönderdiği yazıda Goltz Paşa'nın yetki alanını Altıncı Ordu Kumandanı unvanı ile hem Irak hem de İran'ı içine alan

Genelkurmayının ilgili noktalara ayırdığı kolordu ve tümen sayıları ile de örtüşmektedir. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 70, 120, 148, 182, 192, 218, 234, 246, 254, 266, 272; Ayrıca bu konuda bkz: Zürcher, Eric Jan. (1996). *Between Death and Desertion. The Experience of The Ottoman Soldier in World War I. Turcica*, 28, 235-258.

¹⁸⁸ATASE., 14/72; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 140; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 153-154; *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, 21-23.

¹⁸⁹Osmanlı Ordusu içerisinde ciddi bir ağırlığı olan ve çok sevilen Goltz Paşa'nın bu göreve atanması asla tesadüf değildir. Zira o, ilerlemiş yaşına rağmen Türk toplumunu asker-millet olarak tasvir ettiği dönemden -1884'te Millet-i Müsellaha ismi ile Osmanlıcaya çevrilen eseri *Das Volk in Waffen*'in günümüzde oldukça popüler olan '*Her Türk Asker Doğar*' sözünün kaynağı olarak bilinmesi Goltz Paşa'nın Türk toplumu üstünde bıraktığı etkiyi göstermesi açısından güzel bir örnektir- Harb-i Umûmî'nin başlangıcına kadar enerjik kişiliği ve güvenilir yapısı ile Osmanlı Erkan-ı Harbiyesinin önemli görevlerde tercih ettiği kişiler arasında yer almıştır. Ayrıca Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu içerisinde bu kadar etkin olması kendisinden sonra gelecek olan Alman subay ve erleri için iyi bir referans noktası teşkil etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Çalık, Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa). 765-817; Akcan, Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu. 13-35; <http://bianet.org/biamag/siyaset/161762-yeni-osmanliciliktan-turkculuge-mi>. Erişim Tarihi: 1.2.2017.

geniş bir bölge ile tanımlamıştır. Filhakika onun bu kararı 5 Teşrin-i Sani 1331 (18 Kasım 1915) tarihinde¹⁹⁰ Hariciye Nezareti tarafından ayrıca Tahran Sefiri Asım Bey'e bildirilmiştir¹⁹¹.

2.4. Bağdat İçin En Büyük Çarpışma: Selman-ı Pak (Ctesiphon¹⁹²) Savunması veya Hücumu

Bağdat'a iyice yaklaşan İngiliz birliklerine karşı hazırlıklarını tamamlayan Türk Kuvvetleri, Goltz Paşa'nın bölgeye hareket halinde olduğu süreçte büyük çarpışma için Nureddin Paşa'nın komutası altında Selman-ı Pak'ta mevzilenmeye başlamıştır. Nureddin Paşa, İngiliz birliklerini karşılamak için emri altındaki Türk güçleri ile iki savunma hattı oluşturmuştur. Birinci hat; 38'nci ve 45'nci Piyade Tümenlerinin koruması altında yaklaşık on kilometre uzunluğunda on beş tabya ile güçlendirilmiştir. İkinci hat ise 51'nci Piyade Tümeni ile 35'nci Piyade Tümeninin kontrolünde birinci hattın yaklaşık üç kilometre gerisine konuşlandırılmıştır. Ayrıca bu hattın içerisinde bulunan 35'nci Piyade Tümeninin sol tarafına da iyi eğitilmiş süvariler yerleştirilmiştir. Ancak bütün bu hazırlıklara rağmen düşman kuvvetlerinin niteliği ve niceliği hakkında pek fazla bilgi sahibi olunmaması Nureddin Paşa'ya ciddi manada endişeye sevk etmiştir¹⁹³.

¹⁹⁰Bu yazışmanın gerçekleştirildiği sırada Goltz Paşa bölgeye hareket halindedir. Nitekim kendi imzasıyla 31 Teşrin-i Evvel 1331 (13 Kasım 1915) tarihinde Irak Kumandanlığına, Onikinci Kolordu Kumandanlığına, Musul ve Bağdat vilayetlerine çektiği telgrafta ayın yirmi altısında görev yerine varacağını ve bu müddet zarfında önemli işlerin doğrudan doğruya Karargâhı Umumiye bildirilmesi gerektiğini önemle ifade etmiştir. Eskişehir'den Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemine gönderilen 3 Teşrin-i Sani 1331 (16 Kasım 1915) tarihli diğer yazıda ise Goltz Paşa'nın saat dokuzda buradan ayrıldığı ve Konya'ya hareket etmeye başladığı belirtilmiştir. *BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 4/5; ATASE., 14/72.*

¹⁹¹*ATASE., 14/72; BOA. HR. SYS., 2338/91.*

¹⁹²Müslümanların İran'ı fethine kadar Sasani İmparatorluğunun merkezi olarak kalmış olan eski bir Pers şehridir. Bağdat'ın yaklaşık otuz beş kilometre güneydoğusunda yer alan bu nokta bünyesinde İslamiyet'i kabul eden ilk sahabe Selman-ı Farisi'nin türbesini barındırdığı için zamanla Selman-ı Pak ismiyle anılmaya başlanmıştır. İngilizler ise Mezopotamya Kampanyasına katılan Müslüman askerlerin bu isimden etkilenmelerini engellemek için burayı her zaman eski ismiyle tanımlamışlardır. Bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında da ifade edilen noktayı tanımlamak için bazen Selman-ı Pak bazen de Ctesiphon isimleri kullanılacaktır. <http://www.iranicaonline.org/articles/ctesiphon> sitesinden 30.1.2017 tarihinde alınmıştır; Avcı, Casim. (2003). *Medâin. TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, 289-291; Dane. *British Campaigns*. 118-119.

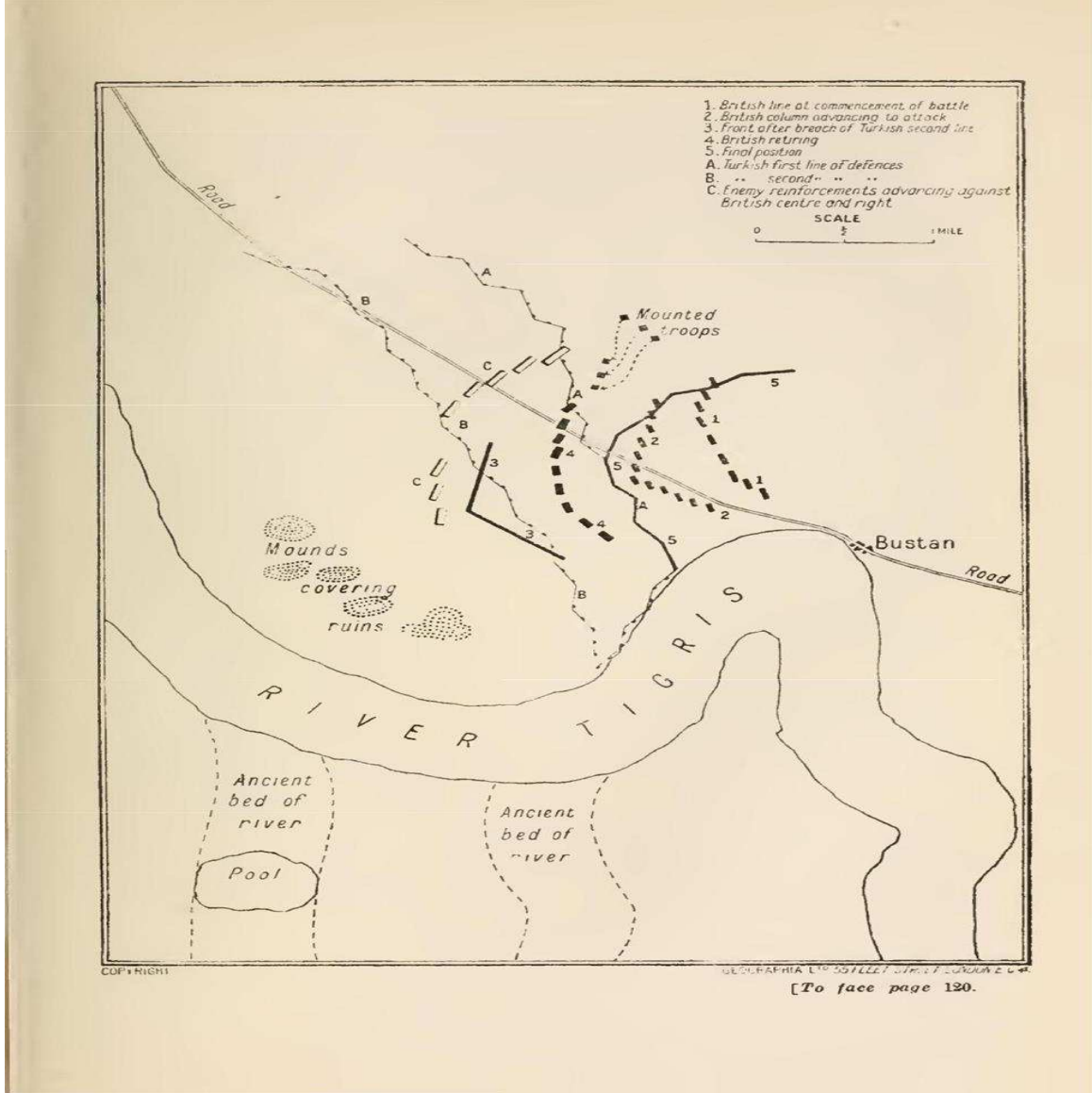
¹⁹³Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 154; Dane, *British Campaigns*. 118-119.

Türk kuvvetleri hazırlıklarını tamamlayıp Selman-ı Pak'ta konuşlanırken General Townshend'in emri altında bulunan birlikler Kasım ayının ortasında Hindistan ve diğer noktalardan Mezopotamya'ya gönderilen takviye kuvvetlerle birleşerek Bağdat'a yürüyüşe geçmişlerdir. Townshend, Türk kuvvetlerine yönelik ilk saldırıyı/yerinden oynatma hareketini 21 Kasım tarihinde Laj¹⁹⁴ adı verilen noktada başlatmıştır. Harekât neticesinde Türk güçlerini yerinden kıpırdatmayı başaran İngiliz birlikleri bir gün sonra bu sefer Ctesiphon'a baskı yapmışlardır. Emri altında bulunan kuvvetleri dörde ayırarak sabah saatlerinde niteliğinden ve niceliğinden habersiz olduğu Türk mevzilerine taarruz ettiren Townshend, öğlen vakitlerinde Nureddin Paşa'nın komutası altındaki 38'nci ve 45'nci Piyade Tümenlerine ciddi manada zarar verdimle beraber birçok subayını kaybetmiştir. Nitekim Hem Türk hem de İngiliz birliklerinin 22 Kasım'da gerçekleştirdikleri kanlı muharebeleri konu edinen bilimsel araştırmalarda ve askeri anılarda Townshend'in elinde bulundurduğu subayların yaklaşık üçte birini buna karşılık Nureddin Paşa'nın ise sahip olduğu askerlerin yarısını kaybettiği ifade edilmektedir. Ancak bütün bu ağır kayıplar İngiliz ve Türk güçlerinin bir sonraki gün muharebeye kaldıkları yerden devam etmesini engellemeye yetmemiştir. İngilizler 25 Kasım sabahına kadar çeşitli aralıklarla 35'inci ve 45'inci Türk kuvvetlerinden geride kalan unsurları yerlerinden etmeye çalışmışsa da başarılı olamamışlardır. Bu başarısızlığın üzerine de Townshend İngiliz kuvvetlerini Kut'ül Amâre olarak bilinen noktaya çekme kararı almıştır. Üç gün süren muharebeler sonucunda Türkler on sekiz bin kişiden oluşan kuvvetlerinin yaklaşık altı binini¹⁹⁵ İngilizler ise on dört bin ile on beş bin arasında değişen güçlerinin takribi dört bin beş yüzünü yitirmişlerdir. Bu rakamlar dikkatli bir şekilde incelendiğinde hem Türklerin hem de

¹⁹⁴Dicle Nehri'nin yanı başındaki bu yerleşim birimi, İngilizler tarafından ileriye yönelik harekâta sıçrama tahtası olarak görülmüştür. Bishop, H. C.W. (1920). *A Kut Prisoner*. London: John Lane, The Bodley Head New York: John Lane Company, 4.

¹⁹⁵Bazı İngiliz kaynaklarında Türklerin kayıpları ile ilgili abartılı rakamlar yer almaktadır. Yine aynı kaynaklar da İngiliz kayıpları da minimum seviyede gösterilmiştir. Örneğin William Ewing bu durumu –daha önceki sayfalarda ondan bahsedilmiştir- eserinde şu şekilde tasvir etmiştir: "21 Kasım'da Townshend hücumu geçti ve muharebe beş gün sürdü. Türklerin 10.000 civarında ölü ve yaralı ve 1.300 esir vermesinden, muharabenin ne kadar çetin geçtiği anlaşılıyordu. Biz ise 800 askerimizi kaybetmiştik; 3.700'ü ise yaralıydı." Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 185; Moberly, *The Campaign*. II, 108.

İngilizlerin Bağdat için gerçekleştirdikleri en büyük muharebede mevcut güçlerinin aşağı yukarı üçte birini kaybettikleri net bir şekilde anlaşılmaktadır¹⁹⁶.

Ctesiphon'daki İngiliz ve Türk Birliklerinin Savaş Pozisyonları

(Dane, *British Campaigns*, 120¹⁹⁷.)

¹⁹⁶Gardner, Nikolas. (2016). *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*. Ter., Mehtap Gün, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 15-16, 45-71; Bishop, *Kut Prisoner*. 1-13; Blackledge, W.J. (Basım Tarihi Yok). *The Legion of Marching Madmen*. London: S. Low Marston Co., Ltd, 80-100; *With The British Army*, 21-22; Barber, *Besieged in Kut*. 31-43; Dane, *British Campaigns*. 118-125; Sandes, *In Kut and Captivity*. 53-91; Moberly, *The Campaign*. II, 53-109; 80-100; Candler, *The Long Road*. I, 23-26; *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, 23-27; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 154-156; Dunnill, Victor Horsley (1857-1916). 190-191.

¹⁹⁷Haritanın analizi: 1- Savaşın başlangıcında İngiliz hattı. 2- İngiliz birliği saldırı için ilerliyor. 3- Türk ikinci hattının karşı koyması sonrası ön taraf. 4- İngiliz geri çekilişi. 5- Final pozisyonu. A-

2.5. Bağdat İçin Gerçekleştirilen Büyük Muharebenin Yansıması: İngiliz Birliklerinin Kut'ül Amâre'de Kuşatılması

Diğer yandan aynı süreçte İngiliz birliklerinin Kut'ül Amâre'ye doğru geri çekilişleri devam etmiştir. Kuvvetler 26 Kasım'da Türk güçlerini ilk defa yerlerinden ettikleri nokta olan Laj'a ulaşmışlardır. Fakat Laj'ın hem düşmana çok yakın bir yerde olması hem de ikmal hatlarından uzak olması nedeniyle uzun süre burada tutunulamayacağını anlayan Townshend, birlikleri daha geride bir nokta olan Aziziye'ye ¹⁹⁸ çekme kararı almıştır. Bu geri çekilme harekâtı sırasında İngiliz birliklerinin birçok yerde Araplar tarafından saldırıya maruz kalması ve çevrede Türk güçlerinin İngilizlere ciddi manada yaklaştığı haberlerinin yayılmaya başlaması ise kuvvetlerin daha bitkin ve daha morali bozulmuş bir hale bürünmesine sebep olmuştur. Nitekim onlar bu şartlar altında 28 Kasım'ın ilk saatlerinde Aziziye'ye varmayı başarmışlardır. Ancak onların Aziziye'nin İngiliz birlikleri için en son geri çekilme yeri olduğu yönündeki düşünceleri kısa bir süre sonra yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Zira askerlerin şehirde yağmacılığa başlamaları, disiplinden giderek daha fazla uzaklaşmaları ve istihbarat raporlarında Nureddin Paşa'nın Aziziye'ye yaklaşık on kilometre kadar yaklaştığı haberinin öğrenilmesi ile Townshend, birliklerin Kut'a kadar geri çekilmeye devam etmesine karar vermiştir. Bunun için birlikler 30 Kasım'da Aziziye'den ayrılarak Umm at Tubul¹⁹⁹ adı verilen yere doğru harekete geçmişlerdir. İngiliz birlikleri ilerlerken Nureddin Paşa'da kuvvetleriyle beraber onların boşalttığı Aziziye'ye ulaşmıştır. Townshend'in birçok değerli eşyayı arkasında bırakarak şehirden ayrıldığını tespit eden²⁰⁰ Nureddin Paşa, birliklerine İngiliz kuvvetlerini daha süratli

Birinci Türk savunma hattı. B- İkinci Türk savunma hattı. C- İlerleyen İngiliz merkez ve sağ kuvvetlerine karşı takviye düşman kuvvetleri.

¹⁹⁸Kut'u geçtikten sonra Dicle Nehri'nin yaklaşık elli kilometre yukarısında bulunan yerleşim birimine verilen isimdir. Burası, konumu ve imkânları nedeniyle İngiliz kuvvetlerinin hem Bağdat'a ilerlerken hem de Ctesiphon'dan geri çekilirken uğradığı önemli duraklardan birisidir. Hatta Townshend Ctesiphon ayrılıp Aziziye'ye vardığında Türklerin ilerleyişi hakkında tam net bir bilgiye sahip olmadığı için burayı bir ara birliklerinin en son geri çekilme noktası olarak tasavvur etmiştir. Dane, *British Campaigns*. 113; Gardner, *Kut'ül Amâre*. 77-78.

¹⁹⁹Burası bazı kaynaklarda *Umm al Tubal* olarak nitelendirilmiştir. Dane, *British Campaigns*. 125- vd.

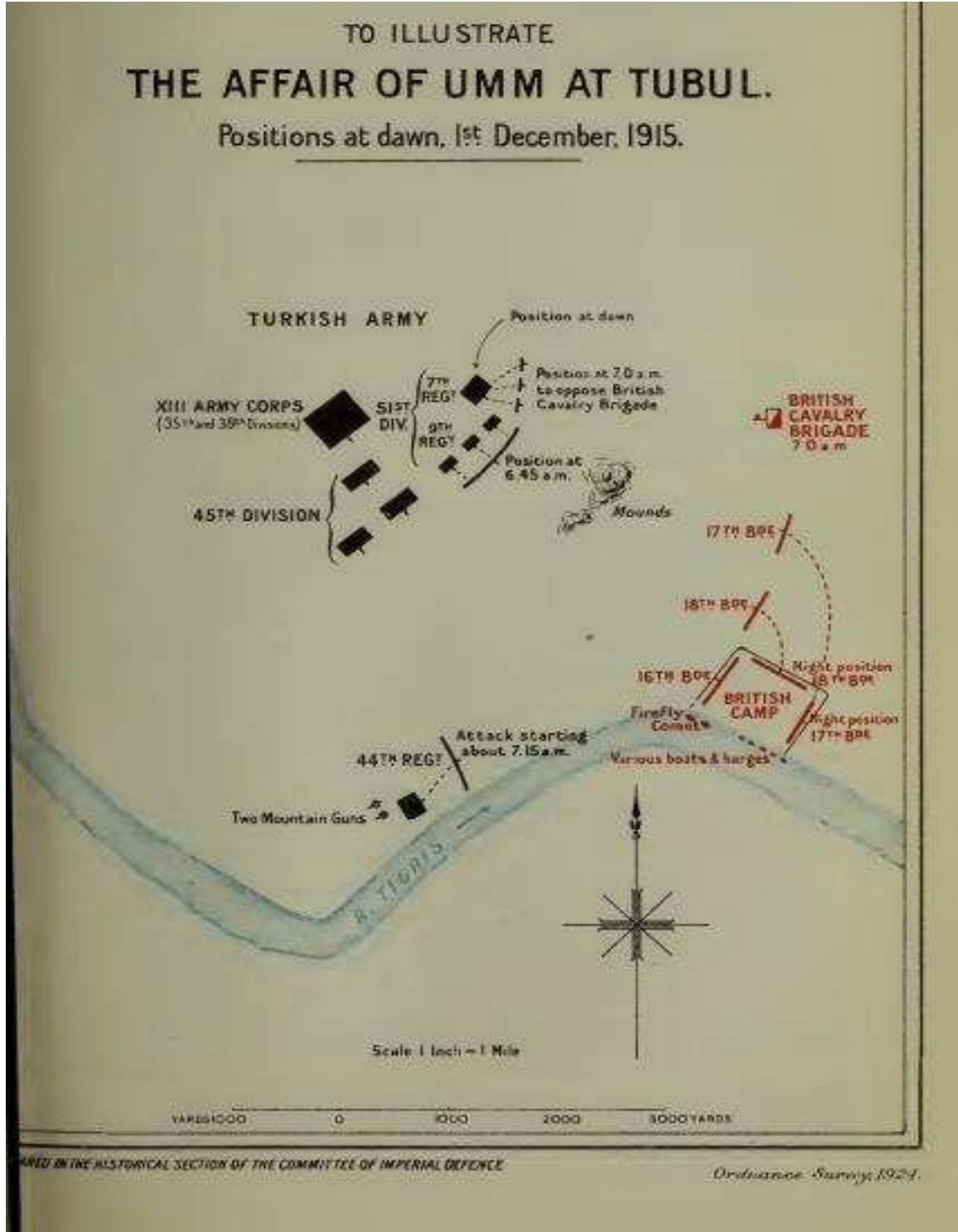
²⁰⁰Türk kuvvetlerinin bu süreçte İngiliz birliklerini takipleri ve yine onların Aziziye'de karşılaştıkları tabloyu Taşköprülü Mehmed Efendi şu şekilde tasvir etmektedir: '27 Kasım 1915. Alaturka saat dokuzdu. Uçağımız keşif yaparak düşmanın çekildiğini bildirdiğinden biz de takip için emir aldık ve hareket ettik. Geceyi Selmânpak'tan on beş kilometre aşağıda, Deriye köyü civarında geçirdik. Hava gayet soğuktu. Fena halde üşüyorduk. Halbuki erlerimiz çıplaktı, geceyi burada geçirdik.

bir şekilde takip etme emrini vermiştir. Netice itibariyle Türk ve İngiliz birlikleri 1 Aralık'ta Umm at Tubul'da Ctesiphon'dan sonra yeniden karşılaşmışlardır. Bu mücadelede 45'nci ve 51'nci Türk Tümenlerini oyalamayı başaran Townshend, komutası altındaki 6'ncı Hint Tümenine Kut'a hareket etme emrini vermiştir. Nitekim o, birlikleriyle beraber 3 Aralık'ta Kut'a girmeyi başararak artık burada güçlü bir savunma hattı oluşturulması için kafa yormaya başlamıştır²⁰¹.

Sabah erkenden hareket ettik. İngilizlerin firarı öyle fena olmuştu ki yollarda cenazelerini defnetmeden kaçıyorlardı. Selman'dan hareketimizden üç gün sonra (30 Kasım 1915). Akşamüzeri Aziziye kasabası civarına yaklaşmıştık, kasaba alevler içindeydi. Anlaşılıyordu ki düşman kasabayı yakmıştı.” Irak Cephesi'nden Burma'ya. 27-28.

²⁰¹ Gardner, *Kut'ül Amâre*. 73-100; *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, 27-29; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 185; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 156; Barber, *Besieged in Kut*. 44-55; Dane, *British Campaigns*. 125-129; Sandes, *In Kut and Captivity*. 88-116; Moberly, *The Campaign*. II, 109-125; Blackledge, *The Legion of Marching*. 104-112.

Umm At Tubul'daki Türk ve İngiliz Birliklerinin Savaş Pozisyonları

(Moberly, *The Campaign*, Volume II, s. 118²⁰².)

²⁰²Haritanın analizi: Siyah noktalı yerlerde Türk 13'üncü Kolordusuna bağlı 35'inci, 38'inci, 45'inci ve 51'inci Tümenlerin İngiliz süvari birliği tarafından oyalandığı, kırmızıyla gösterilen noktalarda ise asıl İngiliz kuvvetlerinin mevzilendiği görülmektedir.

İngiliz güçlerinin Kut'a giriş yaptığı süreçte Nureddin Paşa'nın birliklerinin buraya ilerleyişi sürmüştür. Nihayetinde 5 Aralık'ta Kut'a ulaşmayı başaran Türk birlikleri, bu tarihle beraber şehri çeşitli taraflardan kuşatmaya başlamışlardır. Bu kapsamda burası 7 Aralık'ta kuzeyden 9 Aralık'ta güneyden kuşatılmıştır. Abluka harekâtı sürerken de Tahran Sefiri Asım Bey²⁰³ ile Hariciye Nezareti arasında Bağdat'a yaklaşmakta olan Goltz Paşa'nın sahip olduğu geniş yetkilerle alakalı birtakım yazışmalar yapılmıştır. Harbiye Nezaretinin Hariciye Nezareti aracılığı ile Asım Bey'i Goltz Paşa'nın emri altına sokması Tahran Sefirinin İstanbul'a konuyla alakalı cevabi nitelikte bir yazı kaleme almasına sebep olmuştur. Asım Bey 9 Aralık 1915 tarihli yazısında, hem askerlerin siyasete karışmasının iyi neticeler doğurmadığını/doğurmayacağını, hem de ülke sınırları dışında görev yürüten şahsının başka hiçbir memurdan emir alamayacağını öne sürerek bu tebligata uyamayacağını belirtmiştir. Nitekim Hariciye Nezareti de Asım Bey'e gönderdiği 12 Aralık 1915 tarihli telgrafta karışıklığı önlemek için Harbiye Nezaretinin ilgili kararının yalnızca tavsiye niteliğinde olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Diğer yandan bu yazışmalar sürerken Goltz Paşa'nın Aralık ayının ortasına doğru Nureddin Paşa'nın karargâhına ulaşması ile Türk güçleri Kut'a taarruz etmeye başlamıştır. Ancak bu taarruz hareketleri her zaman İngiliz birliklerinin dikkatleri ile anında püskürtülmüşlerdir. Gelibolu'dan²⁰⁴ gelen takviye kuvvetler ile mevcudiyeti yaklaşık yirmi beş bin kişiye ulaşan Türk birlikleri de nihayetinde 23 Aralık günü Kut'un kuşatmasını her açıdan tamamlamışlardır. Böylece 1914 Kasım'ından beri Türk kuvvetleri ile İngiliz birlikleri arasında yaşanan mücadele farklı bir şekle bürünmek zorunda kalmıştır²⁰⁵.

Kuşatmanın tamamlanmasının ardından hem Goltz Paşa'nın yetkilerini bir nebze de olsa törpülemek hem de bu süreçte Türk komuta kademesinde baş

²⁰³BOA. HR. SYS., 2339/10.

²⁰⁴İngiliz kuvvetlerinin Çanakkale'de başarısızlığa uğratılması ile burada bulunan Türk güçlerinin bir kısmı 1915'in sonbaharından itibaren Irak'ın da içinde bulunduğu diğer cephelere kaydırılmıştır. Bununla birlikte bazı kuvvetlerin Bağdat ve çevresine varışı ise ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle Şubat ayının ortalarını bulmuştur. Bu konuda bkz: *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri Abidin Ege*, (2011). Yay., Hz., Celali Yılmaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 203-vd.

²⁰⁵Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 156-157; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 185; Gardner, *Kut'ül Amâre*. 101-118; Dane, *British Campaigns*. 131-133; *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, 31-35; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 144.

gösteren bir dizi problemleri ortadan kaldırmak adına Halil Paşa²⁰⁶ ocak ayının ilk haftası içerisinde Altıncı Ordu Komutanlığı bünyesinde yer alan Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı ile Basra Vilayeti Vekâletiyle Bağdat Valiliğine tayin edilmiştir²⁰⁷.

²⁰⁶Halil Paşa'nın siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Dinç, Mehmet Emin. (1998). *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

²⁰⁷BOA. MV., 241/237; Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın*. 54.

3. BÖLÜM

DEĞİŞEN STRATEJİK PLANLAR ÇERÇEVESİNDE BAĞDAT'IN İŞGALİNE GİDEN SÜREÇ

3.1. Bağdat'a Yönelik Yeni Tehdit: Rus Birliklerinin İran'dan İlerleyişi

İngiliz kuvvetlerinin Kut'ül Amâre'de kuşatılması bir süreci sonlandırmakla kalmamış aynı zamanda Bağdat'a yönelik bir dizi strateji değişikliklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kut kuşatmasına kadar Mezopotamya'da devam eden operasyonları kendi kontrolü altında sürdüren, hiçbir müttefikini –özellikle İran'da²⁰⁸ bulunan Rusları- bu işe dâhil etmeyen İngilizler, bu tarihten itibaren beraber kuşatma altında bulunan kuvvetlerini tahliye edebilmek için İran'da bulunan Rus birliklerini Bağdat istikametine doğru yönlendirmeye başlamışlardır. Bu kapsamda Tiflis Rus Komutanlığı ocak ayı içerisinde General Baratov'a²⁰⁹

²⁰⁸ Özellikle 1915'in son aylarından itibaren İran'da yoğunlaşmaya başlayan Türk-Alman girişimlerine Ruslar bu bölgedeki işgal hareketlerini genişleterek cevap vermişlerdir. Ruslar birtakım araçlar vasıtasıyla Nizam üs-Saltana –giriş kısmında ifade edilen şahısla ilgili bilgi verilmiştir- ile irtibat kuran ve onun gücü sayesinde İran'ı İttifak bloku içerisinde savaşa dâhil etmeye çalışan Türk-Alman blokunu etkisiz hale getirebilmek için Saveh ve Hemedan gibi stratejik ehemmiyete sahip noktaları işgal etmişlerdir. Bu konuda bkz: Ettehadiyyeh, Mansoureh. (2010). İran Geçici Hükümeti. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 13-15; Atabaki, Touraj. (2010). I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3; Mcmeekin, Sean. (2012). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. Çev., Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 224-225; Sluglett, Peter. (2014). The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921. *Middle East Critique*, 23(2), 200. Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun İstanbul'daki büyükelçiliğinde askeri ataşe olarak görev alan General J. Pomiankowski, Türk-Alman blokunun İran'daki yönetim değişikliği girişimini ve sonrasındaki durumu genel hatlarıyla şu şekilde tasvir etmiştir: “*Tahran'da 1915 Kasımındaki hükümet darbesi şah, son anda Rus elçiliğine sığındığı için gerçekleşemedi. Kazvin civarında bulunan Ruslar derhal Tahran'a hareket ettikleri zaman, Graf Kanitz, (İran'daki Alman askeri ataşesi) Alman ve Avusturya-Macaristan elçileri başşehri terk ederek Kirmanşah'a dönmek mecburiyetinde kaldılar. General Baralov (Baratov) komutasındaki Rus seferi kolordusu –süvari birliğiyle- direnmeye maruz kalmadan Tahran, Hemedan üzerinden Kirmanşah'a doğru ilerledi. İran'da tam bir kargaşalık hüküm sürüyordu. İngiliz ve Rus birliklerinin, Almanlar ve müttefiki Türklerle yaptıkları savaş, İranlıları da demokratlar ve muhafazakârlar diye ikiye ayırdı. Hatta sonunda Almanlarla Türkler arasında bile aşırı derecede güvensizlik ve hoşnutsuzluk baş gösterdi.* Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 142.

²⁰⁹ Harb-i Umûmî'de Birinci Kafkas Kazak Kolordusunun Komutanlığını üstlenmiştir. Ayrıca savaş içerisinde Türk-Alman blokunun İran içerisinde ilerlemesini engellemek ve Kut'ta çembere alınan İngiliz güçlerini rahatlatmak için Mezopotamya'ya bir sefer düzenlemek ile görevlendirilmiştir. Bu

abluka altındaki İngiliz güçlerini rahatlatması için İran sınırında bulunan Hanekin vasıtasıyla Bağdat'a yönelik bir oyalama saldırısı emrini vermiştir. Bu durum da İngiliz işgal tehlikesi ile yüzleşmek zorunda kalan ve bunu henüz tam olarak atlatamayan Bağdat'ın kısa süre içerisinde bu sefer diğer bir tehdit unsuru ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur²¹⁰.

Rus kuvvetlerinin kuşatma altında bulunan İngiliz güçlerini rahatlatmak için harekete geçmesi Türk birliklerinin komutasını yeni üstlenen Goltz Paşa'nın dikkatini bu yöne çevirmesini sağlamıştır. Esasında Osmanlı otoriteleri Rusya'nın İran'da gerçekleştirdiği işgal harekâtının genişlemesi ve diğer bölgelere yansması karşısında önceden beri sürekli birbirleriyle temas ve yazışma içerisinde bulunmaktaydı. Örneğin Hariciye Nezareti 28 Teşrin-i Sani 1331 (11 Aralık 1915) tarihinde Berlin Sefiri Hakkı Paşa'ya gönderdiği telgrafta; istenildiği gibi Tahran Sefiri Asım Bey'e orada bulunan Almanya Elçisi ile mümkün olduğunca ittifak içerisinde olması gerektiğinin bildirildiğini fakat aynı durumun Almanya Sefirine de iletilmesinin elzem olduğunu belirtmiştir. Yine Tahran Sefiri Asım Bey Dâhiliye Nezaretine ithafen kaleme aldığı 1 Kanun-i Evvel 1331 (14 Aralık 1915) tarihli yazıda; Hemedan'daki İran kuvvetlerinin Ruslara mağlup olması sebebiyle Kirmanşah'ın Rus birliklerinin eline geçmesinin an meselesi olduğunu belirttikten sonra Şah ve hükümetinin İngiliz ve Rus nüfuzunu kabule mecbur kalması halinde Bağdat'la Musul'a iki kolordu gönderilmesini tavsiye etmiştir. Ancak ilgili birimler arasında gerçekleştirilen bu yazışmalar Rus kuvvetlerinin İran'dan Bağdat istikametine doğru harekete geçmelerini engelleyebilecek bir operasyonel harekete dönüşmemiş olacak ki Goltz Paşa yeni görevine atanır atanmaz özenle bu konu üzerinde durmaya başlamıştır. Bunun için en başta İran içerisine hem Bağdat hem de Hanekin'den çeşitli birliklerin sevk edilmesine geçilmiştir. 1915'in aralık ayı içerisinde yaklaşık üç taburluk bir Türk birliği ile dağ bataryalı bir Türk taburu Rus kuvvetlerinin ilerleyişlerini yavaşlatması amacıyla Kirmanşah'a gönderilmiştir. Ardından da Goltz Paşa Ruslara karşı tıkama faaliyetini gerçekleştirecek bu birliklerin başına kendisi gibi bir Alman subayı olan Miralay

konuda bkz: <http://www.turkeyswar.com/campaigns/persia.html> sitesinden 3.3.2017. tarihinde alınmıştır.

²¹⁰Mcmeekin, *Rusya'nın Rolü*. 225-226; Dane, *British Campaigns*. 137.

Bopp'u²¹¹ tayin etmiştir. Miralay Bopp'un bu göreve tayin edilmesiyle beraber İran'da meydana gelen olaylarla alakalı Tahran, İstanbul ve Bağdat üçgeninde birtakım yazışmalar gerçekleşmeye başlamıştır. Örneğin, Tahran Sefiri Müsteşarı Sefa Bey Hariciye Nezareti için 19 Şubat 1331 (3 Mart 1916) tarihinde Hanekin'de kaleme aldığı yazısında Kasr-ı Şirin'de Miralay Bopp ve Nizam üs Saltana ile bir görüşme gerçekleştirdiğini, Bağdat ile Hanekin'den hareket eden birliklerin peyderpey harp alanına doğru ilerlediklerini, Osmanlıya sadık İranlıların bir dizi faaliyetler kapsamında Bağdat'a gönderilmeye başlandığını²¹² ve şimdilik Kirmanşah'ı geçmeyen Rus birlikleri için Kasr-ı Şirin'den on saat ilerdeki Paytak Boğazı'nda²¹³ bir tahkimat yapıldığını beyan etmiştir. Tahran Sefiri Asım Bey ise 27 Şubat 1331 (11 Mart 1916) tarihli telgrafında ilk olarak Rus kuvvetleri ile girilen mücadele neticesinde Bopp Bey'in emri altında bulunan birlikleri önce Mah-ı Deşt'e²¹⁴ sonra Gerend'e²¹⁵ çekmek zorunda kaldığından bahsetmiştir. Ardından da bu durumdan cesaret alan Rusların Kirmanşah'ı işgal ettiğini, bütün olumsuzluklara rağmen iki bölük düşman kuvvetinin yok edildiğini ancak günlerce devam eden harp sonucunda güçten düşen birliklerin artık takviye güçlerle desteklenmek zorunda olduğunu vurgulamıştır. Nitekim onun bu görüşüne birtakım eklemeler yapmak için de Sefa Bey 16 Mart 1332 (29 Mart 1916) tarihinde Hariciye Nezaretine Bopp Bey ile gerçekleştirdikleri konuşmanın mahiyetini açıklamıştır. Bopp Bey bu konuşma sırasında Sefa Bey'e ilerleyen Rus birliklerini elde bulunan kuvvetlerle durdurabileceğini, fakat düşmanın sayıca fazla olması nedeniyle Türk birliklerini yeniden geri çekilmeye mecbur bırakabileceğini ve eğer

²¹¹Kendisi bu göreve şubat ayının sonunda Graf Kanitz'in –bir önceki sayfada hakkında bilgi verilmiştir- ölümünden sonra atanmıştır. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 182.

²¹²Başkumandanlık Vekâleti konu ile alakalı Hariciye Nezaretine gönderdiği 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli yazıda, Tahran'dan çıkarılan ayan ile eşrafın Osmanlı sınırları içerisine kabullerinde herhangi bir mahzur bulunmadığını ve aynı fikirde olan Bağdat Valiliği tarafından onların iâşe ve iskânı için Kazımiye'de her türlü hazırlığın yapıldığını beyan etmiştir. Hariciye Nezareti de bu yazının bir kopyasını gerekli işlemlerin yapılabilmesi için 27 Şubat 1331 (11 Mart 1916) tarihinde Dâhiliye Nezaretine göndermiştir. *BOA. HR. SYS.*, 2339/52. (Ek- 11).

²¹³Kirmanşah'ın yaklaşık 75 kilometre batısında yer alan Paytak Boğazı, bu süreçten sonra Türk-Rus kuvvetlerinin ciddi boyuttaki çarpışmalarına şahit olmuştur. İlerleyen sayfalarda bu çarpışmaların mahiyeti hakkında daha detaylı bilgi verilecektir. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 182.

²¹⁴Burası Kirmanşah sınırı içerisinde bulunan bir yerleşim birimidir. [http://www.wikiwand.com/ku/Kirma%C5%9Fan_\(%C5%9Faristan\)](http://www.wikiwand.com/ku/Kirma%C5%9Fan_(%C5%9Faristan)) sitesinden 15.03.2017. tarihinde alınmıştır.

²¹⁵Kirmanşah hududu dâhilinde ve Kasr-ı Şirin yolu güzergâhı içerisinde bulunan bir noktadır. http://www.wikiwand.com/mq/Kerend-e_Gharb sitesinden 5.03.2017. tarihinde alınmıştır.

şahsına bir dizi kuvvetler gönderilebilirse Rusları Kirmanşah ile Hemedan istikametinden Kazvin'e ²¹⁶ kadar sürüp orada mağlup ettikten sonra Azerbaycan'daki güçlerle birleşip Kafkasya'daki Çar Ordusunun arkasını çevirebileceğini²¹⁷ beyan etmiştir²¹⁸.

Rus kuvvetlerinin Bağdat'a doğru ilerleyişlerini durdurabilmek amacıyla bir dizi önlemler alınırken aynı süreçte Townshend'in abluka altında bulunan birliklerini Kut'tan tahliye edebilmek için ocak ayından itibaren devam eden kurtarma girişimleri²¹⁹yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Türk mevzilerini yarma konusunda başarısız olunması üzerine kurtarma güçlerinin başına General Alymer'in yerine General Gorringe getirilmiş ve onun bu göreve tayin edilmesi ile mevcut güçler daha etkili kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak Gorringe'nin ilgili göreve tayin edilmesi de sonucu değiştirmeye yetmemiş ve İngiliz kurtarma kuvvetleri her yeni girişimde ciddi kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır²²⁰.

İngiliz kurtarma güçlerinin Mart ve Nisan ayları içerisinde Kut kuşatmasını²²¹ yarma konusunda başarısız olmaları ile birlikte İran'da bulunan Rus kuvvetlerinin Bağdat yönüne doğru ilerleyişleri ivme kazanmıştır. Bu amaç için General Baratov'un emri altında bulunan birlikler Kirmanşah'dan ayrılıp 25 Nisan 1916

²¹⁶Tahran'ın 150 kilometre kuzeybatısında Elburz Dağları'nın eteğinde bulunan bu kentin denizden yüksekliği ise 1290 metredir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bazın, Marcel. (2002). Kazvin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 154-155.

²¹⁷Bu süreçte gücünün zirvesinde olan Rusları önce İran'dan atıp sonra Kafkasya'da çevirebilmek pek mümkün değildir. Muhtemelen Bop Bey ek kuvvetleri bir an önce temin edebilmek için mevcut durumu biraz abartı yoluyla anlatmayı tercih etmiştir.

²¹⁸BOA. HR. SYS., 2339/11; BOA. HR. SYS., 2339/14; BOA. HR. SYS., 2339/52; BOA. HR. SYS., 2339/54; BOA. HR. SYS., 2339/62; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 145, 182; Karacagil, *Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları*. 103-109; *ATASE*, 196/826.

²¹⁹General Alymer komutası altında bulunan destek güçleri kuşatmayı yarmak ve Kut'ta bulunan İngiliz güçlerini tahliye edebilmek amacıyla ilk defa 3-4 Ocak'ta Türk mevzilerini delmek için teşebbüs de bulunmuşlardır. Başarısız olunan bu girişimin ardından bu kuvvetler birtakım takviyelerle Ocak ve Şubat ayı içerisinde Türk mevzilerini delmek için tekrar girişimlerine devam etmişlerdir. Ancak bütün bu operasyonel hareketlerle Türk mevzileri yarılmadığı gibi İngiliz destek kuvvetleri ciddi kayıplar vermişlerdir. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 211-212; Gardner, *Kut'ül Amâre*. 133-163; *Irak Cephesi'nden Burma'ya*, 37-47; Sandes, *In Kut And Captivity*. 167-199; Moberly, *The Campaign*. II, 207-vd; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 186.

²²⁰Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 186-187; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 212; Mcmeekin, *Rusya'nın Rolü*. 226; Gardner, *Kut'ül Amâre*. 165-vd; Dane, *British Campaigns*. 144-147; Sandes, *In Kut and Captivity*. 199-224.

²²¹Bu süreçte kuşatmanın doğurduğu gıda yetersizliği, motivasyon kaybı ve diğer olumsuz nitelikler iyiden iyiye İngiliz Ordusu –özellikle Hintli subay ve erler- üzerinde hissedilmeye başlanmıştır. Gardner, *Morale and Discipline*. 12-17.

tarihinde Hanekin'e vararak Bağdat'a beş günlük yürüme mesafesi kadar yaklaşmışlardır. Fakat bu kuvvetler tam Bağdat'a yönelik bir oyalama saldırısı gerçekleştirecekken General Townshend, Goltz Paşa'nın tifüsten ölümü ile Altıncı Ordu Kumandanlığına tayin edilen Halil Paşa'ya²²² 29 Nisan 1916'da teslim olma kararı almıştır²²³.

Bütün bunlarla beraber Kut kuşatmasının Türkler tarafından neticelendirilmesi Rus güçlerinin Bağdat istikametine doğru ilerleyişlerini yavaşlatamamıştır. Nitekim, Kirmanşah'dan ayrılan Baratov 3 Mayıs günü Türk kuvvetlerinin tahkimat merkezi olarak tanımladığı Paytak Boğazi'nin işgal ederek onların daha geriye Hanekin'e çekilmesini sağlamıştır. Bu gelişme ile birlikte İran'da yerleşik Türk-Alman ittifakı²²⁴ tamamen çökmüştür. Diğer yandan da Tahran Sefiri Müsteşarı Sefa Bey Hariciye Nezaretine hem yaşanan hem de yaşanması muhtemel gelişmeleri acil koduyla aktarmaya başlamıştır. Örneğin, Sefa Bey 22 Nisan 1331 (5 Mayıs 1916) tarihli telgrafının ilk kısmında; Kasr-ı Şirin'in tamamen boşaltıldığını, bu işlem sırasında Rusların eline geçmemesi için önemli miktarda cephanenin dereye atıldığını, Nizam üs Saltana ile bir iki lider mücahit dışında herkesin Osmanlı saflarından ayrıldığını, Bopp Bey'in görevini bırakmak istediğini ve Türk birliklerinin ciddi kayıplar verdiğini ifade etmiştir. Diğer yandan o, telgrafının ikinci kısmında ise bu birlikler takviye edilmediği takdirde Hanekin ve Kazimiye gibi birçok önemli yerleşim biriminin işgale maruz kalmasının an meselesi olduğunu vurgulamıştır²²⁵.

²²²Harbiye Nezaretinin 13 Nisan 1332 (26 Nisan 1916) tarihli; Altıncı Ordu Kumandanlığına Miriliva Halil Paşa ve On Sekizinci Kolordu Kumandanlığına Miralay Kazım Bey'in tayin edilmesine yönelik tezkeresi 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916) tarihli İrade-i Seniyye ile onaylanmış ve bu durum ilgili kuruma 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916) tarihinde bildirilmiştir. *BOA. BEO.*, 4410/330742. (Ek- 12).

²²³Mcmeekin, *Rusya'nın Rolü*. 227; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 183; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 212-214; Gardner, *Kut'ül Amâre*. 201-vd; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 187-189.

²²⁴Harb-i Umûmî'nin başından beri bu ittifakın İran'daki en önemli faaliyet alanlarından birisi İran devlet jandarmalarını –ki bunların içerisinde çeşitli rütbelerde İsveçli subaylar yer almıştır- Ruslara karşı kullanmak oluşturmuştur. Ancak Tahran'daki otoriteden bağımsız olarak genel anlamda Alman yanlısı bir görüntü çizen bu jandarma birlikleri aynı süreçte Türk kuvvetleri ile beraber Rus ilerleyişini durdurmaya çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamışlar ve Bağdat'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Cronin, Stephanie. (2010). İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 45-60.

²²⁵*BOA. HR. SYS.*, 2339/77; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 183-184.

Rus kuvvetlerinin Hanekin'e doğru ilerlemesi ve Sefa Bey'in ifade ettiği üzere birçok önemli yerleşim biriminin tehlike altına girmesiyle Bağdat'tan İran sınırına doğru bir dizi kuvvetlerin sevk edilmesi tasarlanmıştır. Mayıs ayının ilk günlerinde kalabalık mahiyetiyle Bağdat'a gelen Enver Paşa, bu iş için Altıncı Ordu'yu iki kısma ayırmış ve bu orduya bağlı On Üçüncü Kolorduyu²²⁶ Rus kuvvetlerini karşılamak ile görevlendirmiştir. Bu görev dağılımının ardından ise On Üçüncü Kolorduya bağlı 2'nci, 4'ncü ve 6'ncı tümenler Ali İhsan Paşa'nın²²⁷ komutası altında Mayıs ayının sonlarında Rus kuvvetlerini karşılamak için Hanekin'e doğru harekete geçmişlerdir. Onların buraya ulaşmasıyla beraber de Rus kuvvetleri Haziranın ilk günlerinde Hanekin'i kuşatma altına almışlardır. Ancak bu kuşatma harekâtı sırasında Rus birliklerinin 6'ncı Türk tümenine yönelik düşünceless saldırı girişimleri onların çok ciddi kayıplar vermelerine sebep olmuştur. Bu durum da 1915'in sonlarından itibaren Türk kuvvetlerini Musul'a doğru iten Ruslar'ın başarısız olup İran'ın iç kısımlarına geri çekilmeleri ile sonuçlanmıştır²²⁸. Nitekim bu cephede görev almış olan bir Türk subayı Bolvadinli Mehmet Sinan Bey hatıralarında Hanekin'e²²⁹ yapılan taarruz girişimini şu şekilde özetlemiştir: “*Ruslar, İranlıların son kasabası olan ve Hanekin'e ve hududa en*

²²⁶İngiliz kuvvetlerinin Kut'ta esir alınması ile Irak'ta kalma zorunluğu ortadan kalkan ve Hanekin istikametine sevk edilen bu kolordu, 1917 yılının bahar ayına kadar Rus birliklerini İran'ın daha iç kısımlarına doğru geri çekilmeye zorlamıştır. Bu süreçle beraber ise Halil Paşa, İngiliz birliklerinin Kut'u tekrar ele geçirip Bağdat'a yaklaşmasıyla Ali İhsan Paşa'dan kolordunun yeniden Irak sınırları içerisine dâhil olmasını talep etmiştir. Ancak 13'ncü Kolordu istenilen noktaya doğru ilerlerken de Bağdat İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu durumda her ne kadar Ruslara karşı önemli başarılar kazanmış olsa da İngilizlerin Mezopotamya'daki birliklerini yeniden düzenlediği sırada kolordunun İran'ın iç kısımlarında bulunmasının eleştirilmesine neden olmuştur. Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz: Sakin, Serdar. (Eylül 2009). Ordu Lojistik Sisteminin Önemi Açısından Kut'ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hattı. *SBAR*, 14, 17-19.

²²⁷Doğu Cephesi'ndeki başarıları nedeniyle 1916 yılının ilk ayında Bağdat'ta Goltz Paşa'nın emri altında bulunan 13'üncü Kolordunun komutanlığına getirilmiştir. Ardından da Kut Kuşatması'nın tamamlanmasıyla Hanekin'e yaklaşan Rus kuvvetlerini karşılamak ile görevlendirilmiştir. Bir süre Kafkas Cephesi'nde yeniden görev alan Ali İhsan Paşa 1918 Haziran'ında ise İngiliz işgali nedeniyle merkezi Bağdat'tan Musul'a taşınan Altıncı Ordu komutanlığına getirilmiştir. Bkz: Türkmen, Zekeriya. (2008). Sâbis, Ali İhsan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35, 346-348.

²²⁸*Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları, Mehmet Sinan Özgen.* (2011). Yay., Haz., Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 75-76; Ettehadiyyeh, İran. 16-17; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 184; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 215; Mcmeekin, *Rusya'nın Rolü*. 227-228; *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden*, 310-vd.

²²⁹Burada şunu da ifade etmek gerekir ki Sean Mcmeekin'in eserinde General Baratov'un Kazakların sığağa dayanıksızlığı nedeniyle birliklerini bilerek Hanekin'den İran'a doğru çektiği belirtilmektedir. Mcmeekin, *Rusya'nın Rolü*. 227-228.

yakın olan Kasr-ı Şirin'den itibaren yayılmaya ve durmaya başlamış, hudutta kendisini durdurmaya gelen On Üçüncü Kolordu'yu haber alır almaz bir çevirme hareketi yaparak Hanikin'i de toptan esir etmek istemişti. Bunun için piyade ve top kuvvetleri sınırdaki harbe başladığı zaman Ruslar bir süvari tugayını da kolordunun sağ kanadından arkaya geçirmek ve hemen geride bulunan şehri işgal ederek dönüş hattını kesmek istemişlerdi. Hakikaten bu plan muvaffak olduğu takdirde hem kolordunun durumu tehlikeye düşüyor ve hem de Bağdat geriden tehdit altına alınıyordu. Fakat On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'nın yaptığı mahirâne bir manevra Rusların bu teşebbüslerini kırmış ve ağır bir zayıfla geri dönmelerini gerektirmiştir.

Her yerde olduğu gibi burada da piyade On Sekizinci Alayın gösterdiği cesaret ve sür'at bir harika idi. Düşmanın tasavvuru sezilir sezilmez Kolordu Komutanından düşmanın önünü kesmek ve kasaba önünde kuvvetlerini durdurmak ve imha etmek emrini alan Alay Komutanı Mustafa Bey bütün birlikleriyle geriye dönmüş ve bahçeler içinden atlaya atlaya birkaç sonra kasabanın giriş noktasındaki en son bahçeyi tutmuştu. Bahçe yüksek duvarlı ve yola hâkim bulunuyordu. Alay Komutanı Mustafa Bey'in verdiği emirler üzerine bahçe duvarlarında derhal mazgallar ve gedikler açılıyor ve dönüş yollarını dövmek üzere Çil Rasim'in topları yerleştiriliyordu. Bu sırada da meydana boşanan Rus öncüleri görünmeye başlamış ve bunu müteakip bütün hepsi meydana çıkarak güya şehri ve bununla beraber kolorduyu çevirmek sevdasına düşmüştü. Şimdi bu durum karşısında sabrı tükenen alay öyle bir ateşe başlamışlardı ki, hemen her atılan kurşun ya süvarinin kendine veyahut da atına değiyor. Ve birçokları meydana yığılıyordu. Şimdi Ruslar düştükleri bu girdaptan kendilerini kurtarmak için ne yapacaklarını şaşırılmışlardı. Hücuma, yaya cengine arazi müsait değildi. İster istemez geri dönmek zorunda idiler. Fakat yapılan şiddetli ateşten bir mermi tufanı altında kalmışlar ve meydana çıkanlar mutlaka yere serilmişlerdi.

Bu suretle attan düşen, ölen ve yaralanan Rus tugayı kısa bir zamanda eritilmiş ve arkada bulunan bir kısım süvariler de dönüşü mecbur edilmişlerdi. Sıra Çil Rasim'e gelmişti. Rasim Bey kaçan süvarileri öldürücü şarapnellerle tararken On Sekizinci Alay da durmadan taarruzunu devam ettirmiş ve Altıncı Tümen Komutanı Nazif Bey'le birleşerek Rusların sol kanadına ve cephe merkezini idare eden İkinci Tümen ise merkezden taarruza geçmiş, Sami Bey'in komutasında

bulunan bir tugay süvarimiz de Rusların geriden sol kanadını tehdit etmiş bulunduğundan, düşman tamamen şaşırılmış devamlı ve çetin bir çarpışmadan sonra Rus Ordusu perişan edilmiş ve daha fazla tahammül edemediğinden genel geri çekilme başlamıştı²³⁰.

Rus kuvvetlerinin geri çekilmesi ile hem Bağdat'ın güvenliğini daha fazla temin etmek hem de İran içerisinde birtakım yeni alanları elde etmek amacıyla Türk güçleri Kirmanşah'a doğru ilerleyişe geçmişlerdir. Bu amaç doğrultusunda Ali İhsan Paşa'nın komutası altında yer alan birlikler haziran ayında Kirmanşah'ı zapt etmişler buradan da Hemedan istikametine doğru ilerlemişlerdir. Ancak bu süreç içerisinde İngilizlerin Mezopotamya'da bulunan birliklerini takviye edip yeniden aktif hale getirmeleriyle bütün dikkatler tekrar Bağdat'a doğru dönmüştür²³¹.

3.2. Kut'ül Amâre Kuşatması Sonrası Bağdat'a Yönelik Yeni Yaklaşımlar

General Townshend'in emri altında bulunan subay ve erlerle birlikte Kut'ül Amâre'de esir alınması o tarihe kadar Mezopotamya Seferini yürüten özelde Bağdat'a yönelik strateji ve faaliyetleri belirleyen Hindistan Hükümetinin Londra'da artık eleştirilmeye başlanmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda General Gorringe'nin Kut kuşatmasını yarma konusunda başarısız olan birlikleri mayıs ayından itibaren Dicle Nehri hattı boyunca geri çekilirken²³² diğer yandan da İngiliz kuvvetlerinin Mezopotamya'da yaşadığı felaketin etkileri Londra'da yankılanmaya başlamıştır. Özellikle *The Times* gazetesi aracılığıyla yayınlanan bazı asker mektupları ve buna ek olarak Çanakkale'de yaşanan erken başarısızlık İngiliz birliklerinin Doğu da yürüttüğü operasyonların sonuçlarıyla alakalı parlamentoya baskının artmasına neden olmuştur. Bu baskı neticesinde Başbakan Herbert Henry Asquith, 1915 Kasım'ında Bağdat'a doğru ilerlemeye başlayan İngiliz

²³⁰Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 77-78.

²³¹Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 184; Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 79-94; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 215-216; Mcmeekin, *Rusya'nın Rolü*. 228; Ettehadiyyeh, İran. 17; Cronin, İran Milliyetçiliği. 60; *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden*, 338-vd.

²³²Bu geri çekiliş sırasında İngiliz birlikleri Türk güçlerini bombardıman ve küçük hareketlerle taciz etmeye devam etmişlerdir. Ayrıca Dicle Nehri hattında yer alan birliklerin geri çekilmeye başlaması ile Fırat Nehri üzerinde devam eden İngiliz operasyonları da sekteye uğramıştır. *The London Gazette*, (14 November 1916). 11035-11036.

birlikleriyle ilgili bazı belgeleri 11 Mayıs da kamuoyuna paylaşmayı kabul etmiştir. Ancak Başbakan Asquith'in ilgili girişimi bu süreçte medyayı özelde The Times gazetesini tatmin etmeye yetmemiştir. Zira medya organları bilhassa Mezopotamya'daki en yetkili kişi olan General Nixon'in General Townshend'in Bağdat'a doğru ilerleme konusunda yaptığı itirazları neden görmezden geldiğini ve onun İngiliz birliklerini böylesine bir felakete hangi gerekçelerle sürüklediğini öğrenmek istemişlerdir. Bunun için de Mezopotamya Kampanyasının tamamı ile alakalı belgelerin yayınlanması konusunda parlamentoya baskı yapmaya devam etmişlerdir. Bu baskı karşısında hükümet ise müttefik devletlerin Orta Doğu politikasının gizliliği gerekçesiyle belgelerin tamamını yayınlamayı reddetmiştir. Ancak Başbakan Asquith'in 20 Temmuz tarihli duyurusuyla hem Mezopotamya hem de Çanakkale başarısızlıklarını araştırmak için ağustos'ta iki özel komisyonun kurulmasına karar verilmiştir²³³.

Londra'da komisyon ile ilgili çalışmalar devam ederken²³⁴ Mezopotamya'da yaşanan başarısızlığın faturası bazı isimlere kesilmeye başlanmıştır. Ağustos ayında bölgede yürütülen operasyonları tamamen üstlenen Westminster Hükümeti ilk iş olarak General Sir Percy Lake²³⁵ azl ederek yerine General Maude'yi²³⁶ Mezopotamya Sefer Komutanı tayin etmiştir. Ardından da sefere dâhil olan

²³³Syk, Andrew. (August 2009). The Mesopotamia Commission. *The Rusi Journal*, 154(4), 96.

²³⁴Başkan Lord George Hamilton ile birlikte komisyona farklı uzmanlık alanlarına sahip sekiz üye seçilmiştir. Komisyon üyeleri yaptıkları araştırma neticesinde başarısızlığı genel olarak General Nixon'in kendine aşırı güvenen iç ve dış dinamikleri dikkate almayan tavırlarına yüklemişlerdir. Hem *The Times* hem de *The Daily Mail* gazeteleri ise 1917 yılında heyet raporu sonucunda suçlu ilan edilen General Nixon'in cezalandırılması için kamuoyu baskısı yapmaya başlamışlardır. Ancak askeri otoriteler de ilgili süreçte bu girişime genel anlamda başarılı bir şekilde karşı koymuşlardır. Syk. The Mesopotamia. 96-vd; Nixon'in dışında komisyonun ciddi manada eleştirisine maruz kalan diğer isim ise Hindistan Ordusu Komutanı General Sir Beauchamp Duff olmuştur. Komisyon raporunda General Duff'in ciddi derecedeki askeri eksikliklere rağmen Bağdat'a ilerleyişi desteklemesinin büyük bir yanığı olduğu belirtilmiştir. *Crowley British Army, Operational Lessons*. 339.

²³⁵General Nixon'in yaşadığı zihinsel hastalık nedeniyle 1916'ın ocak ayında Mezopotamya'ya tayin edilmiştir. <http://www.firstworldwar.com/bio/nixon.htm> sitesinden 28.4.2017. tarihinde alınmıştır. <http://www.firstworldwar.com/bio/lake.htm> sitesinden 28.4.2017. tarihinde alınmıştır.

²³⁶İngiltere'nin Mezopotamya Seferini kökten değiştiren Maude buraya gelmeden önce Fransa, Belçika ve Çanakkale'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Nitekim o bazı askeri anılarda iyi bir organizatör, stratejist ve taktisyen olarak tanımlanmıştır. Candler, Edmund. (1919). *The Long Road to Baghdad*. London, New York, Toronto And Melbourne: Cassell and Company Ltd, II, 2-3; Dane, *British Campaigns*. 256-257.

askerlerin beklediği savaş şartları Bağdat'a yönelik değişmeye başlayan İngiliz algısı²³⁷ ekseninde yavaş yavaş oluşturulmaya başlanmıştır²³⁸.

3.3. Bağdat'a Yeniden İlerleyiş Öncesi İngiliz Ordusunun Yaptığı Hazırlıklar

General Maude'nin Mezopotamya'ya tayin edilmesi ile İngiliz birliklerinin yeniden Bağdat istikametine doğru ilerleyişini sağlayabilmek amacıyla daha önceden başlatılan alt yapı çalışmaları hız kazanmıştır. Bu kapsamda şubat ayında başlayan yeni, güçlü bir wireless istasyonu kurma çalışması ağustos ayında tamamlanmıştır. Ulaşım materyalleri konusunda sıkıntı olmasına rağmen inşa halindeki iki demiryolu hattı bitmeye yaklaşmıştır. Demiryolundan bağımsız olarak alternatif yaratmak amacıyla asfalt yollar oluşturulmaya başlanmıştır. Kraliyet Hava Gücüne²³⁹ mensup uçakların kampanyayı dönüştürmeleri için hava seferleri yapmalarına olanak sağlanmıştır. Hem Fırat hem de Dicle Nehri üzerinde yer alan vapurlar için geniş iskeleler ve rıhtımlar yapılmaya devam edilmiştir. Kampanyanın başından beri İngiliz birliklerini en fazla etkileyen medikal eksikliklerde de süratli bir şekilde iyileştirilmeye gidilmiştir. Bunun için özellikle hastanelerde yaralıların konaklamasını sağlayabilmek amacıyla çok sayıda baraka inşa edilmiştir. Yine hastanelerde yaşanan uzman personel eksikliği hemşire ve doktor ithali ile kapatılmaya çalışılmıştır. Askerlerin tifo ve kolera²⁴⁰ gibi

²³⁷Bağdat'a ve Bağdat'ın ötesine yönelik İngiliz algısı savaş içerisinde ciddi bir değişime maruz kalmıştır. Özellikle Kut'ül Amâre'de yaşanan felaketin ardından İngilizler ifade edilen noktalara daha fazla önem atfetmeye bunun için de bir dizi politikalar üretmeye başlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Atia, Nadia. (December 2012). A Wartime Tourist Trail: Mesopotamia in the British Imagination, 1914-1918. *Studies in Travel Writing*, 16(4), 403-414.

²³⁸Dane, *British Campaigns*. 256; *London Gazette*, (14 November 1916). 11035-11036; *Crowley British Army, Operational Lessons*. 339.

²³⁹İngilizler Batı Cephesi'ni savaşın ana odak noktası olarak gördükleri için Kraliyet Hava Gücüne mensup uçakları 1916'nın sonuna kadar genel olarak Fransa ve Belçika gibi yerlerde kullanmışlardır. Ancak Kut'ül Amâre'de yaşanan felaket sonrasında değişen İngiliz algısı çerçevesinde Kraliyet Hava Gücüne mensup uçaklar bu süreçten sonra Mezopotamya'da daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle bu uçakların 1917-1918 yılları arasındaki faaliyetleri İngiliz birliklerinin sahada daha hızlı bir şekilde ilerleyebilmelerine olanak sağlamıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Warner, Guy. (2010). Only A Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918. *Royal Air Force Historical Society*, 48, 9-19.

²⁴⁰Askerler arasında en fazla endişeye sebep olan hastalıktır. Bir askerinin anılarında bu durum şu şekilde tasvir edilmiştir: "Bombay'dayken, Basra'da kolera'nın çok yaygın olduğunu duymuştuk. Ancak bu husus çok abartılmıştı ama yine de dikkatli olmamız gerekiyordu. Askerlerin çoğu

hastalıklara yakalanmalarına neden olan kirli su sorununu çözebilmek için birçok noktada yeni su kaynakları oluşturulmuştur. Ayrıca birliklerin taşımacılığını üstlenen canlılar için de veteriner sisteminde ciddi bir iyileştirilme gerçekleştirilmiştir²⁴¹.

Bununla beraber birliklerin Bağdat'a doğru ilerleyişini kolaylaştıracak adımlar yalnızca yukarıda belirtilen hususlarla sınırlı kalmamıştır. Bütün bu adımlar gerçekleştirilirken General Maude de komutası altında bulunan İngiliz ordusunu yeniden gruplandırma ihtiyacı duymuştur. Bu bağlamda Dicle'de bulunan Hint birliklerinin komutanlığına General Alexander Cobbe ve General William Marshall getirilmiştir. Onların önderliğinde ilgili birlikler kendi içlerinde birtakım alt sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu durum da üç ile üç buçuk ay boyunca sürmüştür²⁴².

Ağustos ayından itibaren sahada yoğunlaşan reformist hareketleri görmek için ekimin ortasında Hindistan Ordusu Başkomutanı General Sir Charles Monro²⁴³ Mezopotamya'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında Monro, General Maude ile birlikte cephenin bütün birimlerini teftiş etmiş ve askerlerin bütün sıkıntılarını yerinden dinleme imkânını elde etmiştir. İlgili duruma ek olarak Simla'dan iyi yönetilemeyen birliklerin bu süreçte Hindistan Ordusunun en yüksek kademesiyle doğrudan muhatap olma şansını elde etmesi onlara büyük bir moral desteği sağlamıştır²⁴⁴.

koleradan çok tedirgin oluyordu. Hafif bir karın ağrısında bile, koleraya yakalandıklarını zannedip, çok korkuyorlardı. Bir keresinde, bir genç çadırıma gelip, vazifesini yerine getiremediği için özür dilemişti; çok hasta görünüyordu. 'Doğrusu efendim...' dedi, 'Hiçbir iş yapamıyorum!' Sonra yalpalamaya başladı, tam düşerken onu yakaladım. Onu kaldığı yere götürürken tamamen yürüyemez hale geldi, hemen bir tabip subay yardıma koştu ve dehşete kapılan genci kaldırmaya çalıştı. Genç korkudan ne yapacağını şaşırmişti. Kireç gibi yüzü ve parıldayan gözleriyle 'Umarım koleraya yakalanmamışımdır. Başka hiçbir şey umrumda değil!' dedi. Neyse ki korktuğu başına gelmedi, kolera değildi ve kısa zamanda iyileşti; ancak yaşadığı korku onu neredeyse öldürecekti.' Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 197.

²⁴¹London Gazette, (14 November 1916). 11036-11037; Dane, *British Campaigns*. 257-258; Atia, *Mesopotamia in the British Imagination*. 404-405; Gardner, *Morale and Discipline*. 18.

²⁴²Dane, *British Campaigns*. 258; *Crowley British Army*, *Operational Lessons*. 342; Gardner, *Morale and Discipline*. 18.

²⁴³General Maude gibi Monro'de hem Fransa'da hem de Çanakkale'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kendisi bu görevlerden sonra ise Sir Beauchamp Duff'in boşalttığı Hindistan Ordusu Komutanlığına tayin edilmiştir. <http://www.firstworldwar.com/bio/monro.htm> sitesinden 1.5.2017 tarihinde alınmıştır.

²⁴⁴Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 221-222.

General Monro'nun bölgeyi ziyaretinin ardından Bağdat'a doğru yeniden ilerleyiş için birliklerin son hazırlıkları tamamlanmaya çalışılmıştır. Bunun için takviye kuvvetler kasım ayında ihtiyaç duyulan bütün ekipman ve erzaklar ile Basra'dan Kut istikametine doğru ilerlemeye başlamışlardır. Takviye güçlerin kasım ayının sonuna kadar savaş alanına doğru hareket etmesiyle de mevcut birlikler sayısal anlamda doyma seviyesine ulaşmış ve ileriye doğru hareket öncesi askeri hazırlıklar büyük ölçüde tamamlanmıştır²⁴⁵.

3.4. İngiliz Birliklerinin Hazırlıkları Karşısında Türk Kuvvetlerinin Son Durumu

İngiliz kuvvetlerinin hazırlıklarını tamamlaması karşısında Türk güçleri Kut'ül Amâre kazanımı sonrasında diğer cephelerdeki acil gereksinimler ve ulaşım problemlerinden ötürü kendilerini yenileme imkânını elde edememişlerdir. Nitekim 1916'nın sonbaharında Halil Paşa'nın komutası altında bulunan Türk Altıncı Ordusu 46'ncı ve 51'nci Piyade Tümenlerinden teşekkül eden 18'nci Kolordu ile 35'nci ve 51'nci Piyade Tümenlerinden meydana gelen 13'ncü Kolordudan oluşmuştur. Ayrıca bu birlikler ilgili süreçte takviye alamadıkları gibi firarlar, hastalıklar ve zaman zaman meydana gelen İngiliz taciz saldırılarıyla da mevcudiyetlerini koruyamamışlardır²⁴⁶.

Türk kuvvetlerinin bu süreçte yıpranmalarının bir diğer sebebini ise zaman zaman Bağdat ve çevresinde Osmanlı otoritesine karşı meydana gelen isyan hareketleri oluşturmuştur. Mayıs ayı içerisinde Kerbela ve Necef'te patlak veren bu ayaklanmalar²⁴⁷ eylül-ekim aylarında Hille'ye sıçramış bu husus da Halil Paşa'nın İngiliz ilerleyişine rağmen olaya doğrudan müdahil olmasıyla sonuçlanmıştır. Halil Paşa konu ile alakalı 18 Kanun-i Evvel 1332 tarihinde (31 Aralık 1916) Dâhiliye

²⁴⁵Dane, *British Campaigns*. 259; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 226; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 232-233.

²⁴⁶Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 226; Sakin, *Kut'ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hattı*. 19-24; Zürcher, *Between Death and Desertion*. 245-246, 250-253.

²⁴⁷Meydana gelen bu kalkışmaların sebepleri her ne kadar çok boyutlu olsa da bazen yabancı güçlerin ilgili noktalarda yürüttüğü faaliyetler ayaklanmaların en önemli sebebini teşkil etmiştir. Nitekim bu süreçte Kerbela ve Necef'te meydana gelen hadiselerin kökeninde böyle bir durumun hâsil olup olmadığı Dâhiliye Nezareti tarafından Bağdat Vilayetine gönderilen 20 Nisan 1332 tarihli yazıda doğrudan sorulmuştur. *BOA. DH. ŞFR.*, 63/177.

Nezaretine gönderdiği yazıda Hille'de meydana gelen isyanı bastırmak için görevlendirdiği müfrezenin asileri etkisiz hale getirerek sükûneti sağladığını ve ordunun menzil hattının artık güvence altında olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu duruma rağmen İngilizlerin çeşitli müdahaleleri ile hem Hille'de hem de diğer noktalarda Bağdat'ın düşüşüne kadar huzursuzluk sürmüştür ve ilgili yerlerde asayişin kalıcı bir şekilde temin edilebilmesi için Altıncı Orduya bağlı unsurların bir kısmı hazır bir şekilde bulunmaya devam etmiştir²⁴⁸.

3.5. Bağdat'a Doğru Büyük İngiliz Yürüyüşü ve Şehrin İşgali

Ağustos ayından itibaren yoğunlaşan hazırlıkların kasım ayının sonunda büyük ölçüde tamamlanması ile birliklerin Bağdat'a doğru ilerleyişi için General Maude'nin kararı beklenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, Maude'nin 13 Aralık günü verdiği ilerleyiş emriyle Kut'un çevresinde mevzilenen Türk kuvvetlerinin iki koldan kuşatılmasına geçilmiştir. Bunun için General Alexander Cobbe'nin komutası altında bulunan güçler Kut'un yaklaşık 20 kilometre altında yer alan Sannaiyat'a, General William Marshall'in emrinde yer alan süvari takımı ile 13'ncü ve 14'üncü Tümenler ise asıl taarruz için Hai Nehri²⁴⁹ üzerinde yer alan Basrugiyeh ve Atah noktalarına baskı yapmışlardır. Bu teşebbüsler neticesinde de Türk kuvvetleri mevzilendikleri noktalardan geri çekilmeye mecbur bırakılmışlardır²⁵⁰.

²⁴⁸ BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 8/41; Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi, 106-122; Abbas, Irak'ta Şii Merciliği'nin. 123-126; Kasalak, Hille İsyanları. 28-32; Kasalak, Hille İsyanlarında İngilizlerin Rolü. 435-436.

²⁴⁹ Dicle Nehri'nin kıvrımları neticesinde oluşmuş gizli bir ırmaştır. Burası Kut Şehri'nin güneyi boyunca uzanmaktadır. Candler, *The Long Road*. II, 11-12.

²⁵⁰ Candler, *The Long Road*, II, 10-12; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 227; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 233-234; Dane, *British Campaigns*. 261-262.

Aralık ayında başlayan ve ocak'ta aynı ekseninde devam eden bu girişimlerle Maude temel olarak Türk kuvvetlerinin ağırlık merkezini öğrenmeye çalışmıştır. Bu amaç için birlikler ilgili süreçte Kraliyet Hava Gücünün desteğiyle kötü hava şartlarına rağmen²⁵² hem Sannaiyat hem de Hai Nehri üzerinden Kut'u zorlamaya devam etmişlerdir. Bu operasyonlar sırasında bir hayli yerde Türk güçlerine ait yiyecek ve mühimmat depoları ele geçirilmiştir. Yine ilerleyişi kolaylaştırmak için birçok noktada yeni demiryolu hatlarının ve seyyar köprülerin inşasına başlanmıştır. Fakat bu gelişmeler yaşanırken diğer yandan Türk birliklerinin ani ve şiddetli saldırılarıyla İngiliz kuvvetleri ciddi kayıplar vererek geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Nitekim bu durum da Kut kuşatmasının psikolojik etkilerini henüz atlatamayan İngiliz askerlerinin yeni bir travma ile karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiştir²⁵³. Örneğin İskoç asıllı İngiliz din görevlisi William Ewing ocak ayında meydana gelen kanlı çarpışmaları ve onların askerler üzerindeki etkilerini hatıralarında şu şekilde tasvir etmiştir: *"8 Ocak akşamı Kut kasabasına iki kilometre mesafede, küçük bir vadide görev yapan sedyecilerin bulunduğu noktaya gönderildim. Yanımda Yüzbaşı Duncan, Hintçeyi ana dili gibi konuşan bir milletlerarası askeri personel, -emir erlerimizin hepsi Hintliydi- ve yıllardır Bağdat ve Musul'da tıbbî hizmetlerde bulunan, Mezopotamya'yı ve Arapçayı çok iyi bilen Kraliyet Tabip Sınıfı'ndan Yüzbaşı Stanley bulunuyordu. Böylece, mükemmel bir ilk yardım ekibi oluşturmuştuk.*

Hindistanlılar çok meraklı insanlardı. Küçük vadinin etrafında, kendilerine kalacak küçük hücreler açmışlardı. Bu hücreler rahat görünüyordu ve kulübesinde yatan bir spanyel gibi, herkes hücrelerinde kıvrılmıştı. Burada, doktorlarla beraber kâbiliyetli iki Hintli cerrah yardımcısı bulunuyordu. Harp meydanına çok yakın olduğumuzdan, bulunduğumuz yere yaralılar süratle naklediliyordu. Yaralarını sararken üzerlerine oturmaları veya yatmaları için nehir kıyısı boyunca ahşap tabakalar dizilmişti. Gündüz güneşten, gece çiyden korunmak için bazı yerlere branda getirilmişti. Daha ağır yaralıların ambulansı bekleyecekleri büyük çadırlar kuruldu. Ayrıca askerlere rahatlamaları için sıcak çay, süt, kakao, et suyu, bisküvi,

²⁵²Aralık ve ocak ayları içerisinde meydana gelen ağır yağışlar Dicle Nehri'nin taşmasına ve birtakım yeni bataklıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dane, *British Campaigns*. 262; Candler, *The Long Road*. II. 14.

²⁵³Dane, *British Campaigns*. 262-266; Candler, *The Long Road*. II, 11-16; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 234-240.

ekmek vb. temin ediliyordu. Hafif yaralı genç askerler bunları görünce hemen iyileşiveriyorlardı.

Biz tam zamanında oraya gitmiştik; ertesi sabah harp başladı. Cephanelerini kuvvetlendirdikten sonra, askerlerimiz hücum için harekete geçti. Korkunç bombardıman düşmanı şaşkına çevirmişti. Ancak diğer yerlerde Türklerle yoğun bir şekilde mücadele ediliyordu ama sert hücumuz karşısında düşman toprak kaybına uğradı. O gün tüm hedeflerimize ulaşmıştık. 10 Ocak'ta muharebeye ara verildi. O gece Türklerin geri çekildiği düşünülüyordu ve bunu hızlandırmak için de toplarımız mermi yağdırıyordu. Fakat Türklerin geri çekildiği doğru değildi; aksine mevzilerini kuvvetlendirmişti. 11 Ocak'ta çok kanlı bir mücadele yaşandı. Türkler geriye doğru itildi ve hem topçu ateşinde hem de birebir mücadelede çok ağır zâiyat verdi. Biz de çok ağır zâiyat vermiştik. Yaralı hafif piyade erlerinin getirilişinden, bu gözü kara alayın hep istediği gibi, harbin en hararetli zamanında mücadele ettiği belliydi.²⁵⁴”

Bütün bunlarla beraber şubat ayına girilmesiyle İngiliz kuvvetleri yavaş yavaş Türk güçlerine karşı üstünlük kurmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Halil Paşa elindeki güçleri takviye edebilmek için İran'da bulunan 13'ncü Kolordu'yu şubat'ta Bağdat'a çağırmıştır. Ancak Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa ilk etapta bu çağrıyı gözardı etmiş ve yalnızca emri altında bulunan 44'ncü Alayı göndermiştir. Bu durum üzerine Halil Paşa Ali İhsan Paşa'ya telgraf çekerek meselenin çok büyük bir ehemmiyet arz ettiğini ve 13'ncü Kolordunun kıtaları ile birlikte bir an evvel geri çekilmesi gerektiğini tekrar anımsatmıştır. İlgili telgrafın ardında da kolorduya bağlı birlikler Bağdat istikametine doğru hareket etmeye başlamışlardır. Fakat birliklerin Bağdat'a istikameti sırasında ise mevsimden kaynaklanan birçok sorun ortaya çıkmıştır²⁵⁵. Bolvadinli Mehmet Sinan Bey anılarında birliklerin geri çekilişleri sırasında yaşadığı problemler hakkında şunları ifade etmiştir: “*Kırk Dördüncü Alay yola çıktıktan bir müddet sonra durumun tehlikeli olduğunu gören Halil Paşa, tekrar kolorduya, İngilizlerin bulunduğu yerlerden taarruza geçtiklerini bildirince, durum bildiğiniz gibi değildir, bir an evvel bütün kuvvetlerinizle çekiliniz, diye geri çağırıştır. Bu ihtar üzerine İran'dan*

²⁵⁴Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 236-237.

²⁵⁵Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden, 442-vd; Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 88-89.

Bağdat üzerine çekilmek için tertibat alınarak bütün kolordu kıtaları bir plan dâhilinde muntazaman çekilmeye karar verilmiş olmakla beraber önümüzdeki Esedâbad Dağları en az iki, üç metre karla örtülü olduğundan top ve arabalı kıtaların geçmesine imkân vermemiştir.

Bunun için de bir taraftan dönüş hazırlıkları yapılırken bir taraftan da istihkâm tabur ve piyâde alaylarının bazıları birkaç gün evvel hareket ettirilerek o sahada topların ve nakliye arabalarının geçebileceği kadar yol açtırılmış ve ilk defa varan öncüler, sahra bataryalarından bazıları açılan bu yoldan geçmiş ve kolordunun cephaneye kolu da geçtikten sonra son olarak kardan yapılmış dar bir boğaz içine biz de girmiş bulduk. Malum olduğu gibi bataryamız manda ile koşulu idi. Bazı yerlerde derinliği üç, dört metreyi geçen bu kardan boğazın eni ancak iki, üç metre bulunuyordu.

Tam zirveyi geçtikten sonra yolun üzerinde nakliye kolunun, kırılıp kalan on, on iki kadar cephaneye arabasıyla karşılaştık. İster istemez yorgun batarya orada durakladı. Bunun üzerine bütün erleri arabaların yanına topladım. O kadar çalıştık o kadar uğraştık ki, gece geç vakit olduğu halde bir türlü yolu açmaya muvaffak olamadık. Ve nihayet karların içinde sabahlamaya karar verdik.

Fakat bu karar ne bir beceriksizlik eseri ve ne de bir irade zayıflığının neticesi değildi. Bütün kudretimizi kullandıktan sonra hâlâ cephaneye arabalarından üç, dört tanesinin ortada bulunmasından ileri geliyordu. Bunun üzerine bütün hayvanları çulladık ve erleri kısa mesafe dahilinde yürüterek donmalarına mani olmak ve sabahı bulmak istiyorduk. Lâkin ne fayda ki bütün erler yorulmuş ve yürümekten bıkmışlardı. Yorgunluk ve uykusuzluk son dereceye varmıştı. Bu sırada Ruslardan kaçan ve yukarıda kar üzerinden Acem kabilelerinde soğuk ve donmanın ıstırabından ileri gelen acı feryadları dağları çınlatıyordu. Nicedir 'yetişin!' sesleri yüreklerimizi deliyordu. Ne yazık ki sabahleyin zavallıların küme küme birbirine dolaşarak öldüklerini gördük. Biz aldığımız tedbirler sayesinde o gün için hiçbir zarar ve can kaybı vermedik ise de bilâhare üşümeden ileri gelen bir öküz, altı mandanın kulakları düşmüş, tırnakları sökülmüş ve on iki erin de şemikden ayakları kesilmişti. Sabahleyin gün doğmak üzere idi. Yanında birkaç süvari ile emir subayı olduğu halde Altıncı Tümen erkân-ı harbi Nihad Bey yol

boyunca geçidi tanzim için geliyordu. Bizi o halde görür görmez vicdanından kopan bir tesirle:

'Ne yaptınız be yahu... Fertleri, hayvanları kırdınız. Harekâtınızın mesuliyeti muciptir.' diye bağılıyor ve bir taraftan da bize yardım çaresini düşünüyordu.

Fakat ne olursa olsun insanlar böyle demlerde hiç de şuurlu hareket etmiyor. Haksız olarak duyduğum bu azar karşısında itidâl ve iradeye sahip olamadım ve çok saydığım bu zâta;

'Benim hareketim mi mesuliyet icab ettiren, yoksa cephane dolu arabaları kar ve dar yol üzerine terk edip gidenlerin mi?' Yatan Acem ölülerini göstererek, 'etrafa bakınız bizim de bunlar gibi ölmediğimize şükretmeliyiz' deyince Nihad Bey geçide mani olan arabaların yanına vardı. Ve emir subayına marş marşla giderek en yakın kıtadan birinin imdadımıza yetiştirilmesi için emir verdi. Halimiz hakikaten perişandı. Hepimizin üst başı gök kırağı, hayvanların uzun kılları şıkır şıkır buz tutmuş terliyordu. Bundan sonraki ıstırabımız uzun sürmedi. Yakında bulunan Eğinli Emin Bey'in makineli tüfek bölüğü, Kadri Bey'in takımı ile bazı piyade kolları imdadımıza yetiştiler. Yolu açtıktan sonra piyâde halatlarını tekerleklere taktık ve az çok sıkıntı ile Esedâbad dağlarını aşmaya muvaffak olduk²⁵⁶.'

İngiliz kuvvetlerinin Türk güçlerine karşı üstünlük sağlamaya başlamalarının temel sebebini Halil Paşa'nın onların ana harekât noktasını yanlış tahmin etmesi oluşturmuştur. Zira elindeki yetersiz birlikler ile İngilizlerin hangi ilerleme hattını kullanacağını tahmin etmeye çalışan Halil Paşa tercihini, Dicle Nehri'nin kuzey kısmı olarak belirlemiş ve Albay Kazım Bey'in komutası altında bulunan Türk birliklerini güçlü bir savunma hattı oluşturmaları için bu eksene doğru kaydırmıştır. Ancak onun emri altında bulunan askerlerin büyük bir kısmını bu hatta doğru yönlendirmesi felaketi beraberinde getirmiştir. Çünkü saldırı için birden fazla seçeneğe sahip olan Maude, Halil Paşa'nın tam zıttı bir şekilde hareket ederek birliklerin çoğunu Dicle'nin güneyine doğru kaydırmıştır. Ardından da 17 Şubat'ta

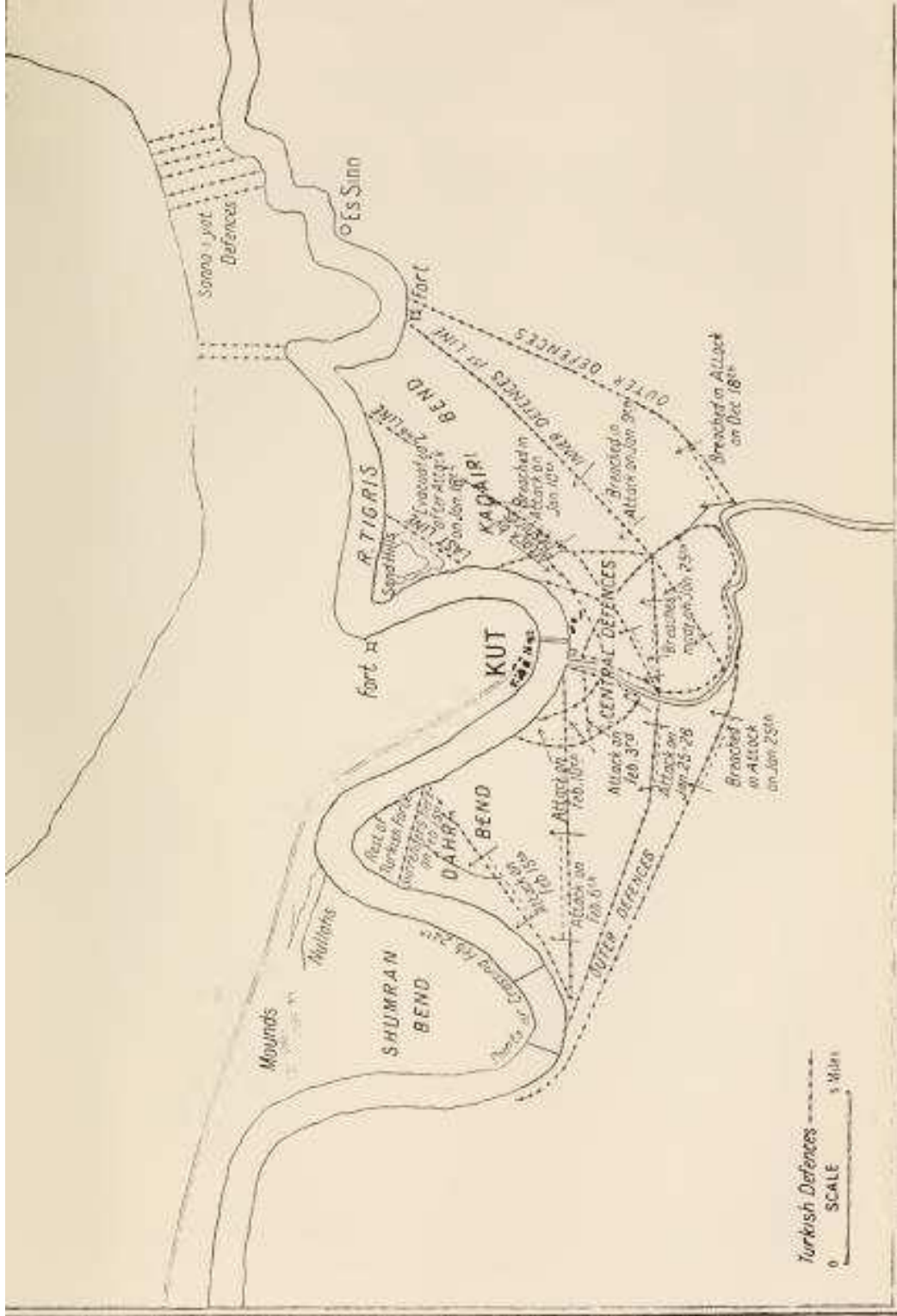
²⁵⁶Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 89-91.

ordusunun bir kısmını Türklerin ana savunma hattını oyalaması için harekete geçirmiştir²⁵⁷.

Nitekim bu emirle İngiliz birlikleri 22 Şubat'ta Sannaiyat üzerinden gösteri saldırısına başlamışlardır. General Maude'nin oyalama saldırısından habersiz olan Halil Paşa birliklerini bu saldırıya karşı organize ederken asıl İngiliz güçleri 23 Şubat'ta Shumran adı verilen noktadan Dicle'yi geçerek Türk kuvvetlerini arkadan çevreleme imkânı elde etmişlerdir. Bunun üzerine de Halil Paşa, Türk birliklerinin kuşatılmasını engelleyebilmek için kademeli olarak onlara geri çekilme emrini vermek zorunda kalmıştır. Fakat o bu çekiliş sırasında çok sayıda cephanenin İngilizlerin eline geçmesini ise engelleyememiştir²⁵⁸.

²⁵⁷Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 227; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 244-246; Dane, *British Campaigns*. 268-270.

²⁵⁸Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 227-228; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 247-250; Dane, *British Campaigns*. 269-270; Candler, *The Long Road*. II, 60-vd.

Türk ve İngiliz Birliklerinin Savaş Pozisyonları

(Dane, *British Campaigns*. 270²⁵⁹.)

²⁵⁹Haritanın Analizi: İngiliz birliklerinin Kut'un üstünde bulunan Shumran'a ulaşma çabaları. Diğer yandan Türk sağ, sol ve merkez savunma hatlarını oyalayan diğer İngiliz güçleri.

Türk birliklerinin savunma hatlarını bırakıp geri çekilmeye başlamaları ile İngiliz güçleri ilerleyişlerini hızlandırmışlardır. Bu bağlamda Maude Kut da zaman kaybetmenin gereksiz olduğunu düşünerek birliklerini Aziziye'ye doğru hareket ettirmiştir. Şubat ayının son günlerinde Aziziye'ye ulaşmayı başaran kuvvetler de Selman-ı Pak'ta yaşanan yenilgiyi düşünerek burada tekrar organize edilmişlerdir²⁶⁰.

İngiliz kuvvetleri yeniden organize edilirken Türk kuvvetleri de son büyük çarpışma öncesinde Bağdat ve çevresinde yeni savunma hatları inşa etmeye başlamışlardır. Halil Paşa bunun için çok ciddi kayıplar veren 45'nci Piyade Tümenini lağv edip ondan kalan unsurları 2'nci ve 63'nci Piyade Alayları ile birleştirerek Diyala Nehri üzerine doğru sevk etmiştir. İlgili birliklerin buraya sevk edilmesi neticesinde de 18'nci Kolordunun başını çektiği Türk savunma hattı Bağdat'ın yaklaşık on kilometre aşağısında bulunan Diyala hattı boyunca uzanmıştır²⁶¹.

Türk kuvvetlerinin yeni savunma hatları inşa ettiği süreçte diğer yandan Halil Paşa ile Enver Paşa arasında Bağdat'ın olası işgali durumunda Altıncı Ordunun şehri tahliye senaryosu tartışılmaya başlanmıştır. Konuyla ilgili; Harbiye Nazırı Enver Paşa Altıncı Ordunun Musul istikametine doğru çekilmesinin Musul-Resulayn Menzil Hattı'nın çok kötü durumda olması nedeniyle birliklere çok büyük bir sıkıntı doğuracağını bu yüzden en iyi geri çekilme hattının Fırat istikameti olduğunu beyan etmiştir. Enver Paşa bu duruma ek olarak birliklerin büyük bir kısmının Fırat hattı boyunca pozisyon alıp İngilizlerin ileriye yönelik yürüyüşlerini kestikten sonra yeniden taarruz kabiliyeti elde edebileceğini diğer yandan da İran'dan ilerleyen 13'ncü Kolordunun Dicle Nehri boyunca Musul'a doğru geri çekilmesinin yerinde bir karar olduğunu vurgulamıştır²⁶².

Enver Paşa'nın bu fikri karşısında Halil Paşa muhtemel işgal hadisesinde emri altında bulunan birlikleri Dicle hattı üzerinde yer alan Samarra'ya doğru çekeceğini ve eğer İngilizler Bağdat'ın ötesine doğru ilerlerlerse bütün araziye karış karış müdafaa edeceğini ifade etmiştir. Halil Paşa birlikleri Dicle üzerinde

²⁶⁰ Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 249-251; Candler, *The Long Road*. II, 76-79; Dane, *British Campaigns*. 271-273.

²⁶¹ Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 228.

²⁶² ATASE., 206/867.

konuşlandırmamasını ise artık şu anki durumda Fırat hattı üzerinde sevkiyat yapılmasının çok zor bir hadise olması ile açıklamıştır²⁶³.

Yukarıda yer alan hususa ek olarak Bağdat'ın olası işgali konusu Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa tarafından da yakından takip edilmiştir. Zira şehrin işgalinin Dördüncü Ordunun çöle nazır doğu kısmını ciddi manada etkileyeceğini düşünen Cemal Paşa, İstanbul'a gönderdiği yazıda bu duruma dikkat çekmiş ve ifade edilen husus konusunda birtakım önerilerde bulunmuştur. İngilizlerin ilgili noktada yer alan aşiretler üzerinde ciddi manada etkisinin olduğunu belirten Cemal Paşa temel olarak çöl hattı üzerinde güvenliği artırmanın Şam ve Halep'in güvenliğine ciddi manada katkı sağlayacağını belirtmiştir²⁶⁴.

Bütün bunlarla beraber Karargâh ile Halil Paşa arasında olası Altıncı Ordunun Bağdat'ı olası tahliye senaryosunun tartışıldığı süreçte İngilizler ilerleyişlerine devam etmişlerdir. Hem General Cobbe hem de General Marshall'in emri altında bulunan güçler 5 Mart'ta çok ciddi bir direnişle karşılaşmadan Zeur adı verilen noktaya ulaşmışlardır. Arkasından hafif süvari birlikleri ise bu noktanın yaklaşık yedi kilometre ötesinde yer alan Laj'a ulaşmayı başarmışlardır. Böylece Türk kuvvetlerinin mukavemeti hem 13'ncü Kolordunun²⁶⁵ çarpışma alanına zamanında ulaşamamasının verdiği moralsizlikle hem de İngiliz birliklerinin yavaş yavaş Diyala üzerinde bulunan yerlere sızmasının askeri istihbarat raporları doğrultusunda öğrenilmesi ile önemli oranda kırılmıştır²⁶⁶.

Türk savunma hattının yarılmasıyla Bağdat'ın kapıları İngiliz kuvvetleri için tamamen açılmıştır. 7 ve 8 Mart'ta ilerleyişlerine hız veren birlikler kısa süreli çarpışmalarda Türk güçlerini mağlup edip onları daha geriye iterek 10 Mart'ta şehre iyice yaklaşmışlardır. Ardından da 11 Mart'ta Maude'nin ordusunun en

²⁶³ATASE., 206/867.

²⁶⁴ATASE., 1780/249.

²⁶⁵İngiliz kuvvetlerinin Bağdat'a yaklaştığı bu süreçte 18'inci Kolorduya bağlı unsurlar Girind Boğazı adı verilen noktada bulunmaktaydı. *Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 91.

²⁶⁶Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 228; Candler, *The Long Road*. II, 80-vd; Dane, *British Campaigns*. 272-274; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 251-252; ATASE., 4473/9; ATASE., 4473/10.

seçkin birliklerini oluşturan 3. Tabur ve Seaforthlar²⁶⁷ İngiliz zaferinin temsilcisi olarak yüzyıllardır Türklerin idaresi altında bulunan şehre giriş yapmışlardır²⁶⁸.

Diğer yandan Bağdat'ın işgal edilmesiyle Halil Paşa Altıncı Orduya bağlı unsurları Dicle'nin yaklaşık altmış kilometre kuzeyine çekmek mecburiyetinde kalmıştır. Sayısal adedi otuz bin kişiye yaklaşan Altıncı Ordu bu süreçte sağ tarafı Remadiye, sol tarafı İran sınırı ve karargâh merkezi Musul olarak konuşlanarak olası yeni İngiliz ilerleyişini beklemeye başlamıştır²⁶⁹.

Bağdat'ın işgale maruz kalması Türk subay ve erlerinde ise büyük bir yıkıma neden olmuştur. Özellikle İran'dan Bağdat istikametine doğru ilerleyen 13'ncü Kolorduya mensup askerlerin tek kurşun atmadan işgal haberini öğrenmeleri onlar üzerinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Nitekim bu askerlerden biri olan Abidin Ege hem kendisinin hem de arkadaşlarının haberi alır almaz yaşadığı sarsıntıyı anılarında şu şekilde tasvir etmiştir: *“Sabahleyin erken uyandık, hazırlanıyoruz. Hüsrevâbâd'a hareket edeceğiz. Hava yine sıkıntılı ve bulutlu, o da yağmaya ve bizi ıslatmaya hazırlanıyor. Alay emri geldi. İlk bakışta 11 Mart 333'te Bağdat'ın düştüğünü ve İngilizlerin Yakup önünde görüldüğünü yazıyor. Bu güzel ve tarihi hilafet merkezi de gitti öyle mi?! Off, bu haber beni adeta beynimden vurdu. Ben zaten istemeyerek bu felaket haberini bekliyordum. Demek artık Batı Irak'a elveda ettik, öyle mi? Ecdadımıza uzun zamanlar pek parlak ve muhteşem bir karargâh olan ve pek zengin bir tarihe sahip bulunan sevimli Bağdat artık İngilizlerin oldu, öyle mi? Offf, ne kadar üzüntülü ve perişanım. Ne düşüncem kaldı, ne de düşünme kuvvetim. Artık düşünemiyorum. Nereye gidiyoruz, ne tarafa yürüyoruz? Bunu kimse bilmiyor! Meçhul bir ufka doğru ilerliyoruz. Her taraf düşman. Bizim Bağdat ordusunun kılıç artığı Samarra'ya çekilmiş. Acaba biz de onlara katılabilecek miyiz?! İşte bu soru mühim. Herhalde şiddetli bir yarma hareketine teşebbüs edeceğiz. İnşallah başarılı oluruz, aksi takdirde İngiliz ve Rusların elinde esir... Bakalım gelecek bizim için daha ne bilinmez safhalar ve bilinmezler saklıyor. Saat öğlen sonra üçte Hüsrevâbâd'a*

²⁶⁷İngiliz Ordusu içerisinde yer alan seçkin İskoç askerlerin oluşturduğu birliğe verilen isimdir. Seaforthlar Harb-i Umûmî sırasında Mezopotamya bölgesinde aktif bir rol üstlenmişlerdir. <http://www.1914-1918.net/seaforth.htm> sitesinden 23.5.2017. tarihinde alınmıştır.

²⁶⁸Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 252-254; Candler, *The Long Road*. II, 89-96; Dane, *British Campaigns*. 274-279.

²⁶⁹Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 228; ATASE., 1780/249.

vararak ordugâh kurduk. Şimdi hem üzüntülü ve hem de elemli düşünüyorum, hem şu satırları yazıyorum²⁷⁰.”

Bağdat'ın işgali uluslararası arenada da büyük bir yankı uyandırmıştır. Nitekim Harb-i Umûmî'nin sonlarına doğru yayınlanan belgelerde Osmanlı Devletinin hem Bağdat'ı hem de Kudüs'ü kaybetmesinin²⁷¹ Türk Halifesinin itibarını sarstığı oranda İngilizlerin saygınlığını yükselttiği ve aynı zamanda İngilizlere Hindistan ile Mısır arasında daha iyi iletişim imkânı sağladığı belirtilmiştir²⁷².

²⁷⁰Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden, 452.

²⁷¹ 1917 yılının son aylarında Erich von Falkenhayn'ın komuta ettiği Türk güçleri ile Edmund Allenby'in emri altında yer alan İngiliz güçleri arasında gerçekleşen mücadelenin neticesinde Osmanlı Devleti Müslümanlar açısından oldukça kutsal addedilen bu şehri Büyük Britanya egemenliğine bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: el-Aselî, Kâmil Cemîl. (2002). Kudüs, Osmanlı Dönemi ve Sonrası. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 338; Üzen, İsmet. (2009). İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), Elazığ, 329-344.

²⁷²BOA. HR. SYS., 2446/9.

4. BÖLÜM

İNGİLİZ İDARESİ ALTINDA BAĞDAT

4.1. İngiliz Yönetimi Altında Bağdat'ta Yaşanan İlk Gelişmeler

General Maude'nin komuta ettiği İngiliz Ordusunun 11 Mart'ta Bağdat'a girişi Harb-i Umûmî'nin kırılma noktalarından birisini²⁷³ oluşturduğu gibi yeni bir sürecin kapısını da aralamıştır. Zira yüzyıllardır Bağdat'ı yöneten Türklerin kaybettikleri mücadele neticesinde idareyi İngilizlere kaptırmaları kozmopolit bir yapıya sahip şehirde farklı tepkilerin yükselmesine neden olmuştur. Kentte yaşayan Yahudiler²⁷⁴ ve Hristiyanlar bu olayı genel anlamda pozitif değerlendirirken Sünnilerin başını çektiği Müslümanlar ise negatif olarak yorumlamışlardır. Bu husus da şehir sakinleri arasında çok eski tarihlerden beri var olan birlikte yaşama duygusunun yerini artık kutuplaşma hissiyatına bırakmasına sebebiyet vermiştir²⁷⁵.

Bütün bunlarla beraber Bağdat halkı arasında ortaya çıkan kutuplaşma duygusunu ve işgalin yarattığı belirsizliği ortadan kaldırmak amacıyla General Maude 19 Mart'ta kent sakinlerine bir bildirge yayınlayarak yeni durumu açıklama ihtiyacı duymuştur. O, "*Bağdat Vilayetinin İnsanlarına*" isimli bildirgesinin girişinde Haziran 1916'da Osmanlıya karşı bayrak açmış Hicaz Emiri'ne²⁷⁶ ve diğer Arap

²⁷³Her açıdan büyük bir öneme sahip olan Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilişi Osmanlı-Alman ittifakının Doğu'ya yönelik strateji ve faaliyetlerinin suya düşmesine neden olmuştur. Ayrıca Bağdat gibi önemli bir noktanın yönetim değişikliğine şahit olması hem Türk hem de İngiliz tarafının savaş içerisindeki moral ve motivasyonunu doğrudan etkilemiştir. Nitekim bu husus da ilerleyen süreçte tarafların savaş kabiliyetinin artması veya azalması ile sonuçlanmıştır. Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 259; Dane, *British Campaigns*. 280.

²⁷⁴Bağdat ve çevresindeki varlıkları çok eskilere dayanmakla beraber asıl güçlerine XX. yüzyılın başında eğitim ve ticari alanda gösterdikleri atılımlarla ulaşmaya başlamışlardır. Yahudiler, hem Harb-i Umûmî'nin başında hem de Bağdat'ın işgalinden sonraki süreçte İngiliz askeri ve idari yönetiminin Bağdat ile çevresinde hâkim olmasına ciddi anlamda katkı sağlamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Gat, Moshe. (November 2006). Jewish-Arab Relations in Iraq: From the British Occupation to the Mass Exodus (1917-51). *Immigrants Minorities*, 24(3), 300-303; Alexander, Ari. (2011). *The Jews of Baghdad and Zionism: 1920-1948*. Unpublished Master's Thesis, The University of Oxford, United Kingdom, 14-37.

²⁷⁵Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 254.

²⁷⁶Esasında Şerif Hüseyin ile Osmanlı idarecilerinin özellikle Enver Paşa'nın ilişkileri 1916 yılına kadar sorunsuz bir şekilde gelişmiştir. Hatta 1915 yılında Mekke Şerifi Hüseyin hem Enver Paşa'ya hem de Suriye'de bulunan Cemal Paşa'ya gönderdiği telgraflarda sık sık Osmanlı Devletine olan

yöneticilerine atıfta bulunarak en başta beyannamesinin meşruiyetini sağlamaya çalışmıştır. Ardından da emir komutası altında yer alan İngiliz birliklerinin hangi amaçlarla Bağdat'ta bulunduğunu açıklamaya başlamıştır. Maude bildirgesinin ilk maddesinde; Mezopotamya'daki İngiliz askeri operasyonlarının amacının Türkleri yenmek ve onları bu topraklardan atmak üzerine kurulu bulunduğunu, kendisinin ilgili görevi üstlenen en üst kişi olduğunu ve Britanya Ordusunun Bağdat'ı işgal etmek gibi bir maksada haiz olmadığını ifade etmiştir. O ikinci maddeyle beraber ise Arap toplumunun ve Bağdat Şehri'nin Türk idaresi altında yaşadığı durumları tasvir etmeye başlamıştır. Ona göre Türk yönetimi altında Bağdat'ta yer alan görkemli saraylar çökmüş ve Arap toplumu esaret altında yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Nitekim Türkler, Midhat Paşa döneminden beri vaat ettikleri reformları hiçbir şekilde gerçekleştirmemişlerdir. Ayrıca köklü bir geçmişe sahip Arap toplumu bu süreçte edebiyat, bilim ve sanatta büyük bir gerileme dönemi içerisinde yer almıştır. Maude Arap toplumunun Türk yönetimi altında yaşadığı olumsuz durumları altıncı maddeye kadar sıraladıktan sonra bu sefer de İngiliz Hükümetinin Bağdat'a yönelik savaş öncesi ve savaş sonrası politikalarından bahsetmeye başlamıştır. Maude'nin kaleminden Bağdat'ın üreticileri ve tüccarları ile Büyük Britanya iki yüz yıl boyunca kar faydasıyla ticaret yapmışlardır. Şuanda Bağdat yirmi yıl içerisinde İngiltere'nin desteği ile Orta Doğu'nun güç merkezi olabilecek bir potansiyele ulaşmıştır. Yine Bağdat kenti sakinlerinin ticari refahı ve güvenliği artık İngiliz Hükümetinin teminatı altına alınmıştır. Son olarak İngiliz Hükümeti Bağdat şehri insanların zenginliklerini hatırlamalarına ve onların Orta Doğu'nun

bağlılığını bile dile getirmiştir. Nitekim bu husus nedeniyle de Osmanlı Genelkurmayı Hicaz Bölgesi'nde bulunan kuvvetlerin bir kısmını bu süreçte acil ihtiyaç duyulan bölgelere sevk etmiştir. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin bu bölgeden çekilmesi ile iyice İngilizlerin tesiri altına giren Mekke Emiri 1916 yazında yayınladığı bildiriye bu sefer Osmanlı Devletine yaptığı hizmetleri sıraladıktan sonra Suriye'de Cemal Paşa'nın denetimi altında gerçekleştirilen idamları kınadığını ve Osmanlı Devletine olan bağlılığının artık kalmadığını beyan etmiştir. Mekke Şerifi'nin ilgili bildirisi ile beraber de yeni bir süreç başlamış ve Osmanlı Devleti onu etkisiz hale getirmek için bir dizi çalışmalar gerçekleştirmiştir. Fakat Şerif Hüseyin etkisiz hale getirilemediği gibi Osmanlıya karşı arka arkaya kazandığı zaferlerle daha popüler hale gelmiş ve günümüzün Orta Doğu'sunun şekillenmesinde başat bir rol üstlenmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: *The King of Hedjaz and Arab Independence*. (1917). London: Hayman, Christy, Lilly, Ltd, 3-11; Jr, Karol Sorby. (2006). *The Arab National Movement in World War I. Asian and African Studies*, 15(1), 40-54; Kayalı, Hasan. (2003). *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Çev., Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 214-217, 221-224; Doğru, Deniz. (Şubat 2001). *I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Siyasi Faaliyetleri. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 51-57.

farklı noktalarında yer alan akrabalarıyla birleşmelerine olanak sağlayacağına dair söz vermiştir²⁷⁷.

General Maude'nin bir bildiri yayınlayarak mevcut durumu izah ettiği süreçte İngiliz birlikleri hem Bağdat'ın farklı noktalarında mevzilenmeye devam etmişler hem de şehri tanımlamayı sürdürmüşlerdir. Bu girişim sırasında en önemlisi çok büyük bir ganimet ele geçirilmiştir. Yine şehrin farklı noktalarına gizlenmiş çok sayıda silah ve mühimmat deşifre edilerek kentte ortaya çıkması muhtemel bir başkaldırı hareketinin ön hazırlığı ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca bu araştırmalar sırasında bir de hangi amaçlar için kurulduğu bilinmeyen gazhane ²⁷⁸ keşfedilmiştir²⁷⁹.

Bunların yanında şehir içerisinde yer alan konsolosluk binaları²⁸⁰, hangarlar, hastaneler, camiler, türbeler, hurmalıklar, bahçeler, çarşılar ve demiryolu istasyonları Maude'nin emri ile İngiliz birlikleri tarafından tespit edilmeye çalışılan diğer yerleri oluşturmuşlardır. Nitekim bu araştırma sırasında askerler sık sık şehrin yerel sakinleri ile temas kurarak hem Türk idaresi altında Bağdat'ta yaşanan

²⁷⁷ Arab Independence, 12-15; Carter, Blood for Oil. 1; Candler, *The Long Road*. II, 114-116.

²⁷⁸ İskoç asıllı İngiliz din görevlisi William Ewing hatıralarında bu durumu şu şekilde açıklamıştır: "Ayrıca ambarlarda, gazı ilk biz kullanmadıkça, Halil Paşa'nın kullanmayı reddettiği bir alev makinesi bulundu. Bir gazhane de keşfedildi ama hiç kullanılmadı. Görünüşe göre barbarlığın eski usulleri Türkler için yeterliydi ve Hunların çıkardığı 'dehşet'in' yeni icatlarına rağbet etmiyorlardı." Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 256. Osmanlı Devletinin Harb-i Umûmî sırasında kimyasal silah kullanmayı düşündüğüne veya kimyasal silah kullandığına dair herhangi bir kanıt mevcut değildir. Ancak İngilizler bu durumun tam tersi olarak savaş sırasında kimyasal silah kullanımını önce Gelibolu'da daha sonra Mısır ile Irak'ta kullanmayı düşünmüşler ve 1916'ın ortalarından itibaren bu noktalara gaz malzemeleri göndermeye başlamışlardır. Fakat burada önemle vurgulanması gerekir ki hem General Maude hem de ondan sonra Mezopotamya Komutanlığına atanan General Marshall ilgili gaz malzemelerini kullanmamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Sheffy, Yigal. (2005). *The Chemical Dimension of the Gallipoli Campaign: Introducing Chemical Warfare to the Middle East*. *War in History*, 12(3), 278-317.

²⁷⁹ Candler, *The Long Road*. II, 98; Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 256.

²⁸⁰ Özellikle şehirde yer alan Amerikan Konsoloslugu İngiliz birliklerinin ilk uğrak noktalarından birisini oluşturmuştur. Bu durum muhtemelen Amerikan Konsolosluginun hala o sırada aktif faaliyetine devam etmesi ile alakalı bir hususdur. Çünkü Osmanlı Devleti savaş boyunca Türk-ABD ilişkilerinin sabit bir seviyede yürümesi nedeniyle Bağdat ve diğer noktalarda yer alan Amerikan konsolosluklarına ve vatandaşlarına birtakım istisnalar dışında pek fazla müdahale etmeyi tercih etmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Boutz, Gary M.-Williams, Kenneth H. (2015). *U.S. Relations with Iraq From the Mandate to Operation Iraqi Freedom*. Air Force History and Museums Program, Washington, D.C. 3; Gencer, Fatih. (2009). I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerikan Vatandaşlarına Yönelik Politikası. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 249-264.

gelişmeleri hem de kent halkının kendilerine bakışını öğrenmeye çalışmışlardır. Ancak bu süreçte elde edilen bilgiler ise öznel olmaktan öteye geçememiştir²⁸¹.

4.2. Bağdat'ın Güvenliğini Sağlamaya Yönelik Yeni Operasyonlar: İngiliz İşgal Harekâtının Kuzey Yönünde Genişlemesi

Bağdat'ın işgalinin ardından General Maude Türk birliklerinin olası tepkisel girişimlerine karşı önlem almak ve şehrin güvenliğini her açıdan temin edebilmek için İngiliz kuvvetlerine kuzey yönünde ilerleme talimatı vermiştir. Bu amaç için o, emri altında bulunan kuvvetleri ikiye ayırmıştır. Kuvvetlerin bir kısmı nisan ayının ilk haftası ile birlikte Samarra²⁸² istikametine doğru geri çekilmeye başlayan Türk 18'nci Kolordusunu takip etmeye başlarken diğer kısmı ise İran'dan Diyala²⁸³ hattına doğru hareket eden 13'ncü Türk Kolordusunu izlemeye geçmiştir. Bu kapsamda İngiliz birlikleri ile Türk kuvvetleri arasındaki ilk temaslar 7-11 Nisan tarihleri arasında ifade edilen savaş hatları üzerinde gerçekleşmiştir. Nitekim İngilizler hem Beled (Balad)²⁸⁴ hem de Deli Abbas²⁸⁵ hatları üzerinde yer alan Türk kuvvetlerine yaptıkları baskınlar neticesinde çok sayıda cephaneye ve esir ele geçirmişler ve kuzey-kuzeydoğu istikametine ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir²⁸⁶.

²⁸¹Ewing, *Gelibolu'dan Bağdat'a*. 256-258; Candler, *The Long Road*. II, 99.

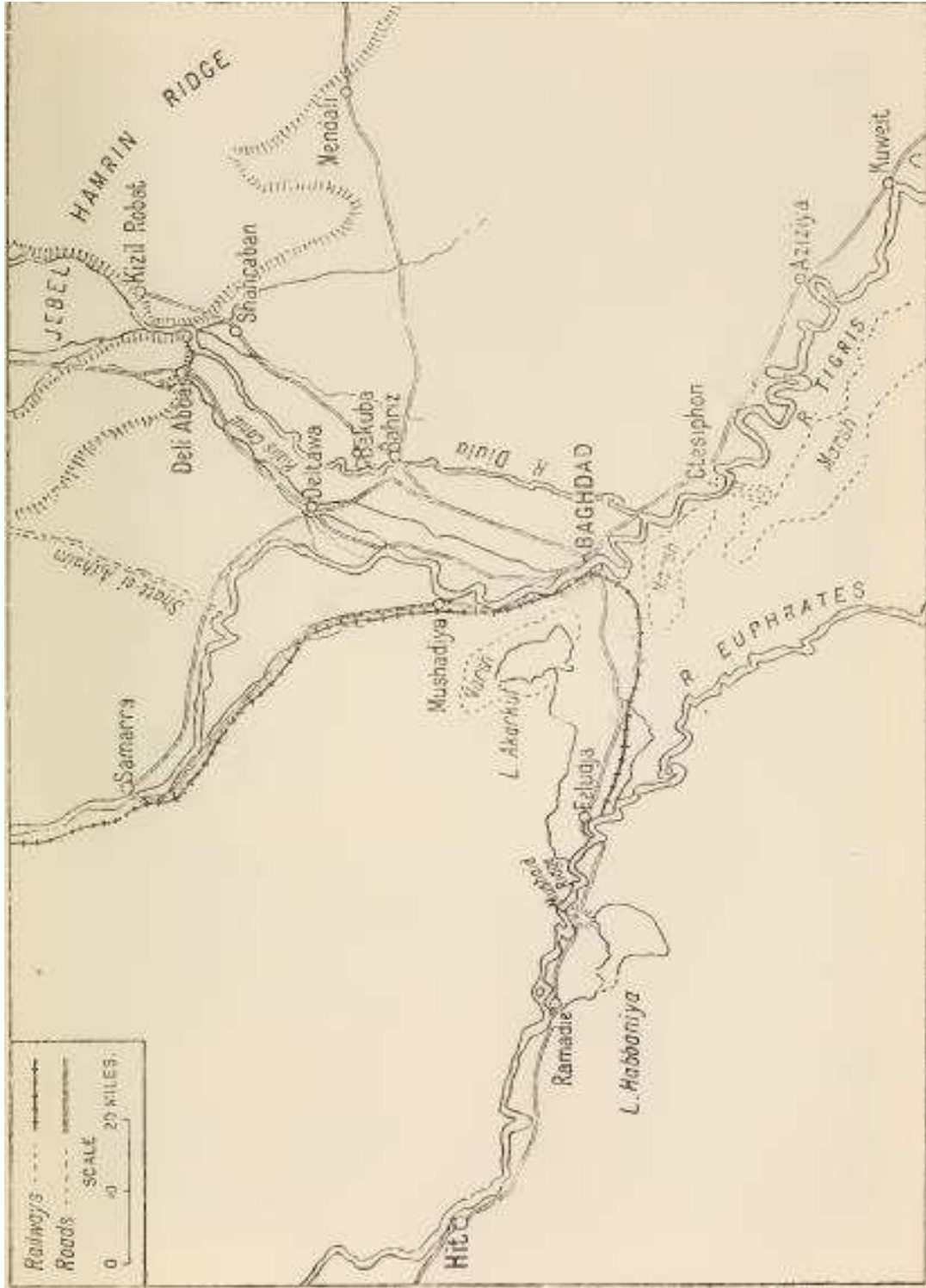
²⁸²Bir dönem Abbasilere başkentlik yapan Samarra, Dicle Nehri'nin sol kıyısında Bağdat'ın yaklaşık yüz kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Şiiler için Irak'taki dört atebâttan biri olan bu şehir İngiliz idaresine kadar Osmanlı'nın atadığı kaymakamlar tarafından yönetilmiştir. Bu konuda bkz: Demirci, Mustafa. (2009). Sâmerâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36, 70-71.

²⁸³Bağdat'ın kuzeydoğusunu kapsayan alana verilen isimdir. Merkez bölgesi Bakuba olarak bilinen Diyala'nın sınırları içerisinde ünlü Cebeli Hamrin Dağları yer almaktadır. [https://www.wikiwand.com/tr/Diyala_\(%C4%B0l\)](https://www.wikiwand.com/tr/Diyala_(%C4%B0l)) sitesinden 1.6.2017. tarihinde alınmıştır

²⁸⁴Samarra'nın hemen altında Mushadiye'nin ise hemen üzerinde bulunan noktaya verilen isimdir. Bağdat'a ise yaklaşık 50 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. [http://www.wikiwand.com/de/Balad_\(Irak\)](http://www.wikiwand.com/de/Balad_(Irak)) sitesinden 2.6.2017. tarihinde alınmıştır.

²⁸⁵Aşağıda yer alan haritada konumu gösterilmiştir.

²⁸⁶Tennant, J.E. (1920). *In The Clouds Above Baghdad*. London: C. Palmer, 116-117; Candler, *The Long Road*. II, 113, 130-vd; *London Gazette*, (10 January 1918). 699-700; *Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 91.

İngiliz Kuvvetlerinin İlerleyiş Rotaları

(Dane, *British Campaigns*, 284²⁸⁷.)

²⁸⁷Haritanın Analizi: İngiliz ilerleyişi Samarra ve Deli Abbas hatları üzerinde şekillenmektedir. Ayrıca haritada Felluce'den Samarra istikametine doğru uzanan demiryolu hattı da gösterilmektedir.

İngiliz kuvvetlerinin iki koldan ilerleyişleri sürerken General Baratov komutası altında bulunan Ruslar da bu süreçte 13'ncü Türk Kolordusunu takibe devam etmişlerdir. Bu bağlamda Ali İhsan Paşa'nın komuta ettiği 13'ncü Kolorduya ait birliklerin Diyala hattı üzerinde yer alan Cebel-i Hamrin dağlarına mevzilenmeleri Mezopotamya'da yaşanan mücadelenin farklı bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Zira harp pozisyonu almak için bu noktaya yerleşen Türk güçleri kısa süre içerisinde Rus ve İngiliz birliklerinin arasında kalmışlar²⁸⁸ bu husus da Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in anılarına şu şekilde yansımıştır: *“Lâkin öyle bir korkunç durumda idik ki arkamızda Ruslar, önümüzde İngilizler, kanadımızda Diyâle Nehri ile mahsur bulunuyorduk. Aynı zamanda hem Paytak Boğazı'nda ve hem de Cebel-i Hamrinler'de muharebe başlamış durumumuz çok nazikleşmişti. Bereket versin Cebel-i Hamrin istikâmetinde yürüyen İngiliz kıtaları geceleyin ve ansızın kıtalarımızın ateşi altına girmiş ve bu hali bulunmaz bir durum telakki eden tümen komutanlığının verdiği bir emir üzerine o civarda bulunan bütün kıtalar süratle savaşa başlamış, İngilizler durumlarını ıslah edinceye kadar yarısı toprağa kavuşmuştu. Bu işte de idareyi elde tutan erkânıharp Nihad ile Mülhak Şerif Beylerin de hizmetleri methe değer²⁸⁹.”*

Bütün bunlarla beraber emri altında yer alan kuvvetlerin Rus ve İngiliz güçleri arasında kalarak imha olma ihtimalini düşünen Ali İhsan Paşa, önemli bir karar vererek onları Diyala Nehri'nin batısına yani Halil Paşa'nın komuta ettiği ana Türk Ordusunun bulunduğu hatta geri çekmek mecburiyetinde kalmıştır. Böylece 13'ncü Kolordu bu süreçte karargâhı Kerkük, İkinci Tümeni Narin Köprüsü, Altıncı Tümeni ise Kara Tepe olarak mevzilenerek Rus ve İngilizlere karşı konumunu güçlendirmeyi başarmıştır²⁹⁰.

13'ncü Kolordunun aksiyonunu tamamlayıp pozisyonunu güçlendirdiği süreçte General Maude birliklerini Samarra istikametine doğru ilerletmeyi sürdürmüştür. İlerleyişlerini sürdüren kuvvetler 12 Nisan'da Bağdat'ın yaklaşık yirmi kilometre üstünde yer alan Yahudie'ye ulaşmayı başarmışlardır. Ardından da 14 Nisan'da sekiz kilometre daha yukarıda bulunan Kasirin'e varmışlar ve yeni

²⁸⁸ London Gazette, (10 January 1918). 699; Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden, 452-466; Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 91-94.

²⁸⁹ Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 92.

²⁹⁰ Sinan Bey'in Harp Hatıraları, 92-95; Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden, 466-469..

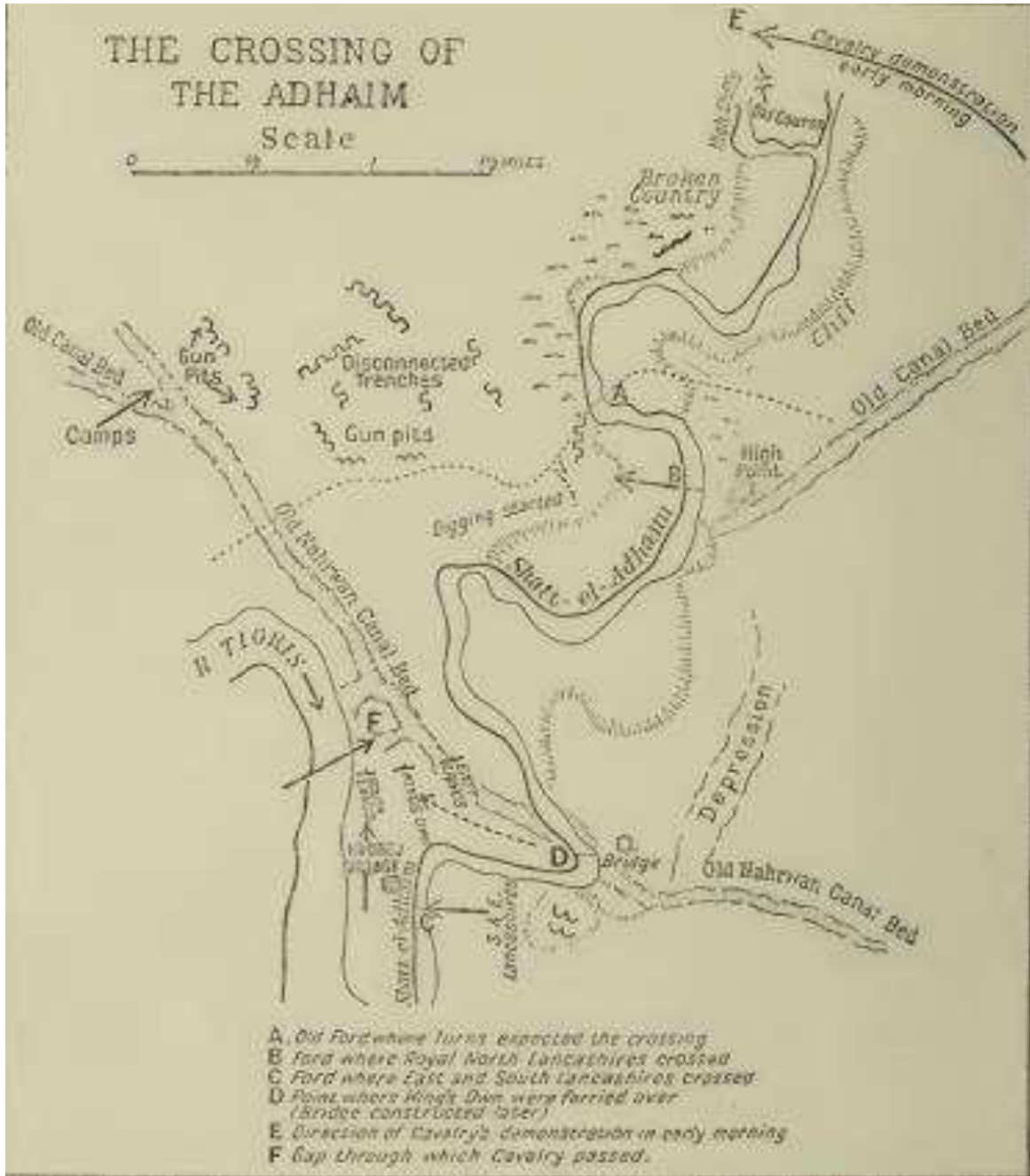
hedef olarak kendilerine Mushadiye'yi seçmişlerdir. Ancak Samarra istikametine doğru ilerleyiş devam ederken General Maude birden dikkatini 13'ncü Kolordunun bulunduğu Diyala hattı üzerine çevirmiş ve emri altında bulunan güçleri bir an evvel bu kısımda yer alan Türk kuvvetlerini imha etmek ile görevlendirmiştir. Bu emir ile de İngiliz kuvvetleri 14 Nisan'da Deli Abbas Bölgesi'ne baskı yapıp Türkleri Kifri²⁹¹ olarak adlandıran noktaya geri çekilmeye zorlamaya çalışmışlardır. Nitekim onların bu çabaları neticesinde Türkler 15 Nisan'da ilgili noktaya doğru geri çekilmeye başlamışlardır. İngiliz kuvvetleri de aynı gün stratejik açıdan büyük bir ehemmiyet arz eden Deli Abbas'a girmeyi başarmışlardır. Fakat onlar şu anki konumlarının avantajlı bir yapıya sahip olması ve Cebel-i Hamrin bölgesinin karışık bir yapıya sahip olması nedeniyle ise bu hatta yer alan Türk kuvvetlerini bir süre takip etmeyi bırakmayı tercih etmişlerdir²⁹².

General Maude Diyala hattında bulunan Türk kuvvetlerini geri çekilmeye zorladıktan sonra bu sefer dikkatini 18'nci Kolordunun bulunduğu Samarra hattına doğru vermiştir. Bunun için İngiliz birlikleri en başta 18 Nisan'da Shatt el Adhaim adı verilen nehri geçip Türk birlikleri ile karşı karşıya kalabilmek için harekete geçmişlerdir. Sabah saatlerinde bu noktayı geçmek için bir köprü kuran İngilizler, hem kanal hattının dar olması hem de bataklıklar nedeniyle ancak öğlen köprüyü tamamlayabilmişlerdir. Köprünün tamamlanması ile birlikte de İngiliz takımları saat ikiye kadar nehri geçip Barura Yarımadası olarak adlandırılan noktaya doğru hareket etmeye başlamışlardır. Onların bu ilerleyişleri sırasında nehrin bu tarafında bulunan Türk kuvvetleri ise mukavemet göstermeye çalışmışlardır. Fakat Türk güçlerinin İngiliz ilerleyişini durdurmak için gösterdiği çabalar bu süreçte yetmemiş ve birçok Türk subay ve eri cephaneleri ile birlikte düşman kuvvetlerin

²⁹¹ Kuzey Irak sınırları içerisinde yer alan ve 1980 yılına kadar nüfusunun çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu bu yerleşim birimi ilgili süreçten sonra Araplaştırma politikasının etkisi altında kalmıştır. 2003 yılından sonra ise Kifri aynı süreci Kürtleştirme politikası adı altında yaşamaya başlamıştır. Burada yaşayan Türkmen nüfusun ilgili süreç ile birlikte Bağdat ve Kerkük gibi noktalara göç etmesi ile Kifri'nin demografik yapısı büyük ölçüde değişmek mecburiyetinde kalmıştır. <http://unpo.org/downloads/676.pdf> sitesinden 4.6.2017. tarihinde alınmıştır

²⁹² Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden, 471-474; London Gazette, (10 January 1918), 700; Dane, British Campaigns. 282, 289-290; Candler, The Long Road. II, 151-155.

eline geçmekten kurtulamamıştır. Nitekim bu husus da Samarra hattının artık İngiliz ilerleyişine tamamen açık hale gelmesini sağlamıştır²⁹³.

İngiliz Birliklerinin Shatt el Adhaim Üzerinden İlerleyişleri

(Candler, *The Long Road*. II, 156²⁹⁴.)

²⁹³London Gazette, (10 January 1918), 700; Candler, *The Long Road*. II, 155-158; Dane, *British Campaigns*, 290-291.

²⁹⁴Haritanın Analizi: A harfiyle gösterilen nokta Türklerin İngiliz birliklerinin geçişini beklediği noktadır. B ve C harfleri ile gösterilen noktalar ilgili İngiliz takımlarının karşıya geçiş noktalarıdır. D

Shatt el Adhaim'in fazla mukavemet olmadan geçilmesiyle İngilizler 19 Nisan'da Samarra'ya doğru taarruz etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda birlikler Samarra'dan önceki en önemli nokta olan İstabulat'da mevzilenmiş Türk güçlerine ulaşabilmek için en başta Dujail Kanalını ele geçirmeye çalışmışlardır. 20 Nisan'da kanal için başlayan İngiliz hücumları iki gün boyunca devam etmiş ve Türk kuvvetleri bu noktadan atılmıştır. Ardından asıl Türk mevzilerinin bulunduğu yer olan İstabulat'a doğru geniş çaplı İngiliz aksiyonu başlamıştır. Türk kuvvetleri ile İngiliz birlikleri arasındaki gerçek çarpışma da şüphesiz bu mevkide yaşanmıştır. Çünkü bu çarpışma neticesinde Türkler ağır kayıplar verip Samarra'yı dahi terk ederek Tikrit'e²⁹⁵ doğru geri çekilmek mecburiyetinde kalırlarken İngilizler hedef noktalarına doğru ilerleyişlerine devam etmişlerdir. Sonuç olarak onlar 23 Nisan'da Samarra İstasyonu'nun güvenliğini sağlamayı başarmışlardır. 24 Nisan'da da şehre giriş yapmışlardır. Diğer yandan bütün bu gelişmeler yaşanırken Cebel-i Hamrin Bölgesi'nde mevzilenmiş 13'üncü Türk Kolordusunun bazı birliklerini İngiliz kuvvetlerini oyalamak için Shatt el Adhaim'e doğru göndermesi ise hiçbir anlam ifade etmemiştir²⁹⁶.

Yukarıda gelişmelere ek olarak Samarra'nın İngilizler tarafından ele geçirilmesi Türk birliklerinin mevcut geri çekilme aksiyonunun daha da hızlanmasına neden olmuştur. Bunun üzerine İngilizler, fırsattan istifade edip yeni noktaları ele geçirebilmek hem 18'ncü Kolorduya hem de 13'ncü Kolorduya aynı anda baskı yapmayı sürdürmüşlerdir. Fakat onlar bu baskılarının neticesinde Cebel-i Hamrin Bölgesi'ne ulaşmayı başarsalar da sıcak hava, ani Türk saldırıları, arazi koşulları, ekipman sıkıntısı ve bazen meydana gelen kum fırtınaları sebebiyle nisan ayının son günlerinde önemli kayıplar vermişlerdir²⁹⁷.

Diğer yandan İngilizlerin nisan ayı boyunca Bağdat'ın kuzeyinde gerçekleştirdikleri operasyonlar bu süreçte Bağdat'ı da derinden etkilemiştir. Bu konuyla ilgili Başkumandanlık Vekâletinden Hariciye Nezaretine gönderilen 12

noktası feribotların kullanıldığı yerdir. E noktası gösteri saldırısının başladığı yerdir. Son olarak F noktası ise İngiliz birliklerinin nehrin karşısındaki konumlarını göstermektedir.

²⁹⁵ Bağdat'ın yaklaşık 140 kilometre kuzeybatısında yer alan yerleşim birimine verilen isimdir. <http://www.wikiwand.com/tr/Tikrit> sitesinden 5.6.2017. tarihinde alınmıştır.

²⁹⁶ *London Gazette*, (10 January 1918), 700-701; Candler, *The Long Road*. II, 157-159; Dane, *British Campaigns*. 290-292; *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden*, 473-474.

²⁹⁷ *London Gazette*, (10 January 1918), 701-702; Dane, *British Campaigns*. 292; Candler, *The Long Road*, II, 159-164.

Mayıs 1333 (12 Mayıs 1917) tarihli yazıda İngiliz birliklerinin Bağdat'ın kuzeyinde icra ettikleri operasyonlar nedeniyle şehir ahalisinin galeyana gelerek dükkânlarını kapadığı, bunun üzerine İngilizlerin yayınladıkları bir beyanname ile halka Londra'nın zapt edilmesi mümkündür fakat Bağdat'ın iadesi artık mümkün değildir söylemini empoze etmeye başladığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu yazının devamında ilgili gelişmelere paralel olarak İngilizlerin her emiri Mekke Emiri namına verdikleri, ellerindeki Türk askerleri Basra'ya sevk edip yerlileri terhis ettikleri, Bağdat halkının yiyeceklerini ve silahlarını topladıkları, Osmanlı banknotlarını olduğundan çok daha düşüğe tedavül ettirdikleri ve son olarak Şii Kazımiye ahalisinin burada kalan Devlet-i Aliyye'ye mensup yaralıları ile hasta bakıcıları öldürdükleri beyan edilmiştir²⁹⁸.

Türk kuvvetlerinin Bağdat'ın çok ötesine geri çekilmeye mecbur bırakılmaları ile İngilizler mayısın ilk haftasından itibaren Diyala²⁹⁹, Dicle ve Fırat'ta yer alan asi aşiretler üzerine operasyon yapmaya karar vermişlerdir. Nitekim ilk olarak 3 Mayıs'ta Fırat hattı üzerinde bulunan aşiretler üzerine gerçekleştirilen aksiyonlar 16 Mayıs'ta Dicle'ye doğru genişlemiş haziran-temmuz aylarında ise Diyala Bölgesi'ne doğru kaymıştır. Bu operasyonların en büyük amacını İngiliz otoritesine başkaldıran aşiretlerin dizginlenmesi oluşturduğu için mümkün merteye sessiz bir şekilde hareket edilmiştir. Zira bu politika ile de İngilizler kendi otoritelerini tanıyan aşiretlerin her ne olursa olsun operasyonlardan negatif bir şekilde etkilenmelerini engellemeye çalışmışlardır³⁰⁰.

Bununla birlikte temmuz ayında aşiretler üzerine yapılan operasyonların tamamlanması ile General Maude Bağdat'ın batısında yer alan Ramadi'ye bir harekât yapmaya karar vermiştir. Bu durumun alt yapısını oluşturabilmek için ilk etapta 8 Temmuz'da Sinn El Zibban adlı nokta işgal edilmiştir. Arkasından ise 10

²⁹⁸ATASE., 3652-226; BOA. HR. SYS., 2113/5. (Ek-13).

²⁹⁹Bu hat üzerinde yer alan Rus kuvvetleri Mayıs ayından itibaren ülkelerinde yaşanan ihtilalin etkisiyle burayı boşaltmaya başlamışlardır. Onların Diyala'dan çekilmeleri ile de İngilizler egemenliklerini bu hattın tamamında hissettirmeye çalışmışlardır. *Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, s. 103; Diğer yandan Rusya'nın yaşanan ihtilal nedeniyle savaştan çekilme yönünde tavır takınması İngiltere'yi rahatsız etmiş ve İngilizler 1917 yılının sonbaharından itibaren Rusları savaşta tutabilmek için birçok teşebbüste bulunmuşlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Sellen, Robert W., (1960). The British Intervention in Russia, 1917-1920: I. *Dalhousie Review*, 40(3), 360-371; Sellen, Robert W. (1961). The British Intervention in Russia, 1917-1920: II. *Dalhousie Review*, 40(4), 520-531.

³⁰⁰*London Gazette*, (10 January 1918), 702.

Temmuz'a kadar birlikler Ramadi için gerçekleştirecekleri muharebeye odaklanmaya başlamışlardır. Ancak buradaki Türk kuvvetlerinin mevcut durumları hakkında pek fazla bir bilgiye sahip olunmaması ve aşırı sıcaklar karşısında birliklerin göstereceği mukavemetin belirsizliği nedeniyle öncelikle hem Ramadiye'ye doğru bir keşif harekâtı yapılmış hem de askerler için bol miktarda su ile buz tahsisatı gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmelerin sonrasında da Ramadi harekâtı resmen başlamıştır. 10-14 Temmuz tarihleri sırasında gerçekleştirilen operasyonlarda İngilizler aşırı sıcaklıkların ve ara ara ortaya çıkan kum fırtınalarının haberleşme aygıtlarını etkilemesi nedeniyle pek bir ilerleme kaydedememişlerdir. Bunun üzerine de General Maude harp koşullarının olgunlaşması için Ramadi güçlerine şimdilik mevcut konumlarını korumaları yönünde telkinde bulunmuştur³⁰¹.

İngiliz birliklerinin süratle Diyala, Dicle ve Fırat hatlarında operasyonlarını sürdürdüğü süreçte İstanbul'da Osmanlı subayları ile Almanlar arasında Bağdat'ın tekrar alınması için yeni bir ordu kurulması konusunda bir karar verilmiştir. Esasında bu fikrin ilk defa ortaya çıkışı Erich von Falkenhayn'in³⁰² Mayıs ayı içerisinde birtakım müzakereler maksadıyla İstanbul'a gelmesi ile başlamıştır. Almanya'nın yardımı olmaksızın Bağdat'ın yeniden alınamayacağını düşünen Enver Paşa, bu konuda onlarla anlaştıktan sonra 24 Haziran'da Halep'te içerisinde Kafkas Cephesi Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 2'nci Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa³⁰³, 4'ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, 6'ncı Ordu Komutanı Halil Paşa, Türk

³⁰¹Dane, *British Campaigns*. 292-293; *London Gazette*, (10 January 1918), 702-703.

³⁰² Harb-i Umûmî'de Alman Genelkurmay Başkanlığı dâhil birçok görevi icra etmiştir. 1917 Temmuz'unda da mahiyeti ile beraber İstanbul'a gelerek Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevini üstlenmiştir. Eylül ayında bu sıfat ile Sina-Filistin Cephesi'ne gönderilen Falkenhayn hem bu sırada burada görevli Mustafa Kemal ile anlaşamaması hem de Kudüs'ün düşmesine mani olamaması gerekçeleri ile görevinden alınıp Şubat 1918'de Belarus'taki 10'ncü Ordu Komutanlığına getirilmiştir. <http://www.firstworldwar.com/bio/falkenhayn.htm> sitesinden 13.6.2017 tarihinde alınmıştır. Gülmez, Nurettin. (2006-Güz). Falkenhayn'in Anılarında Türkiye Notları. *ÇTTAD*, V/13, 137-138; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 229-235; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 288.

³⁰³Kafkas Cephesi'nde görev yaptığı sırada vekâleten de olsa bu görevi ifade etmiştir. Ancak kaynaklara göre Mustafa Kemal Paşa'nın 2'nci Ordu Komutanlığına atanma tarihi farklılık arz etmektedir. Bu konuda yapılan bir analiz için bkz: Beysanoğlu, Şevket. (1986). Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2(5), Ankara, 497-498.

Genelkurmayı'ndan Bronsart von Schellendorf³⁰⁴ ve diğer düşük rütbeli subayların yer aldığı komutanlara konu hakkındaki fikirlerini açıklamıştır. Enver Paşa Bağdat'ı yeniden alabilmek için şu anda merkezi Musul'da yer alan Altıncı Ordu ile Galiçya, Romanya ve Makedonya'dan dönmekte olan tümenleri kumandanlığını Falkenhayn'in yapacağı Yıldırım Ordular Grubu adı altında birleştireceğini ve bu ordunun da birlikleri ile İngilizleri Fırat ve Dicle hatları boyunca mağlup ederek şehri yeniden Osmanlı idaresi altına alabileceğini iddia etmiştir. Nitekim bu toplantıdan yaklaşık 15-20 gün sonra da öncelikle Irak'ta sonra Suriye'de operasyonlar yapacak olan Yıldırım Orduları Grup Komutanlığının kuruluşu resmîyet kazanmıştır. Ancak Sina-Filistin Cephesi'nde durumun Türk kuvvetleri aleyhine geliştiğini gören Cemal Paşa'nın ağustos ayında İstanbul'a gidip hem Enver Paşa hem de Falkenhayn ile görüşerek Yıldırım'ın ilgili noktaya kaydırılmasını talep etmesiyle bu ordunun harekât alanı konusunda yeniden tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Nitekim bu tartışmaların sonunda Sina-Filistin Cephesi'nde yaşanan olumsuz durumlar düzeltilmeden Bağdat'a artık bir taarruz yapmanın mümkün olmadığı kanaatine varan Falkenhayn'in isteği üzerine Yıldırım'ın eylül ayında ilgili noktaya kaydırılmasına karar verilmiştir. Böylece Enver Paşa'nın Bağdat'ı yeniden alma konusundaki hayalleri suya düşmüştür³⁰⁵.

Bununla beraber İstanbul'da bu olaylar yaşanırken Fırat üzerinde gerçekleştirilen operasyonlara bir süre ara veren General Maude dikkatini yeniden Diyala hattına doğru çevirmiştir. Bu bölgede yer alan İngiliz kuvvetleri ağustos ayından itibaren Türk birliklerine baskı yaparak onları Cebel Hamrin'de yeniden pozisyon almaya zorlamışlardır. Ayrıca onlar ağustos ayının son günlerinde Türkler tarafından uzun zamandır kaynak deposu olarak kullanılan Mendali'yi ele geçirerek egemenliklerini Diyala hattının en doğusuna kadar genişletmeyi başarmışlardır³⁰⁶.

³⁰⁴Osmanlı sınırları içerisindeki Alman askeri misyonunun önemli bir parçası olarak 1917 yılının sonuna kadar Osmanlı Genelkurmay Başkanı sıfatını taşımıştır. Ancak Kudüs'ün kaybedilmesinden sonra bu görevden alınarak Batı Cephesi'nde bir tümenin komutanlığına atanmıştır. https://tr.wikipedia.org/wiki/Fritz_Bronsart_von_Schellendorf. Erişim Tarihi: 13.6.2017.

³⁰⁵Türkmen, Zekeriya. (1995). Yıldırım Ordular Grubunun Teşkilî ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme (1917-1918). *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 1, 159-163; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 229-235; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 269-281

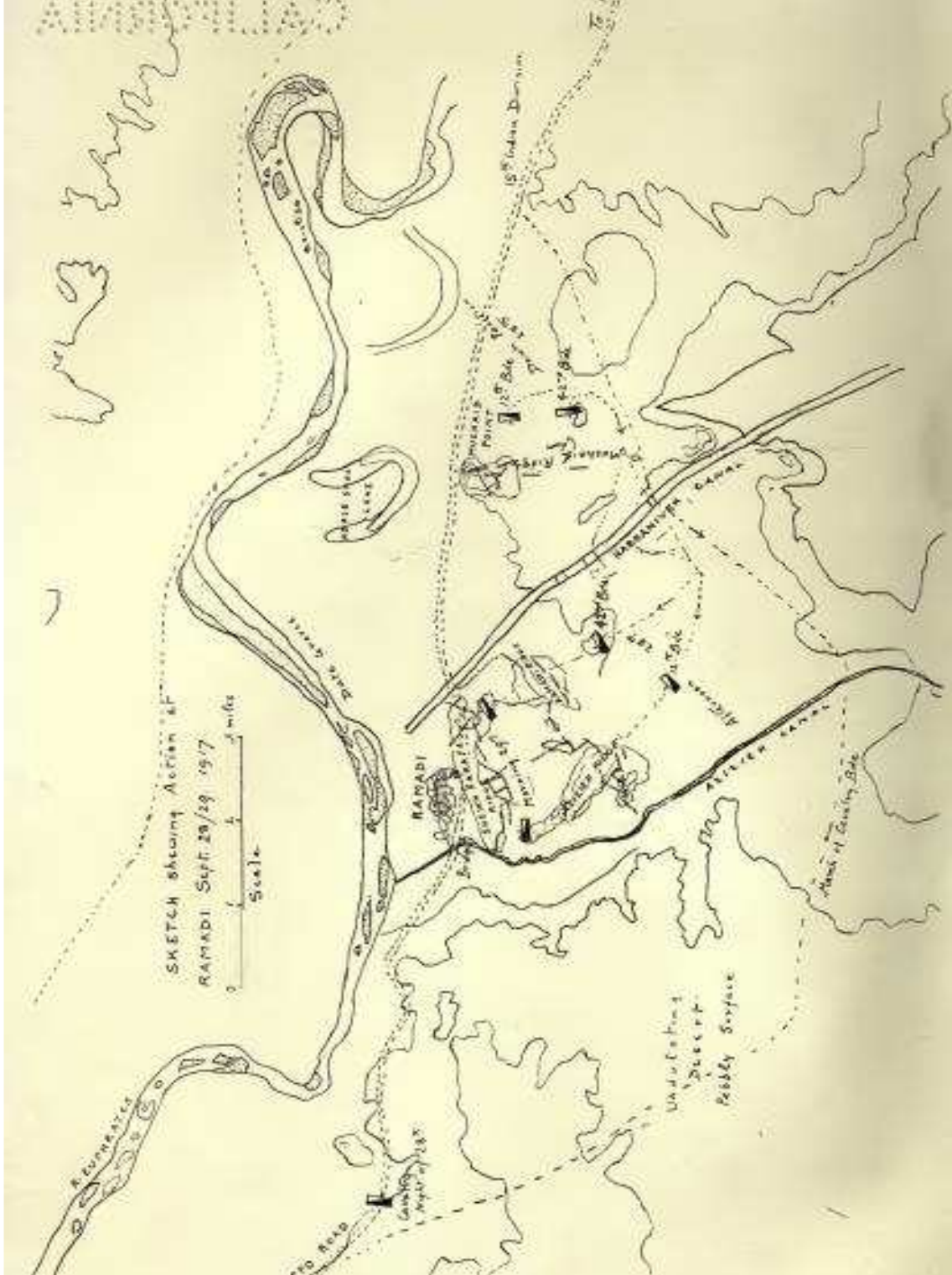
³⁰⁶*London Gazette*, (10 January 1918), 703-704.

Diyala Bölgesi'nde hâkimiyetin genel anlamda sağlanması ile İngilizler İran sınırları içerisine çok kolay bir şekilde girip çıkmaya başlamışlardır. Bu giriş çıkışlar sırasında da Türkler yakaladıkları İngiliz postalarından yaşanan son gelişmeler ile alakalı önemli bilgiler edinmişlerdir. Örneğin, konu ile ilgili Başkumandanlık Vekâleti 26 Ağustos 1333 tarihinde (27 Ağustos 1917) Hariciye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyetine gönderdiği yazıda, Bağdat'tan Kirmanşah'a hareket halinde olan İngiliz postasının İran Konsolosuna ait bir mektup ile ele geçirildiğini beyan etmiştir. İlgili mektubun içeriğinde ise İran Konsolosu Bağdat'ın İngilizler tarafından ele geçirilmesinden sonra Kirmanşah yolunun açılarak kendilerinin ciddi manada rahatlığını belirtmiştir³⁰⁷.

Bütün bunlarla beraber Diyala üzerinde ilgili gelişmelerin yaşandığı süreçte Fırat hattında yer alan İngiliz güçleri Ramadi'yi ele geçirebilmek için yeniden harekete geçmişlerdir. Bu bağlamda Ramadi'nin doğusunda yer alan Türk kuvvetlerine baskı yapan İngiliz birlikleri kısa sürede onları ilgili noktadan atmayı başarmış ve cephaneleri ile birlikte içerisinde subaylarında yer aldığı çok sayıda düşmanı esir olarak ele geçirmişlerdir³⁰⁸.

³⁰⁷BOA. HR. SYS., 2439/43.

³⁰⁸London Gazette, (10 January 1918), 703-704.

Ramadi Operasyonu

(Tennant, *In The Clouds*. 201³⁰⁹.)

³⁰⁹ Haritanın Analizi: İngiliz kuvvetleri Aziziye ile Habbaniyeh kanalları arasında ve Mushaid noktasında yoğunlaşmıştır.

Ramadi operasyonunun ardından İngiliz birlikleri eylül ayının sonuna kadar pasif bir pozisyonda bekletilmiştir. Bu husus da birkaç temel sebepten kaynaklanmıştır. Birincisi; aşırı sıcak havalar operasyonların daha fazla devam etmesini engellemiştir. İkincisi; askerlerin sağlık durumları önceki senelere göre iyi olsa bile kolera, karahumma vb. hastalıklar İngiliz birliklerinin harekât kabiliyetini en aza indirmişlerdir. Üçüncüsü; Bağdat'ta bulunan ordu genel merkezi birliklerin daha ileriye doğru operasyonları yürütebilmesi için sinyal servisi, telgraf departmanı ve ulaşım hatlarının genişletilmesi gibi konulara ağırlık vermeye başlamıştır³¹⁰.

Eylül ayının son günleri ile birlikte yeniden aktif hale gelen İngiliz kuvvetleri bu sefer Cebel Hamrin'de bulunan Türkleri tamamen süpürmek maksadıyla buraya hazırlık yapmaya başlamışlardır. General Maude'nin emri ile birlikler hazırlıklarını tamamladıktan sonra bu amaç için ekimin başında harekete geçmişlerdir. Cebel-i Hamrin için İngiliz harp planı iki kısma ayrılmıştır. İngilizler başlangıçta Deli Abbas yakınlarında bulunan Türkleri buradan sürerek Diyala'nın sağ tarafını tamamen kontrolleri altına almışlardır. Bu aşamadan sonra da güneydoğudan gerçekleştirdikleri ana saldırı ile Türk kuvvetlerinin sol tarafını yarmayı başarmışlardır. Bunun üzerine Türk güçleri İngilizlerin eline esir düşmemek için geri çekilmeye başlamışlardır. İngiliz birlikleri de Türklerin boşalttığı alanları doldurarak ve bu buralarda ulaşım çalışmalarına ağırlık vererek hem Diyala üzerindeki pozisyonlarını yeniden konumlandırmışlar hem de bu hattın daha ilerisine doğru gerçekleştirecekleri operasyonların alt yapısını oluşturmuşlardır³¹¹.

Diyala hattında operasyonların sürdüğü sırada 13'ncü Kolorduya harekât kabiliyeti sağlayabilmek için Tikrit'e doğru geri çekilmiş olan 18'ncü Kolordu Dicle üzerinde yeniden savaş pozisyonu almış ve Samarra'nın sekiz kilometre kuzeyinde Huweslat olarak bilinen noktaya doğru ilerlemiştir. Bunun üzerine 18'inci Kolordunun bu girişimini bir fırsat olarak gören General Maude birliklerine ilgili noktaya taarruz emri vermiş ve 24-25 Ekim'de İngilizler Huweslat'ı ele geçirmeyi başarmışlardır. Ancak onlar bu süreçte ilgili noktanın ele geçirilmesini ve Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini yeterli görmemişler ve daha kuzeye doğru

³¹⁰Dane, *British Campaigns*. 293-294; *London Gazette*, (10 January 1918), 704-705; Candler, *The Long Road*, II, 226.

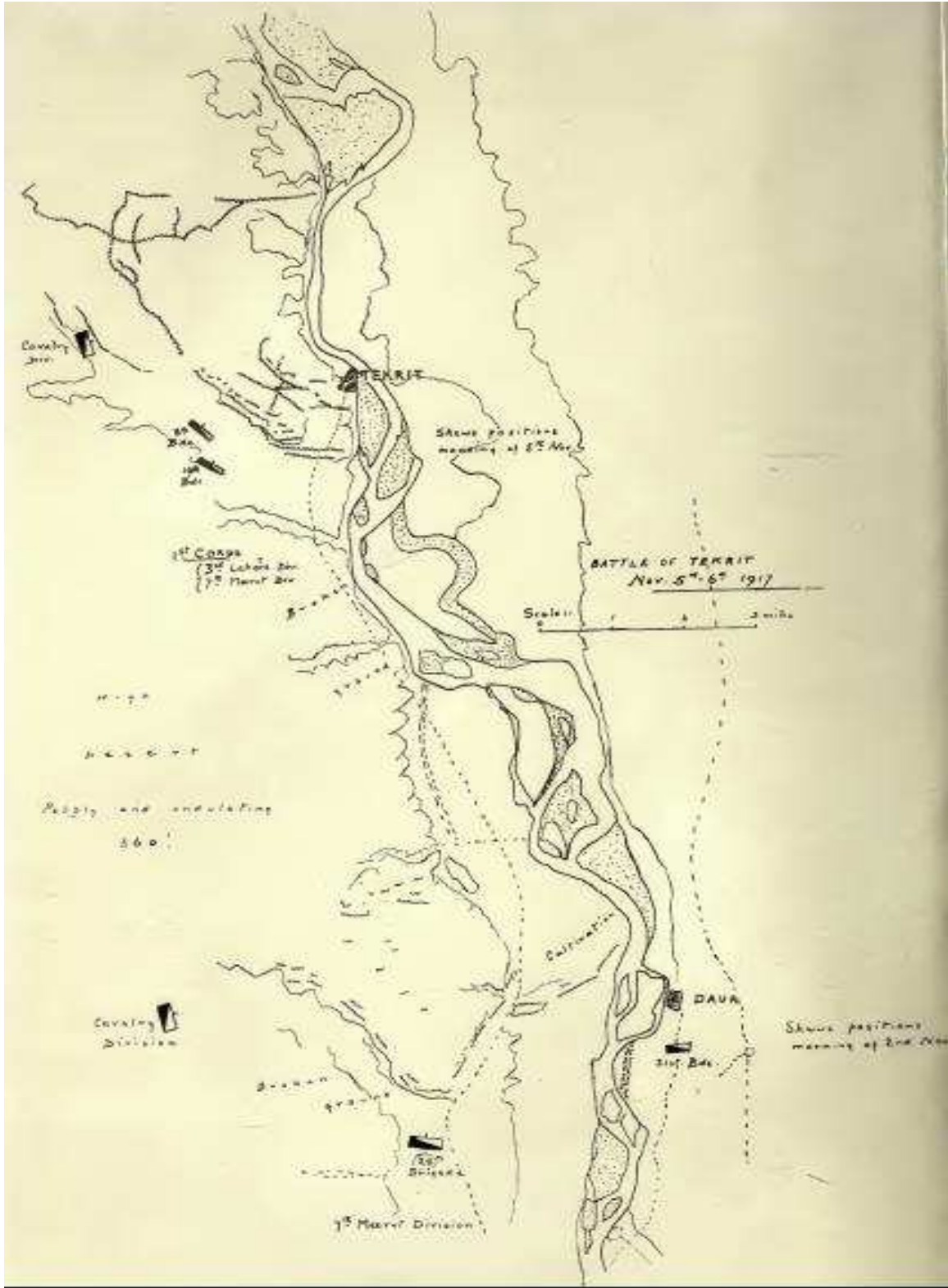
³¹¹*London Gazette*, (29 August 1918), 10149-10150.

ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda 2 Kasım'da ekimin son günlerinden beri baskı yapılan Daur ele geçirilmiştir. Daur'un ele geçirilmesinden sonra da Türk kuvvetleri Huweslat'ın ardından ikinci kez yerleştikleri pozisyonu terk etmek mecburiyetinde kalarak Tikrit'e dönüş yapmışlardır³¹².

Türk kuvvetlerinin Daur'dan süpürülmesi ile Tikrit yolunun tamamen açıldığını gören Maude birliklerine vakit kaybetmeden buraya ilerlemeleri yönünde talimat vermiştir. Nitekim 5 Kasım'da yoğunlaşan İngiliz saldırıları karşısında Türk birlikleri ağır kayıplar vermişler ve İngilizler uzun bir süredir ele geçirmeyi bekledikleri Tikrit'i denetimleri altına almayı başarmışlardır³¹³.

³¹²Candler, *The Long Road*. II, 221; *London Gazette*, (29 August 1918), 10150.

³¹³Candler, *The Long Road*. II, 240-241; *London Gazette*, (29 August 1918), 10150-10151.

Tikrit Operasyonu

(Tennant, *In The Clouds*. 223³¹⁴.)

³¹⁴Haritanın Analizi: Dicle Nehri'nin sol tarafında mevzilenen İngiliz güçleri gösterilmektedir.

Operasyonlar aralıksız bir şekilde sürerken General Maude'nin 18 Kasım'da kolera nedeniyle ölmesi üzerine General William Marshall³¹⁵ zorunlu olarak Mezopotamya Sefer Gücü Komutanlığına atanmıştır. Fakat onun bu göreve tayin edilmesi ile icra edilen harekâtlarda bir gerileme yaşanmamış ve İngiliz kuvvetleri Dicle ve Fırat nehirleri boyunca ilerleyişlerine devam etmişlerdir. Marshall göreve atanır atanmaz askerlerin morali yüksekken ilk etapta Diyala hattı üzerinde ciddi manada güç kaybı yaşamış olan 13'ncü Türk Kolordusu üzerine harekât düzenlemiştir. Bu harekât ile temel olarak Nahrin ve Diyala nehirleri geçilip Sakaltutan ve Abu Zenabil gibi yerlere ulaşılma istenmiştir. Nitekim kasım ayının sonunda yoğunlaşan harekâtın sonucunda Mirjana ve Nahrin nehirleri arasında kalan bütün düşman pozisyonu işgal edilmiş ve Türkler Tuzhurmatu-Kerkük'ten destek almalarına rağmen 3 Aralık'tan itibaren kuzey-kuzeybatı hattı boyunca özellikle Sakaltutan mevkesine doğru geri çekilmeye mecbur bırakılmışlardır³¹⁶.

13'ncü Kolordunun Sakaltutan hattında pozisyon almaya çalışması yukarıdaki gelişmelere rağmen mümkün olmamıştır. Zira ilerleyişlerine devam eden İngiliz birlikleri kısa sürede buraya ulaşmışlar ve kendilerine yeni hedef olarak Karatepe'yi seçmişlerdir. 5-6 Aralık'ta buraya doğru baskı yapan İngilizler Türklerin Kifri'ye geri çekilmelerini sağlamışlar ve çok sayıda düşman askeri ile cephanesini ele geçirmişlerdir³¹⁷.

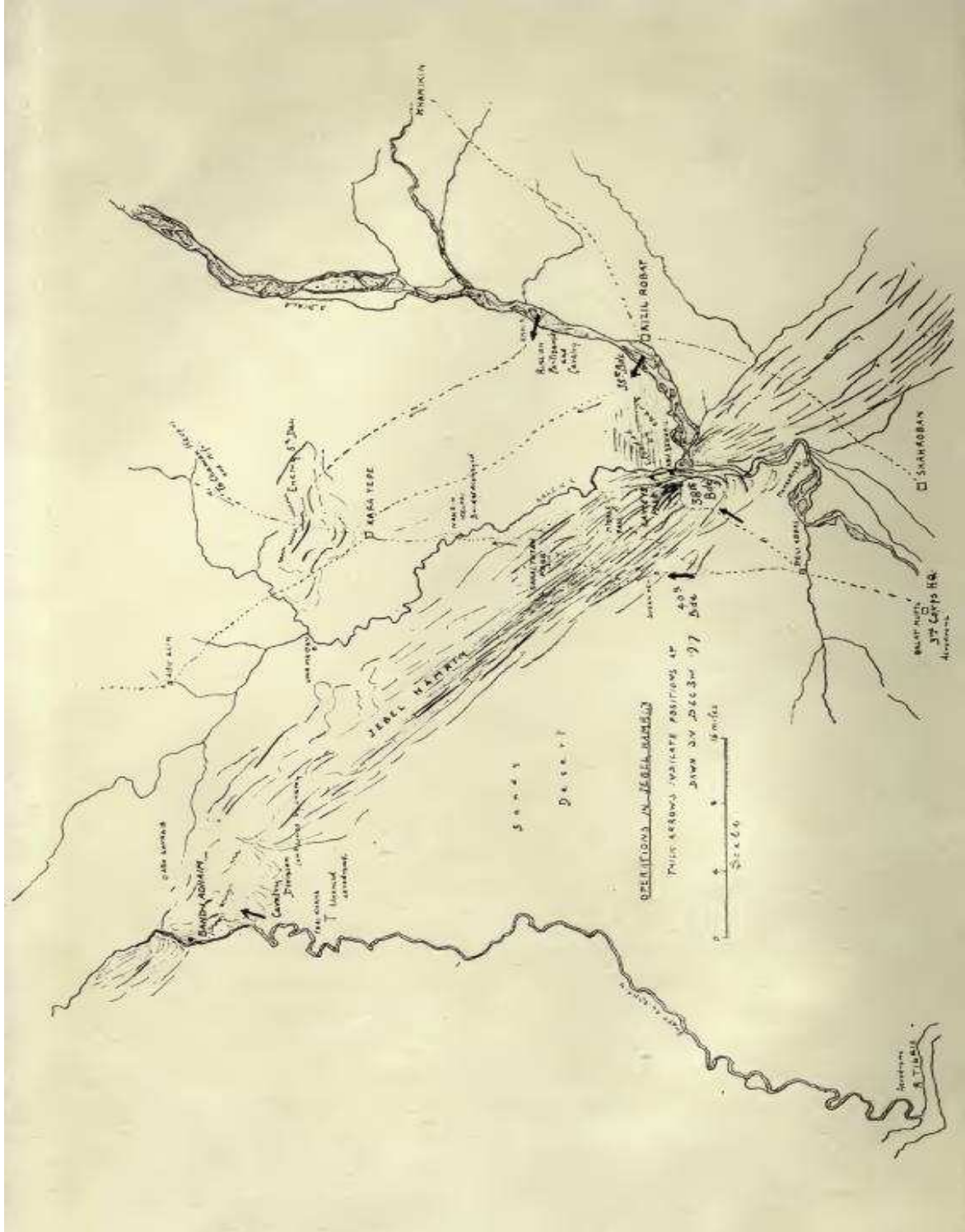
8 Aralık'ta ise Marshall birliklere savunma için pek uygun görmediği bazı ön hatlardan çekilme emrini vermiştir. Fakat İngiliz kuvvetleri sonraki aksiyonlar için Sakaltutan ve Abu Zenabil'i geçip Kizil Robot adı verilen noktada bir köprü inşa etmişlerdir. Diğer yandan da 9 Aralık'ta Hanekin işgal edilerek bölgedeki iletişim kanalları iyileştirilmiştir³¹⁸.

³¹⁵ Kendisi Mezopotamya'da görev yapan birçok önemli subay gibi öncelikle Gelibolu Kampanyası'nda yer almıştır. Marshall, General Maude'nin yerine Mezopotamya Sefer Gücü Komutanlığına tayin edildikten sonra Musul'un işgaline kadar bütün operasyonları bizzat kendisi yönetmiştir. http://www.firstworldwar.com/bio/marshall_william.htm sitesinden 12.6.2017. tarihinde alınmıştır.

³¹⁶ *London Gazette*, (29 August 1918), 10150.

³¹⁷ *London Gazette*, (29 August 1918), 10150-10151; Candler, *The Long Road*. II, 252-258.

³¹⁸ *London Gazette*, (29 August 1918), 10150-10151.

Aralık ayının ilk günleri içerisinde Diyala Hattı üzerinde Gerçekleştirilen
Operasyonlar

(Tennant, *In The Clouds*. 235³¹⁹.)

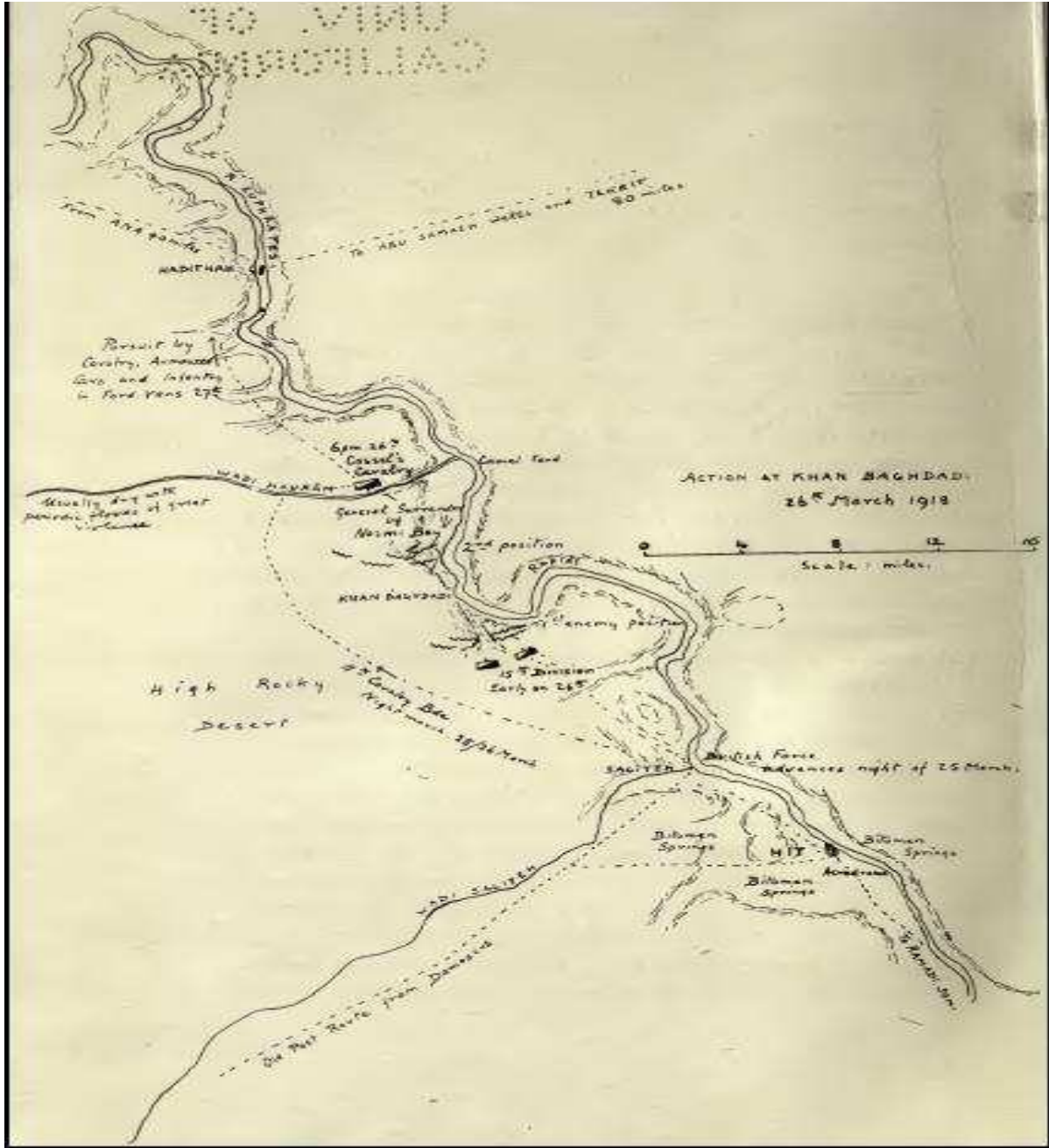
³¹⁹Haritanın Analizi: Ağırlıklı olarak Sakaltutan, Deli Abbas ve Kızıl Robot arasında mevzilenen İngiliz güçlerini göstermektedir.

Marshall, Dicle hattı üzerinde gerçekleştirdiği operasyonları bitirdikten sonra bu sefer Fırat üzerinde yer alan Türk kuvvetlerini tamamen etkisiz hale getirebilmek için bu noktaya doğru odaklanmıştır. Esasında bu hat üzerinde yer alan Ramadi, eylül ayında General Maude'nin önderliğinde ele geçirilmiş ekim ve aralık ayları içerisinde ise tamamen İngiliz birlikleri tarafından işgal edilmiştir. İngiliz kuvvetleri bu süreçte de Ramadi'nin daha ilerisine yönelik operasyonlar icra edebilmek için kendilerine karşı düşmanca tavır sergileyen bazı aşiretleri dizginlemişler ve ulaşım imkânlarını geliştirmişlerdir. Fakat Aralık ayı içerisinde Ramadi'nin sol kolu üzerinde yer alan Hit'de mevzilenmiş olan Türk güçlerinin Nafata ve Uqbah'a baskı yapmaları ile General Marshall bu hat da bulunan kuvvetlere yeni bir operasyon emri vermek zorunda kalmıştır. Nitekim onun bu emri ile de İngiliz kuvvetleri şubat ayında Hit'i ele geçirebilmek için harekete geçmişlerdir. Bunun için birlikler ilk olarak 19 Şubat'ta Uqbah'ı ele geçirmişler ve Türklerin ana hattının Hit'in iki mil üstünde Broad Wadi olarak bilinen çöküntünün arkasında olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak yine de tedbiri elden bırakmayan Marshall birliklere kesin bir taarruz emrini vermeden önce Türklerin kesin yerini tespit edebilmek amacıyla askerlerine sık sık keşif yaptırmış ve ayrıca iletişim hatlarının iyileştirilmesi için çabalamıştır. Bu hazırlıkların ardından da 8 Mart'ta Türk kuvvetlerinin Broad Wadi pozisyonundan çekildikleri anlaşılınca İngilizler 9 Mart'ta Hit'i ve 10 Mart'ta Salahiya'yi işgal etmişler ve düşman birliklerini Khan Baghdadi adı verilen noktaya kadar geri çekilmeye mecbur bırakmışlardır³²⁰.

Yukarıdaki gelişmelere ek olarak İngiliz birlikleri 26 Mart'ta ise Khan Baghdadi'ye baskı yapmaya başlamışlardır. Süvari ve motor arabalarının desteğiyle geri çekilmeye devam eden Türk birliklerine taarruz eden İngilizler Khan Baghdadi 'nin kuzeybatısını ele geçirerek Halep yolunun kendilerine açık hale gelmesini sağlamışlardır. Bu gelişmenin ardından İngiliz güçleri Halep yolu vasıtası ile Türk birliklerini takip etmeyi sürdürmüşler ve sırasıyla Haditha, Khan Feheme ve Ana gibi yerleşim birimlerini ele geçirmişlerdir. Ayrıca onlar bu takibat

³²⁰ Genişol, Hüseyin Fehmi. (2014). *Çanakkale'den Bağdat'a Esareten Kurtuluş Savaşı'na, Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 61-63; Candler, *The Long Road*. II, 259-277; *London Gazette*, (29 August 1918), 10151-10152.

sırasında gerçekleştirdikleri saldırılarla da Türklere ağır kayıplar verdirerek 30 Mart'ta dereceli olarak Fırat'ın aşağısına doğru çekilmeye başlamışlardır³²¹.

Khan Baghdadi Operasyonu

(Tennant, *In The Clouds*. 285³²².)

³²¹Candler, *The Long Road*, II, 259-277; *London Gazette*, (29 August 1918), 10151-10152.

³²²Haritanın Analizi: 1- Hit'in üst kısmı boyunca ilerleyen İngiliz birlikleri. 2- Khan Baghdadi önlerinde mevzilenen Türk savunma güçleri. 3- Türk savunma güçlerine belli etmeden Khan Baghdadi'nin sol tarafından dolaşarak Nazmi Bey komutası altında bulunan asıl Türk kuvvetlerini kuşatan İngiliz birlikleri.

4.3. İngilizlerin Bağdat ve Çevresinde Sivil Otorite İnşa Etme Girişimleri

Askeri operasyonların 1918 yılının ilk aylarına kadar başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinin arkasından bu aksiyonların kalıcı İngiliz hâkimiyetine dönüşmesi için General Marshall Bağdat ve çevresinde güçlü bir sivil otorite inşa edilmesine karar vermiştir. Esasında İngilizlerin işgal edilen noktalarda sivil bir egemenlik kurma girişimleri Bağdat'ın ele geçirilmesi ile birlikte tatbik edilmeye başlanmıştır. Ancak bu girişimler ilgili süreçte yoğun askeri operasyonların gölgesinde kaldığı için yeterli olmamış ve zamanla da hem yeni hem de güçlü bir sistemin inşa edilmesine duyulan ihtiyaç iyice belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Bunun üzerine General Marshall ele geçirilen noktalarda sivil hâkimiyetin sağlanması için birtakım çalışmalar gerçekleştirmeyi bir zaruret olarak görmeye başlamıştır. Nitekim bu politikayı tatbik edebilmek için en başta Bağdat ve çevresinde yer alan zengin tarımsal alanlar geliştirilmek istenilmiş ve böylece bir taraftan İngiliz ordusunun ihtiyaçları karşılanırken diğer yandan da yerel halka ekonomik imkânlar sağlanmaya çalışılmıştır. Çünkü ifade edilen noktalar Dicle ve Fırat nehirlerinin beslediği verimli toprakları bünyesinde barındırdığı için çok büyük bir ekonomik potansiyel vaat etmiştir. Ayrıca İngilizlere göre bu verimli alanların iyi bir şekilde değerlendirilmesi hem Bağdat'ın ele geçirilişinin en büyük sonuçlarından birisini³²³ teşkil etmesi hem de güçlü sivil yönetim anlayışının önemli bir sacayağını oluşturması açısından oldukça büyük bir önem arz etmiştir. Nitekim ilgili duruma örnek arz etmesi açısından Bağdat'ın işgalinden birkaç ay sonra yabancı basın kuruluşlarında çıkan bazı haberlerde de bu durum doğrulanmıştır. Zira Cenevre Başşehbenderliğinden Hariciye Nezaretine gönderilen 26 Şevval 1335 (15 Ağustos 1917) tarihli La Tribune de Geneve gazetesi atıflı yazıda İngiliz idaresi altındaki Bağdat'ta yeni bir dönem başladığı, yeni mahsullerin çok bereketli olduğu ve bin ton buğdayın İngiltere'ye gönderildiği ifade edilmiştir. İkincisi; Bağdat'ın güneyinde yer alan Necef ve Kerbela gibi kutsal Şii şehirlerinin ileri gelen isimleri ile birtakım sivil görevliler vasıtasıyla temas kurularak İngiliz hâkimiyetinin buralarda etkinliği hissettirilmeye çalışılmıştır. Ancak bazen bu temaslar sırasında yaşanan sıkıntılar nedeniyle Marshall, Şii şehirlerinin

³²³*The Commercial Future of Baghdad*. (1917). London: The Complete Press, 3-4.

dışında konuşlanmış³²⁴ olan İngiliz birliklerinin ilgili noktalara giriş yapmasına müsaade etmiş ve İngiliz otoritesini kabul etmeyen aşiretlere birtakım yaptırımlar uygulamıştır. Üçüncüsü; Dicle ve Fırat nehirleri üzerindeki gemi ulaşımının iyileştirilmesi ve demiryolu hatlarının uzatılması ile yerleşim birimleri arasındaki mesafeler mümkün olduğunca kısaltılarak sivil otoritenin bir bütün haline getirilmesi amaçlanmıştır. Dördüncüsü; ele geçirilen noktalarda idareyi sağlamak maksadıyla buralara birtakım siyasi görevliler gönderilmeye başlanmıştır. Ancak sahip olunan bölgeler çok geniş olduğu için her noktaya personel sevki gerçekleştirilememiştir. Bu durumda da sivil idarenin sacayakları ilgili noktalarda güvenilir yerel hükümet görevlileri ile sağlanmaya çalışılmıştır. Beşincisi; Bağdat Vilayeti kendi içerisinde herbiri bir siyasi subayın denetiminde on dört bölgeye ayrılarak yönetsel açıdan belirli rahatlığa kavuşturulmuştur. Altıncısı; toplanan gelirlerin denetim altında tutulması için bir Gelirler Kurulu oluşturulmuş ve bu kurula içerisinde yerel hükümet görevlilerinde yer aldığı İngiliz görevliler eşlik etmiştir. Yedincisi; Özellikle İran'dan gelen malların kontrolünü daha iyi sağlayabilmek için Abluka ve Gümrükler adı altında yeni birim oluşturulmuştur. Sekizincisi; yargı alanında ciddi değişiklikler yapılarak Türk idaresinden kalan sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda yalnızca Bağdat'ta değil Hille, Mendeli gibi noktalarda Asliye Mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemelerin olmadığı yerlerde ise davalara birtakım siyasi görevlilerin bakmasına müsaade edilmiştir. Ayrıca İngilizlerin yargısal düzenlemeleri içerisinde Şiiilerle ilgili davalarda Şii fihına göre hareket edilmesi de yer almıştır. Dokuzuncusu; polis teşkilatı yenilenerek bu birimin içerisine çok sayıda İngiliz vatandaşının dâhil olması sağlanmıştır. Mevcut personelinin niteliğini arttırmak maksadıyla da bir dizi eğitim programları devreye sokulmuştur³²⁵.

Yukarıdaki gelişmelere ek olarak İngiliz eğitim politikasının³²⁶ tatbiki kapsamında 1918 Ağustos'unda Bağdat'ta bir ticaret okulu açılmıştır. Bu hususla

³²⁴Marshall oldukça kırılğan bir yapıya sahip Şii şehirlerini negatif açıdan etkilememek için zorda kalmadıkça birliklerini buraların iç kısımlarına konuşlandırmamıştır. *London Gazette*, (29 August 1918), 10152.

³²⁵*BOA. HR. SYS.*, 2438/81; Ulrichsen, *The British Occupation*. 360-361; *London Gazette*, (29 August 1918), 10152-10154; *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, 31-32, 38-47.

³²⁶Bu süreçte iki eksen üzerine kurulmuştur. Birincisi yerel halkın güvenini kazanmaktır. İkincisi ise işgal edilen bölgelerin ihtiyaçları doğrultusunda bir sistemin benimsenerek iyi insan yetiştirilmesidir. Nitekim bunun için de Arapçanın geliştirilmesinden teknik ve tasarım okullarının açılmasına kadar bir dizi projeler yürütülmüştür. *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, 214-221.

birlikte yine 1918'in ilk aylarından itibaren posta ve telgraf sisteminde önemli değişiklikler yapılarak yerleşim birimleri arasındaki haberleşme ağı en üst noktaya doğru çekilmek istenmiştir³²⁷.

4.4. Bağdat'ın Güvenliğini Sağlamaya Yönelik Operasyonların Son Halkası: Musul Harekâtı

Ele geçirilen noktalarda sivil yönetim anlayışının tatbik edilmeye başlanmasının ardından İngiliz kuvvetleri 1918'in sonbaharında Dicle üzerinde yer alan son Türk birliklerini etkisiz hale getirip stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahip Musul'a sahip olabilmek için harekete geçmişlerdir. Ekim'in ilk haftası içerisinde Tikrit üzerinden Musul istikametine doğru ilerleyişe geçen birlikler Türk kuvvetlerinin geçilmesi bir hayli zor geniş dağ blokları tarafından çevrelenmiş Fethiye Boğazı'nda ³²⁸ mevzilenmeleri üzerine Marshall tarafından 3 kısma ayrılmışlardır. İlgili görev dağılımı içerisinde birinci grup; Dicle Nehri'nin sağ kısmı boyunca pozisyon alan Türk güçlerini etkisiz hale getirmek, arkasından Kerkük'ü işgal etmek ve Küçük Zap Suyu'ndan³²⁹ aşağıya doğru hareket eden Beşinci Türk Kafkas Tümenini³³⁰ kuşatmak ile görevlendirilmiştir. Buna karşılık ikinci grup ise ilk birimin tam aksine Dicle Nehri'nin sol tarafından gizli bir hat bulup Musul'a doğru yaklaşarak Türkleri arkadan çevirmekle vazifelenmiştir. Son olarak üçüncü grup yani ana birlikler de bu süreçte Fethiye Boğazı boyunca taarruza devam ederek Türk kuvvetlerini oyalama görevini üstlenmişlerdir. Nitekim bütün bu direktiflerin ardından zırhlı araçların ve uçakların desteği ile ekim ayının ortasından itibaren ilgili hatlara doğru İngiliz kuvvetlerinin baskıları başlamıştır. Bu kapsamda Dicle'nin sağ kısmı boyunca hareket eden birlikler 18 Ekim'e kadar Cebel-i Hamrin'de bulunan iki önemli geçidi ele geçirmişlerdir. Yine aynı süreçte Küçük Zap Suyu bu birlikler tarafından geçilerek Beşinci Türk Kafkas Tümeninin aşağıya inmesinin önüne bir set çekilmiştir. Bu duruma ek olarak 24 Ekim'de de

³²⁷Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi, 212, 239-240.

³²⁸ Tikrit'in yaklaşık 50-60 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*. 335.

³²⁹ İran'ın batı kısmından doğduktan sonra Kerkük üzerinden Dicle Nehri'ne dökülmektedir. https://www.wikiwand.com/tr/Zap_Suyu sitesinden 18.6.2017. tarihinde alınmıştır.

³³⁰Bolvadinli Mehmet Sinan Bey anılarında bu tümenin 9'uncu, 14'üncü, 43'üncü ve avcı alayından meydana geldiğini ifade etmiştir. *Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 128.

Tazehurmatu'ya ulaşan Dicle grubu Kerkük'e yaklaşık on iki kilometre kadar yaklaşma imkânına kavuşmuştur. Onların bu operasyonları karşısında diğer yandan üçüncü gruba bağlı birlikler Fethiye Boğazı boyunca mevzilenen Türk kuvvetlerini onun kuzeyinde yer alan Şirkat hattına doğru geri çekilmeye mecbur bırakarak kendilerine geniş bir harekât alanı açmışlardır. İşte tam noktada 1918 Ağustos'unda Halil Paşa'nın yerine Altıncı Ordu Komutanlığına tayin edilmiş olan Ali İhsan Paşa'nın geri çekilmeye başlayan kuvvetlerin komutanı İsmail Hakkı Bey'e her ne olursa olsun Şirkat ve çevresini müdafaa emri vermesi İngilizlerin tamamen önünü açan hadise olmuştur. Zira 25 Ekim'de Kerkük'ün işgali ile operasyonun ağırlık merkezini tamamen ilgili hat üzerine doğru kaydıran Marshall, bu karar ile Şirkat ve çevresinde mevzilenen Türk kuvvetlerini 28-29 Ekim'de Tartar Vadisi'nden ³³¹ Hamam-ı Ali ³³² menziline inen güçler ile kuşatmıştır. Nihayetinde askerlerinin kuşatma uyarılarına rağmen Şirkat ve çevresinden ayrılamayan İsmail Hakkı Bey de sonucu kabullenip kendi ile beraber yaklaşık on bir bin kişiden oluşan kuvvetinin 30 Ekim'de İngilizler tarafından esir alınmasına razı olmak mecburiyetinde kalmıştır³³³. İngilizlerin bu harekâtı sırasında Şirkat'de bulunan Bolvadinli Mehmet Sinan Bey anılarında kendisinin ve diğer askerlerin esir anılış hikâyesini şu şekilde tasvir etmiştir. *“Nihayet işte bu süngü harbiyle de bir şey kazanamayan düşman bütün ağır toplarıyla üzerimize yüklenmiş ve her taraf yeniden cehennem kesilmişti. Akşam olup gün battığı halde aynı tempo yine de devam ediyor ve üç günden beri devam eden bu müthiş meydan harbinde her iki tarafta büyük zayiata uğramış bulunuyordu. Artık gece olmuş, fasılasız devam eden top ve tüfek sesleri kesilmiş, ortalığı derin ve matemli bir sükût kaplamıştı. Yalnız ben sükûtu ara sıra taciz ateşi yapan piyade, makineli tüfek ateşleriyle topçu ateşleri ihlâl ediyorlar ise de bunlar da kıymet verilecek bir şey değildi.*

Artık yarınki muharebeye hazırlanmak için lazım gelen tedbirleri almak icap ediyordu. Bir taraftan mevcut siperlerimizi tahkim etmekle beraber diğer taraftan da son kalan mermileri top başına getirmeye çalışıyorduk. Biraz sonra bu işler de bitmiş, kuru toprak üzerine kaputumla uzanmıştım. Birkaç saat sonra uyandığım

³³¹ Sincar Dağları'nın güneyi boyunca uzanan 130 kilometrelik alana verilen isimdir. http://www.wikiwand.com/tr/Sincar_Da%C4%9Flar%C4%B1 sitesinden 18.6.2017. tarihinde alınmıştır.

³³²Musul'a yaklaşık 12 kilometre uzaktadır. *London Gazette*, (11 April 1919), 4742.

³³³*London Gazette*, (11 April 1919), 4739-472; Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 274-275; *Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 115-129.

zaman, *Dürbün Çavuşu Erzincanlı Şerif'i* gözetleme yerinde meşgul gördüm. Kendisine;

“Şerif Çavuş” diye seslendim.

“Buyur efendim” diye cevap verdi.

“Ne yapıyorsun?”

“Hiç efendim, dürbünü temizliyorum.”

“Ne var ne yok?”

“Çoktan beri bakarım efendim, hiçbir fevkalâdelik yok. Yalnız bizim On Sekizinci Alayın önündeki sivri tepe var ya...”

“Evet.”

“Yarım saat evvel orada bir kalabalık görüldü ve birkaç dakika inip çıktılar.”

“Ne zamandan beri dürbün başındasın?”

“Efendim sen çekildikten sonra ben geldim.”

“Niye, uyumadın mı?”

“Uyuyamadım efendim. Hani sen dürbün başında iken biraz canım geçmişti. O zaman bir rüya gördüm, bir daha uyku tutmadı.”

Bu konuşma devam ederken henüz şafak sökmemişti. Hiçbir tarafta çıt yok, uyku da tutmuyor biraz vakit geçirmek için Şerif Çavuş'a:

“Ne imiş o rüya, iyi bir şey mi?” diye sordum.

“Efendim,” dedi, “düşümde güneş tutulmuş, ortalığı korkunç bir karanlık kaplamış, herkes kıyamet kopuyor diyerek kaçıyordu.”

Yarı Alayla:

“İyi, sana ne, işte sen buradasın ya.”

“Dur efendim... beni de bir telaş kapladı, bunlara uydum. Kaçarken bir kuyuya düştüm” deyince, gayri ihtiyârî bir kahkaha attım ve;

“Bir yerin acıdı mı” diye sorunca;

“Efendim benimle eğlenme, sana düşümü anlatıyorum.”

“Hâ... peki, peki söyle.”

Şerif Çavuş devam ederek:

“Yuvarlana yuvarlana, nihayet kuyunun dibine dayandım. Ama korkudan çatlıyordum. Daha kuyunun dibine iner inmez ellerinde birer satır olduğu halde iki kişi başucuma dikildiler. Bunlara evvelâ mukâvemet etmek istemedim. Birisi ‘Dur’ dedi. ‘Teslim ol, yoksa bu şatırlar başına inecektir.’ Öyle deyince karşı koymadan vazgeçtim. Beni bağladılar, götürüp bir zindana attılar.”

Tekrar gülerken Şerif Çavuş:

“Dur efendim,” dedi, “gülme bu düş iyi bir şeye benzemiyor, Allah sonunu hayır getirsin.”

“Peki daha var mı?”

“Var ya.”

“Öyle ise anlat bakalım zindanda ne yaptın?”

“Ne yapayım? Zindan mahşer gibi kalabalıktı. Ne amiri var ne de memuru. Herkes kendi başına buyruk burada tam iki sene yaşamışım. Bir gün kapılar birden bire açıldı. İçeriye birden her tarafı sırmalara gark olmuş bir paşa girdi. Arkasında iki eliyle Türk bayrağı taşıyan binlerce kişi vardı. Biz zindandakiler hepimiz ayağa kalktık ve paşanın selâmına durarak yüzüne bakıyorduk. Paşa'nın yüzü nur gibi parlıyor, gözleri şimşek çakıyordu. Zindanı baştanbaşa gezdi, dolaştı, aksakallı bir ihtiyarın yanında durdu, sakalını okşayarak; ‘demek sen de esirsin, Nur baba, ha!’ diyerek hepimize döndü ve parmağıyla işaret ederek bayrak tutanlara karışmamızı emretti. Onlara doğru koşarken ben de uyandım.”

Rüyanın, psikoloji bilginlerine göre şuurlaltı toplanan hadise ve intibaların hafızanın zembereğini boş bulduğu zaman şuura çıkararak irtibat ve silsileden ibaret olduğunu bildiğim halde Şerif Çavuş'un hâlâ içinde bulunduğumuz hadiselerle ilgili bulunan rüyası bana çok enteresan geldi. Mamafih Şerif Çavuş konuşurken epey

ortalık aydınlanmıştı. Henüz cephede ses sedâ yoktu. Dürbünün başına vardım. Gözüme ayar ederek etrafı gözetlemeye koyuldum. Birkaç nirengi noktada haç işaretli büyük bayraklar görünüyor ama bunlar ne ve ne için dikilmiş? Bunu bilen kimse yoktu. Biraz sonra fertleri topbaşı ettim. Bazı hedefleri kontrol için ateşe başlamış isem de arkamdan bir ses:

“Sinan Bey. Ateşi kes, topları kır, teslim olduk!” diye bağıırıyordu.

Bu er, tabur komutanı Mazhar Bey’in eri idi. Bu fena haberden son derece hüznümlendim. Fakat eri azarlayarak;

“Defol böyle şey olmaz, yazılı bir emir getir!, diye geri gönderince Mazhar Bey’in kendisi görüldü ve toplarla malzemeyi kırmaklığım için emir verdi. Ben hâlâ şaşıyor ve inanamıyordum. Tekrar dürbüne yanaşım. Hakikaten deminki gördüğüm haç işaretli bayrakların bulunduğu tepeler üzerine bizim piyadeler eli boş olarak toplanmakta ve herkes elinde bulunan malzemeyi kırmakla meşgul bulunmakta idi. Fakat ben ne ile kıracaktım? Elimde tek bir tahrip vasıtası yoktu. Koca obüsler, kazma keser ile kırılır mı? Aklıma toplara birer mermi sürmek ve içlerini kum ve çakıl ile doldurup ağızlarını kapamak ve tetiklere ip bağlayarak geride kazılacak bir çukur içinden tetiği çekirmek ve böylece topları işe yaramaz bir hale getirmek geldi. Hemen emir verdim. Bir taraftan toplara mermi sürülüp ağızlarından kum, taş doldurulurken bir taraftan da çukurlar kazılmış bulunuyordu.”³³⁴

Dicle üzerinde yer alan On Sekizinci Türk Kolordusunun bütün unsurları ile birlikte teslim olduğu sırada Zap Suyu istikametinde bulunan İngiliz güçleri Erbil yönünde bulunan Altun Köprü’yü ele geçirdikten sonra Musul önlerine varmayı başarmışlardır. Onların Musul önlerine konuşlanmaya başladıkları gün Osmanlı Devleti savaştan çekildiğini resmen beyan eden Mondros Ateşkes Anlaşması’nı imzalamış bunun üzerine Musul’u kaybetmek istemeyen Ali İhsan Paşa da şehre yaklaşan İngilizlere mütareke ahkâmına göre herkesin olduğu yerde kalması gerektiğini bildirmiştir. Ancak Ali İhsan Paşa’nın bu talebini reddeden İngilizler Altıncı Türk Ordusunun karargâhının yer aldığı Musul’a ilerlemeyi sürdürmüşler ve kasımın ilk günlerinde şehri işgal etmişlerdir. Nitekim 10 Kasım’a kadar Musul’un

³³⁴Sinan Bey’in Harp Hatıraları, 123-126.

her anlamda İngiliz hâkimiyetine alınması ve burada bulunan Türk birliklerinin artık Nusaybin'e doğru hareket etmeye başlamaları ile Bağdat'ın işgalinden sonra kuzey yönünde devam İngiliz operasyonlarının son halkası da tamamlanmıştır³³⁵.

³³⁵Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum!*. 275; *Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 129-130; *London Gazette*, (11 April 1919), 4742-4743; *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden*, 603-607.

SONUÇ

Bağdat; jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle hem Harb-i Umûmî öncesinde hem de sırasında emperyal devletlerin yoğun bir şekilde siyasî, dini, ekonomik ve askerî müdahalelerine şahit olmuştur. Bu bağlamda; 1900-1914 yılları arasında özellikle konsoloslukları vasıtası ile siyasî, ekonomik, politik ve dini enstrümanları kullanarak Bağdat'ta hâkimiyet tesis etmeye çalışan emperyal devletler, Harb-i Umûmî'nin zuhur etmesiyle artık askerî seçenekleri gündemlerine almışlar ve bu süreçten itibaren Bağdat'ı ele geçirebilmek için bir dizi askerî girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Nitekim XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ortadoğu'da, özelde Mezopotamya Havzası'nda en etkin yabancı güç konumunda bulunan İngiltere, ilgili dönemde Bağdat'a yönelik gerçekleştirilen bu askerî girişimlerde başat bir rol üstlenmiştir. İngiltere, Harb-i Umûmî'nin ilanının hemen ardından Bağdat'ı ele geçirebilmek için Basra Körfezi'ne asker çıkarmış ve Kut'ül Amâre Kuşatması'na kadar geçen süre süre içerisinde Cihâd'ın etkisiyle kendisine bayrak açan Arap aşiretlerine rağmen sahip olduğu birliklerle Türk kuvvetlerini mağlup ederek bu amacına emin adımlarla ilerlemiştir. Fakat General Townshend'in emri altında bulunan İngiliz kuvvetlerinin 1916'nın Aralık ayında Bağdat yakınlarında Selman-ı Pak adı verilen yerde Türk kuvvetleri tarafından geri çekilmeye mecbur bırakılmaları ve arkasından onların yaklaşık dört aylık kuşatma neticesinde 29 Nisan 1916'da Kut'ül Amâre'de esir alınmaları İngiliz askerî operasyonlarının ilk evresinin felakete sonuçlanmasına sebebiyet vermiştir. Aynı süreçte İngiliz kuvvetlerini rahatlatmak için İran'dan Bağdat istikametine doğru ilerleyen Rusların da girişimlerinde başarısız olmaları ile emperyal devletlerin Bağdat'a yönelik askerî teşebbüsleri başlangıçta başarısızlıkla neticelenmiştir.

Yukarıdaki gelişmelere karşın Kut Kuşatması sonrasında İngiliz kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi buna karşılık Türk birliklerinin kendini yenileyememesi hatta İran'a gönderilen 13'ncü Kolorduyla iyice zayıflaması ile Bağdat'ın kapıları İngilizlere açılmıştır. Nitekim General Maude'nin önderliğinde 1917'nin başından itibaren yeniden Bağdat istikametine doğru ilerlemeye başlayan İngilizler, 11 Mart 1917'de şehri işgal ederek amaçlarına ulaşmışlardır. Bu olayın ardından da İngiliz askeri operasyonları kuzey yönünde genişleyerek Musul'a kadar uzanmıştır. Türk kuvvetleri ise bu süreçte hem kendilerine göre güney yönü boyunca ilerleyen İngiliz birlikleri hem de İran'dan Diyala hattına inen Rus

kuvvetlerinin arasında kalarak erimişlerdir. Bu kapsamda Musul'un 1918 Kasım'ının başında işgal edilmesinin ardından Mezopotamya Havzası'nda kalan son Türk unsurları Nusaybin'e geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Bütün bunlarla beraber 1914-1918 yılları arasında İngiliz ve Rus kuvvetlerinin Bağdat'a ve onun ötesine yönelik gerçekleştirdikleri askerî operasyonların siyasî, sosyal, dini, ekonomik vs. neticeleri tarafımızdan şu şekilde yorumlanmışlardır:

- 1- General Townshend'in komutası altında yer alan İngiliz kuvvetlerinin yaklaşık dört aylık kuşatmanın akabinde Türk kuvvetleri tarafından Kut'ül Amâre'de esir alınmaları Osmanlı Devleti açısından zafer değil ancak devam eden bir sürecin sonucu özelliğini taşıyabilir. Zira bu olaydan kısa bir süre sonra İngilizler General Maude önderliğinde yeniden harekete geçerek Kut'ül Amâre'yi tekrar ele geçirmiş ve 11 Mart 1917'de asıl hedef noktası Bağdat'ı işgal etmişlerdir. Arkasından Bağdat'ın kuzeyi boyunca işgal harekâtına devam eden İngilizler, 30 Ekim 1918'e kadar Mezopotamya Havzası'na tamamen hâkim olarak buradaki son Türk birliklerinin Nusaybin'e çekilmesini sağlamışlardır. Şüphesiz bu durum da bize kalıcı bir mahiyette olmayan Kut'ül Amâre kazanımının bir zafer olarak telakki edilmesinin doğru olmadığını ve İngiliz askerlerinin esir alınmalarının devam eden savaşta Osmanlı Devletine yalnızca moral İngiltere'ye ise itibar kaybı sağladığını göstermektedir.

Bu duruma ek olarak İngiliz kuvvetlerinin Kut'ül Amâre'de kuşatılmadan önce yani 1914 Kasım'ından 1915 Aralık'ına değin geçen süre içerisinde:

- Delhi'de bulunan hükümet ile Londra'da yer alan hükümet arasında Bağdat'a ilerleme konusunda sık sık meydana gelen fikir tartışmaları,
- Sefere katılan askerlerin etnik ve dinsel açıdan çeşitliliğe sahip olması ve buna bağlı olarak birlikler arasında iletişimin tam anlamıyla sağlanamaması,

- Hint birlikleri içerisinde yer alan Müslüman askerlerin özellikle Peştunlar'ın anti Batı anlayışının etkisiyle sık sık kaçıma teşebbüs etmeleri,
- Aşırı sıcaklıklar ve bu sıcaklıkların sebep olduğu hastalıklar,
- Kuvvetlerin yeterli medikal, yiyecek ve teçhizat imkânlarına sahip olmaması,
- İngiliz İstihbarat Servisinin birleşik bir yapıda olmaması ve Mezopotamya'da meydana gelen olayları tam olarak okuyamaması. Özellikle Türk kuvvetlerinin niceliği ve niteliği ile Arapların İngiliz işgaline bakışının tam olarak tespit edilememesi gibi yukarıda sıralanan dezavantajlara rağmen Bağdat'ın yaklaşık otuz kilometre yakınına kadar yaklaşabilmeleri onlar adına başarı ev sahibi konumunda bulunan Türkler açısından başarısızlık olarak değerlendirilebilir. Bu maddelerin neticesinde de İngiliz birliklerinin Kut'ta esir alınmaları dile getirilen eksiklikler düşünülmeden Bağdat'a doğru hareket edildiği için İngiltere'nin bir yıllık kazanımlarının birden yok olması Osmanlı Devletinin ise bir yıllık kayıplarının telafisi olarak düşünülebilir.

2- İngiltere'nin Bağdat'a yönelik strateji ve faaliyetleri Kut'ül Amâre Kuşatması'na kadar Delhi'de bulunan hükümet tarafından belirlenmiştir. Fakat İngiliz kuvvetlerinin Kut'ta esir alınmalarının yarattığı infial ile bu süreçten sonra Bağdat'a yönelik gerçekleştirilen faaliyetlerin sorumluluğunu Londra'da bulunan Westminster Hükümeti devralmıştır. Westminster Hükümeti'nin görevi üstlenmesi ile de Bağdat ve onun kuzeyinde yer alan -içerisinde Musul'un yer aldığı- noktalar başarılı askeri operasyonların neticesinde birer birer İngiliz güçleri tarafından ele geçirilmiştir.

3- Cihâd'ın ilanı Harb-i Umûmî'nin ilk yıllarında Bağdat ve çevresinde yer alan aşiretlerin ilgisini ciddi manada cezbetmiş ve İngiliz askerî operasyonlarını yavaşlatmıştır. Ancak zamanla hem İngiliz askerî harekâtlarının Bağdat ve çevresine kadar uzanması hem de Osmanlı merkezi otoritesinin yanlış politikaları –özellikle Şii şehirlerinde meydana

gelen ayaklanmaları bastırış şekli- ile birlikte Cihâd'ın etkinliği kaybolmuştur. Bu duruma ek olarak Kerbela ve Necef gibi kutsal Şii şehirlerinden İran'a gönderilen fetva metinlerine tam anlamıyla destek gelmemesi de Osmanlının Cihâd'a dayalı politikalarının çökmesine neden olmuştur.

- 4- Ruslar, General Baratov önderliğinde hem Kut'ül Amâre Kuşatması öncesi hem de sonrasında Bağdat'a yönelik girişimlerde bulunsalar da başarıya ulaşamamışlardır. Ancak Rusların İran'dan Bağdat'a doğru gerçekleştirdikleri aksiyonlar ciddi bir tehlike arz ettiği için Osmanlı Genelkurmayı onların üzerine ilgili süreçte 13'ncü Kolorduyu sevk etmek zorunda kalmış bu durumda insan kaynağı açısından sıkıntı yaşayan Altıncı Ordunun gücünün iyice zayıflamasına neden olmuştur. Nitekim Altıncı Ordunun zayıflaması da Türklerin Bağdat savunmasını ciddi manada etkilemiştir.
- 5- İngilizler Bağdat'ı işgal ettikten sonra İran ve ötesine yönelik bir dizi girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Özellikle Ruslar'ın 1917'nin baharından itibaren İran ve Kafkasya'dan yavaş yavaş ayrılmaya başlamalarını bir fırsat olarak gören İngilizler, ilgili süreçten sonra bu bölgelere birtakım birlikler sevk ederek hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmışlardır³³⁶.
- 6- Bağdat'ın işgali tarafların ilgili süreçten sonraki savaş kabiliyetini de doğrudan etkilemiştir. Zira Bağdat gibi önemli bir noktanın el değiştirmesi İngilizlerin Ortadoğu'daki etkinliğini arttırdığı gibi Türklerin

³³⁶Harb-i Umûmî'nin son yıllarında İtilaf devletlerinin seçkin subay ve erleri Kanadalı Major General Lionel Dunsterville'nin komutası altında bir oluşumun içerisinde yer almışlardır. İngilizlerin öncülük ettiği ve daha sonraları *Dunsterforce* olarak adlandırılan bu oluşumun amacını; Kafkasya Bölgesi'ndeki muhalif Bolşevikleri, Ermenileri ve Asurluları tek çatı altında toplayıp Bakü'den Tiflis'e kadar uzanan Transkafkasya demiryolu hatlarını korumak oluşturmuştur. Ayrıca İngilizler *Dunsterforce* ile Türkleri ve Almanları Ortadoğu'dan atmayı, Hindistan'ı korumayı, doğal kaynaklar ve ticaret yollarını emniyet altına almayı da amaçlamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Winegard, Lieutenant Timothy C. (Fall 2005). *Dunsterforce: A Case Study of Coalition Warfare in The Middle East, 1918-1919. Canadian Army Journal*, 8.3, 93-109; *Binbaşı M. H. Donohoe, İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi 1918*, (2016). Çev., Cengiz İ. Çay, Yay., Haz., Abdulhalûk Çay, İstanbul: Tarih Kuram Yayınları; *L. C. Dunsterville, Dunsterforce Gizli Ordu Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali*, (2016). Çev., Cengiz İ. Çay, Yay., Haz., Abdulhalûk Çay, İstanbul: Tarih Kuram Yayınları.

askeri kabiliyetini ise negatif açıdan etkilemiştir. Nitekim bu olaydan yaklaşık 8-9 ay sonra İngiltere bu sefer Kudüs'ü işgal ederek Ortadoğu'daki hâkimiyet alanını iyice genişletmiştir.

- 7- İngilizlerin Bağdat'ı ele geçirdikten sonra onun çevresinde yer alan kutsal Şii şehirlerine yönelik politikaları Osmanlının uygulamalarının devamı niteliğinde olmuştur. Kutsal Şii şehirlerine birtakım istisnai durumlar haricinde askerî birliklerini yerleştirmeyen İngilizler yine de buralarda kendilerine karşı meydana gelen başkaldırı hareketlerini önleyebilmek için bazen bu teamülden vazgeçmek zorunda kalmışlardır.
- 8- Bağdat'ın işgalinin ardından İngilizler, askerî operasyonlarını kalıcı hale getirebilmek için ele geçirdikleri noktalarda sivil yönetimler inşa etmeye çalışmışlardır. Ancak inşa edilmeye çalışılan sivil yönetimler aynı süreçte devam eden askerî operasyonların gölgesinde kaldığı için kalıcı bir mahiyete tam olarak bürünememiştir.
- 9- İngilizler Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Dicle ve Fırat nehirlerinin tam kavşağında yer alan bu şehri ekonomik anlamda ayağa kaldırabilmek için özellikle onun çevresinde yer alan tarım alanlarını geliştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca bu tarım alanlarının gelişimi sırasında yerel insanlara da iş imkânları sağlanarak İngiliz işgalinin negatif etkileri ortadan kaldırılmak istenmiştir.
- 10- İngilizler 1914 Kasım'ından 1918 Kasım'ına kadar geçen süre içerisinde Bağdat ve onun ötesine doğru gerçekleştirdikleri operasyonlarda 114 bin metrekare alan, 45,500 esir, 250 top ve geniş miktarda savaş materyali ele geçirmişlerdir³³⁷.
- 11- Bağdat'ın işgali ile İngilizler Mezopotamya Havzası'nın kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdir. Bu bağlamda da aynı anda hem İran hem de Anadolu coğrafyasını etkileme imkânına kavuşmuşlardır. Diğer yandan da uzun yıllardır gerçekleştirmeye çalıştıkları Hindistan yolunun güvenliğini bu şekilde temin etme hakkını elde etmişlerdir. Türkler ise

³³⁷London Gazette, (11 April 1919), 4745.

aynı süreçte Bağdat'ı kaybederek Ortadoğu'da bulunan en önemli üslerinden birini daha kaybetmişlerdir.

12- Son olarak ifade edilmesi gerekir ki Amerika Birleşik Devletlerinin 2003 yılında Irak'ta başlattığı askerî harekât birçok bilimsel çalışmada İngilizlerin Harb-i Umûmî sırasında Bağdat'a ve onun ötesine doğru gerçekleştirdiği operasyonlar ile karşılaştırılmıştır. Bu bilimsel çalışmalarda da genel olarak her iki kampanya arasındaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilerek tarihsel bir çıkarım yapılmaya çalışılmıştır³³⁸.

³³⁸Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Andrew, Major Michael. (2014). *Parallel Campaigns: The British in Mesopotamia, 1914-1920 and The United States in Iraq, 2003-2004*, Tannenberg; <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a423816.pdf>. Erişim Tarihi: 1.7.2017.

BİBLİYOGRAFYA

1- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- A-** Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2385/178821, 2752/206387, 4410/330742.
- B-** Dâhiliye, Emniyet-i Umumiye, Emniyet Şubesi Evrakı (DH. EUM. EMN.) 27/15, 33/59, 36/6, 71/29, 104/58, 104/59.
- C-** Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, İkinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 2. ŞB.) 1/56, 3/29, 7/15, 8/27.
- D-** Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Dördüncü Şube Belgeleri (DH. EUM. 4. ŞB.) 1/61, 2/1, 2/30, 2/45, 2/49, 4/5, 5/66A, 5/66H, 8/41, 24/7.
- E-** Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Beşinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 5. ŞB.) 1/7, 5/54.
- F-** Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Yedinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 7. ŞB.) 2/45, 2/47, 3/19.
- G-** Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU.) 1/29.
- H-** Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Şifre Kalemi (DH. EUM. ŞFR.) 44/115, 46/183, 47/8, 47/31, 47/55, 47/97, 47/162, 47/362, 47/405, 47/416, 47/419, 47/420, 47/427, 47/439, 47/458, 48/13, 48/31, 48/42, 48/72 1, 48/119, 48/137, 48/170, 48/173, 48/180, 48/258, 48/259, 48/290, 48/293, 48/300, 49/51, 49/217, 49/170, 54A/114, 63/177, 356/112, 447/33, 447/132, 472/81, 473/6, 474/104, 477/70, 477/93, 482/57.
- I-** Dâhiliye Nezareti, İdari Kısım Belgeleri (DH. İD.) 84/11.
- İ-** Dâhiliye Nezareti, Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS. M.) 148/22.
- J-** Dâhiliye Nezareti, Mektubî Kalemi (DH. MKT.) 1142/89.
- K-** Dâhiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.) 92 1 44.
- L-** Dâhiliye Nezareti, Mütenevvia Evrakı (DH. MTV.) 10/8, 10/70.
- M-** Dâhiliye Nezareti, Siyasi Kısım Belgeleri (DH. SYS.) 49/89.
- N-** Hariciye Nezareti, Siyasî Kısım (HR. SYS.) 83/64, 91/4, 91/5, 91/7, 91/8, 91/9, 95/27, 2113/5, 2167/7, 2167/28, 2167/30, 2167/37, 2338/25, 2338/31, 2338/39, 2338/91, 2339/10, 2339/11, 2339/14, 2339/52, 2339/54, 2339/62, 2339/77, 2402/35, 2402/47, 2402/48, 2402/53, 2405/40, 2438/81, 2439/43, 2446/9.
- O-** Hariciye Nezareti, Tercüme Odası, (HR. TO.) 546/14.
- Ö-** Haritalar (HRT. h.) 99, 101.

P- Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF. MKT.) 1149/8, 1174/36.

R- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 195/16, 227/208, 229/36, 241/6, 241/237.

S- Sadaret, Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (BOA. A. MKT. MHM.) 744/12.

Ş- Yıldız Perakende Evrakı, Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.) 247/24.

T- Yıldız Perakende Evrakı, Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM.) 41/117.

2- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Klasör No: 10 Dosya No: 53.

Klasör No: 14 Dosya No: 72.

Klasör No: 63 Dosya No: 319.

Klasör No: 194 Dosya No: 820.

Klasör No: 196 Dosya No: 826.

Klasör No: 206 Dosya No: 867.

Klasör No: 1780 Dosya No: 249.

Klasör No: 2810 Dosya No: 21.

Klasör No: 3652 Dosya No: 226.

Klasör No: 4473 Dosya No: 9.

Klasör No: 4473 Dosya No: 10.

3- The National Archives

Foreign Office (FO) 371/502, 371/2073, 416/111, 881/10403.

4- Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

Sıra No: 83, Kutu No: 255, Belge No: 56.

Sıra No: 445, Kutu No: 88, Belge No: 26.

Sıra No: 485, Kutu No: 89, Belge No: 5.

5- Süreli Yayınlar

Supplement to the London Gazette

6- Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

- Abbas, Ziya. (2013). *Irak'ta Şii Merciliği'nin Siyasî Rolü*. İstanbul: Önsöz Yayınları.
- Akalın, Şehabeddin. (Eylül 1952). Mehmed Namık Paşa. *İÜEF Tarih Dergisi*, 4(7), 127-145.
- Akcan, Erol. (2015). Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu ve Asker-Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi. *Atatürk Dergisi*, 4(1), 3-35.
- Alexander, Ari. (2011). *The Jews of Baghdad and Zionism: 1920-1948*. Unpublished Master's Thesis, The University of Oxford, United Kingdom.
- Arslan, Ali. (1997). Osmanlılar'da Coğrafi Terim Olarak 'Acem' Kelimesinin Mânâsı ve Osmanlı Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 83-87.
- Atabaki, Touraj. (2010). Doğu'ya Yöneliş: İran'da Osmanlı İstihbarat Servisinin Faaliyetleri. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 29-43.
- Atabaki, Touraj. (2010). I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-7.
- Atia, Nadia. (December 2012). A Wartime Tourist Trail: Mesopotamia in The British İmagination, 1914-1918. *Studies in Travel Writing*, 16(4), 403-414.
- Avcı, Casim. (2003). Medâin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, 289-291.
- Ayaydın, Rıdvan. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barber, Charles H. (1918). *Besieged in Kut and After*, Edinburgh and London: William Blackwood and Sons.
- Barton, James L. (July 1918). The Ottoman Empire and The War. *The Journal of Race Development*, 9(1), 1-15.
- Bazin, Marcel. (2002). Kazvin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 154-155.
- Bishop, H. C.W. (1920). *A Kut Prisoner*. London: John Lane, The Bodley Head New York: John Lane Company.
- Beysanoğlu, Şevket. (1986). Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2(5), Ankara: 487-503.
- Bilge, Mustafa L. (2003). Lorimer, John Gordon (1870-1914). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 212-213.

- Binbaşı M. H. Donohoe, İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi 1918.* (2016). Çev., Cengiz İ. Çay, Yay., Haz., Abdulhalûk Çay, İstanbul: Tarih Kuram Yayınları.
- Blackledge, W.J. (Basım Tarihi Yok). *The Legion of Marching Madmen.* London: S. Low Marston Co., Ltd.
- Bolat, Gökhan. (March 2013). Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası. *History Studies*, 5(2), 57-77.
- Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları, Mehmet Sinan Özgen.* (2011). Yay., Haz., Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bostan, İdris. (1998). Haz'al Han. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 17, 107-108.
- Bostan, İdris. (1989). Amâre. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, 558-559.
- Boutz, Gary M-Williams, Kenneth H. (2015). *U.S. Relations with Iraq From the Mandate to Operation Iraqi Freedom*, Washington, D.C: Air Force History and Museums Program.
- Boz, Hakan. (Aralık 2011). Belucistan, Orta Asya'nın Kürdistan'ı mı?. *21. Yüzyıl Dergisi*, 36, 52-58.
- Candler, Edmund. (1919). *The Long Road to Baghdad.* I, II, London, New York, Toronto and Melbourne: Cassell and Company Ltd.
- Carter, Peter D. (9-22 October 2003). Blood for Oil- A Long History. *Island Tides*, 15(20), 1-2.
- Cato, Conrad. (1917). *The Navy in Mesopotamia 1914 to 1917.* London: Constable and Company Ltd.
- Celîl, Celîlê. (2007). *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, Çev. Hasan Kaya, İstanbul: Evrensel Basım Yayım.
- Cemal Paşa, Hatıralar,* (2016). Yay., Hz., Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ceylan, Ebubekir. (2009). Carrot Or Stick? Ottoman Tribal Policy in Baghdad, 1831-1876. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), 169-186.
- Ceylan, Ebubekir. (2014/2). Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine. *Dîvân, Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 19(37), 85-115.
- Ceylan, Ebubekir. (2005). 1858 Toprak Reformunun Bağdat'ta Uygulanışı. (Keiko Kiyotaki, Ottoman Land Policies in The Province of Baghdad, 1831-1881, Doktora Tezi, University of Wisconsin-Madison, 1997), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 829-834.

- Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim, Kurna, Kütülamare ve Selmanıpâk Muharebeleri*. (2012). Çev., Gürol Koca, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Charlwood, David J. (2015). The Impact of the Dardanelles Campaign on British Policy Towards the Arabs: How Gallipoli Shaped the Hussein-McMahon Correspondence. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(2), 241-252.
- Cronin, Stephanie. (2010). İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*. Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 45-69.
- Çabuk, Fehminaz. (2013). *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Çalık, Ramazan. (Kasım 1996). Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII(36), 765-817.
- Çanakkale, *Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri Abidin Ege*. (2011). Yay., Haz., Celali Yılmaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetinsaya, Gökhan. (2001). Sultan Abdulhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad, 1888-1896. *The Journal of Ottoman Studies*, Edit., Halil İnalçık-Nejat Göyünç-Heath W. Lowry-İsmail Erünsal-Klaus Kreiser-A. Atilla Şentürk, XXI, İstanbul: 257-267.
- Çetinsaya, Gökhan. (2005). The Caliph and The Shayks: Abdülhamid II's Policy Towards The Qadiriyya of Mosul. *Ottoman Reform and Muslim Regeneration Studies in Honour of Butrus Abu-Manneh*, Edit., Itzchak Weismann and Fruma Zachs, *Ottoman Studies*, 8, 97-107.
- Çetinsaya, Gökhan. (July 2005). The Caliph and Muftahids: Ottoman Policy Towards The Shiite Community of Iraq in The Late Nineteenth Century. *Middle Eastern Studies*, 41(4), 561-574.
- Çetinsaya, Gökhan. (2003). The Ottoman View of British Presence in Iraq and The Gulf: The Era of Abdulhamid II. *Middle Eastern Studies*, 39(2), 194-203.
- Çetinsaya, Gökhan. (1992/2). II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset. *Divan*, 153-168.
- Çetinsaya, Gökhan. (1999). The Politics of Reform in Iraq Under Abdülhamid II, 1878-1908. *Turkish Journal of Islamic Studies*, 3, 41-72.
- Çetinsaya, Gökhan-BUZPINAR, Şit Tufan. (2005). Midhat Paşa (1822-1844). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, 7-11.
- Daei, Masoumeh. (2011). 20. Yüzyılın Başlarında İran-Osmanlı Ticaretinde Bağdat-Basra Yolu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30(50), 57-68.
- Dahl, Erik J. (Winter 2000-2001). Naval Innovation: From Coal to Oil. *JFQ*, 50-56.

- Dane, Edmund. (1918). *British Campaigns in The Nearer East 1914-1918*. London: Hodder and Stoughton.
- Davies, Philip. (1987). *Splendours of the Raj: British Architecture in India, 1660-1947*. New York: Penguin Books.
- Davison, Roderic H. (2003). Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi. *OTAM*, Çev., Durdu Mehmet Burak, 14, Ankara: 347-386.
- Demirci, Mustafa. (2009). Sâmerâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36, 70-71.
- Deringil, Selim. (1990). The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda. *Die Welt des Islams*, XXX, 45-62.
- Dinç, Mehmet Emin. (1998). *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Doğru, Deniz. (Şubat 2001). I. Dünya Harbi Sırasında Şerif Hüseyin'in Siyasi Faaliyetleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 51-57.
- Dunnil, M S. (2010). Victor Horsley (1857-1916) in World War I. *Journal of Medical Biography*, 18, 186-193.
- Ed-Dûrî, Abdülazîz. (1991). Bağdat. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 425-433.
- El-Aselî, Kâmil Cemîl. (2002). Kudüs, Osmanlı Dönemi ve Sonrası. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, 334-338.
- Ende, Werner. (Leiden 1981). Iraq in World War I: The Turks, Germans and The Shi'ite Mujtahids' Call For Jihad. *Proceedings of The Ninth Congress of The Union Europeenne Des Arabisants Et Islamisants*, 1st to 7th September 1978, Amsterdam, 57-71.
- Eraslan, Cezmi. (1994). Irak'ta Türk-İngiliz Rekâbeti: (1876-1915). *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35, İstanbul: 223-251.
- Erickson, Edward J. (2011). *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. Çev., Mehmet Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Erkoçoğlu, Fatih. (2010). Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar). *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 277-320.
- Ettehadiyyeh, Mansoureh. (2010). İran Geçici Hükümeti. *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, Edit., Touraj Atabaki, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 9-28.
- Ewing, William. (2012). *Gelibolu'dan Bağdat'a, Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı*. Çev., H. Büşra Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Fox, Frank. (1917). *The British Army at War*, London: T. Fisher Unwin Ltd.

- Gardner, Nikolas. (Summer 2015). British Prestige and The Mesopotamia Campaign, 1914-1916. *The Historian*, 77(2), 269-289.
- Gardner, Nikolas. (2013). Morale and Discipline in a Multiethnic Army: The Indian Army in Mesopotamia (1914-1917). *Journal of The Middle East and Africa*, 4, 1-20.
- Gardner, Nikolas. (2016). *Kut'ül Amâre Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*. Ter., Mehtap Gün, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Gat, Moshe. (November 2006). Jewish-Arab Relations in Iraq: From the British Occupation to the Mass Exodus (1917-51). *Immigrants Minorities*, 24(3), 300-323.
- Gelişli, Yücel. (2005). On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge. *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2), 83-113.
- Gencer, Fatih. (2009). I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerikan Vatandaşlarına Yönelik Politikası. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 249-264.
- Genişol, Hüseyin Fehmi. (2014). *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na, Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güçlü, Yücel. (1996). The Role of The Ottoman-Trained Officers in Independent Iraq. *The Turkish Yearbook of International Relations*, XXVI, 123-138.
- Gülmez, Nurettin. (2006-Güz). Falkenhayn'ın Anılarında Türkiye Notları. *ÇTTAD*, V/13, 137-153.
- Günaydın, Meryem. (Kış 2014). Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı, 28 Haziran 1914. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 8(15), 1-38.
- Güner, Selda. (Güz 2013). Irak Sâbiîlerine Dair Bir Asayiş Dosyası (1873-1898). *CTAD*, 9(18), 3-28.
- Halaçoğlu, Yusuf. (1991). Bağdat, Osmanlı Dönemi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 433-437.
- Hanioğlu, M. Şükrü. (2016). Ottoman Jihad or Jihads: The Ottoman Shi'i Jihad, the Successful One. *Jihad and Islam in World War I*, Edit., Erik-Jan Zürcher, Leiden University Press, 117-134.
- Heller, Joseph. (Jan 1976). Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies*, 12(1), 3-44.
- History of the Great War, Principal Events (1914-1918)*, (1922). London: Compiled By., The Historical Section of the Committee of Imperial Defence.
- Hussain, Ruquia. (2014). The Turkish Merchants at Surat in Mughal Times. *Studies in History*, 30(1), 43-54.

- Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü Taşköprülü Mehmed Efendi*, (2015). Yay., Hz. Mesut Uyar-Ahmet Özcan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918, İngiltere Devlet Arşivi Raporu*, (2016). Der., Ali Satan, Çev., Nilgün Engin, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- İlhan, Avni. Atebât. (1991). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 49-50.
- Jr, Karol Sorby. (2006). The Arab National Movement in World War I. *Asian and African Studies*, 15, I, 40-54.
- Kapar, Mehmet Ali. (2006). Müntefik (Benî Müntefik). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, 27.
- Kappelmann, Major Michael Andrew. (2014). *Parallel Campaigns: The British in Mesopotamia, 1914-1920 and The United States in Iraq, 2003-2004*, Tannenbergl.
- Karacağıl, Ö. Kürşad. (Güz 2014). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 36, 95-116.
- Karavelioğlu, Murat Ali. (2003). Klasik Türk Edebiyatında Bağdat. *Irak Dosyası I*, Yay. Haz., Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 231-252.
- Kartın, Cengiz. (2015). İngiltere'nin Van Konsolosu Frederick Richard Maunsell'in (1828-1916) Gözlemlerinde Osmanlı Nehirleri ve Gölleri. *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, Haz., Şakir Batmaz-Özen Tok, 2, Kayseri: Not Yayınları, 943-956.
- Kasalak, Kadir. (Haziran 2016). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Irak'ta Çıkan Hille İsyenlarında İngilizlerin Rolü. *SOBİDER, Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(17), 429-438.
- Kasalak, Kadir. (Mart 2000). Birinci Dünya Harbinde Hille İsyenları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI(46), 15-37.
- Kaya, Selim. (Ekim 2008). Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat. *Akademik Bakış*, 15, 1-16.
- Kayalı, Hasan. (2003). *Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*. Çev., Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Keskin, Turan. (2012). *Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıç, Sezen. (Bahar 2016). Alman Deniz Ataşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa. *Bilig*, 77, 109-130.

- Kızılkaya, Oktay. (Summer 2013). XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi. *Turkish Studies*, 8/7, 293-306.
- Kocatürk, Önder. (Summer 2011). İngilizlerin Irak ve Basra Bölgesindeki Faaliyetleri (1913-1914). *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/3, 1449-1462.
- Kocatürk, Önder. (2011). 1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri. *Türkoloji Kültürü*, IV(7), 17-34.
- Kocatürk, Önder. (2012). İngiliz Vapurlarının Osmanlı Devleti Egemenliğindeki Kurna'ya Girmesi Meselesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 7, 57-70.
- Kon, Kadir. (2012). Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu. *Tarih Dergisi*, 53(2011/1), İstanbul, 211-252.
- Köksal, Ahmet. (Yaz 2014). Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, 197-236.
- Kurşun, Zekeriya. (2000). İbrâhim Hakkı Paşa (1863-1918). *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, 311-314.
- Kurşun, Zekeriya. (1994). Dâvud Paşa, Kölemen. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, 38-39.
- Kurşun, Zekeriya. (2006). Necid, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32, 491-493.
- Kurt, Burcu. (2007). Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 1(2), 137-155.
- Kurt, Burcu. (June 2013). Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri. *History Studies*, 5(3), 151-173.
- Kurtcephe, İsrail-Balcıoğlu, Mustafa. (1992). Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi: Rauf Bey Müfrezesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 3, 247-269.
- Kurtcephe, İsrail-Akgül, Suat. (1995). Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 249-256.
- Kurtuluş, Rıza. (2003). Luristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 227.
- L. C. Dunsterville, *Dunsterforce Gizli Ordu Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali*, (2016). Çev., Cengiz İ. Çay, Yay., Haz., Abdulhalûk Çay, İstanbul: Tarih Kuram Yayınları.
- Lieutenant Colonel P.T. Crowley *British Army*, (Autumn 2004). Operational Lessons of The Mesopotamia Campaign, 1914-18. *Defence Studies*, 4(3), 335-360.

- Litvak, Meir. (2000). A Failed Manipulation: The British, the Oudh Bequest and the Shi'ite Ulama of Najaf and Karbala. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27(1), 69-89.
- Litvak, Meir. (February 2001). Money, Religion, and Politics: The Oudh Bequest in Najaf and Karbala', 1850-1903. *International Journal of Middle East Studies*, 33(1), 1-21.
- Llewellyn-Jones, Rosie. (2015). The British Raj And The British Mandate in Iraq. *Asian Affairs*, XLVI(II), 270-279.
- Lock, Major H.O. (1919). *With The British Army in The Holy Land*. London: Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row.
- Marufoğlu Sinan. (October 2012). II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri. *History Studies, International Journal of History*, 4(3), 95-111.
- Marufoğlu Sinan. (2013). 19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, 235-248.
- Mcmeekin, Sean. (2012). *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev., Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Metin, Barış. (2012). Rus Konsolos Raporlarına Göre Bağdat ve Havalisinde, Büyük Güçlerin Ekonomik ve Ticari Mücadeleleri (1907-1909). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), Elazığ: 235-245.
- Moberly, F.J. (1924). *The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*, II, London: H.M Stationery Office.
- Mukerji, Asoke. (November 15, 2009). India's Contribution to the First World War. *India Digest*, 7(22), 4-5.
- Nakash, Yitzhak. (2002). Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü. *İslâmi Araştırmalar Dergisi*. Çev., Zeki Tekin, 15(3), 387-397.
- On the Road to Kut A Soldier's Story of the Mesopotamian Campaign*, (1917). London: Hutchinson Co.
- Onley, James. (Fall 2005). Britain's Informal Empire in The Gulf, 1820-1971. *Journal of Social Affairs*, 22(87), 29-45.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, (2013). Yay. Haz., Kemal Gurulkan-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş-Resul Köse-Yılmaz Karaca, 130, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, (2012). Edit., Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil, Ankara: ORSAM.
- Qureshi, M. Naeem. (1992). Belûcistan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5, 427-428.

- Öğün, Tuncay-Başı, Halit. (September 2016). Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Kullanımı. *History Studies*, 8(3), 83-109.
- Öz, Mustafa. (2002). Kerbelâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 271-272.
- Özaydın, Abdülkerim. (1991). Bağdat Kültür ve Medeniyet. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4, 437-441.
- Özgüldür, Yavuz. (1993). Yüzbaşı Helmut Von Moltke'den Müşir Liman Von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 4, 297-307.
- Parry, J. P. (2013). Steam Power and British Influence in Baghdad, 1820-1860. *The Historical Journal*, 56(1), 145-173.
- Pomiankowski, Joseph. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Çev., Kemal Turan, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Poş, Abdullah. (Eylül-Aralık 2011). XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şîî Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri. *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 47-76.
- Rogan, Eugene. (2016). Rival Jihads: Islam and The Great War in The Middle East, 1914-1918. *Journal of the British Academy*, 4, 1-20.
- Rumbeyoğlu Fahreddîn-Mehmed Nâbî. (Eylül 2014). Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Dış Politika Meseleleri IV: Muhammere. *Tarih Okulu Dergisi*, Aktaran., Ünal Taşkın, XIX(7), 837-841.
- Sâbis, Ali İhsan. (1990). *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi*. 1, İstanbul: Nehir Yayınları.
- Sakin, Serdar-Kartın, Cengiz. (2014). İngiliz Seyyahlar Maunsell, Harris ve Sykes'ın Gözlemlerinde İran, Irak ve Türkiye. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11, 305-328.
- Sakin, Serdar. (Eylül 2009). Ordu Lojistik Sisteminin Önemi Açısından Kut'ül-Amare Savaşı ve Resulayn-Musul Menzil Hattı. *SBArD*, 14, 13-25.
- Sanders, Liman von. (2013). *Türkiye'de Beş Sene*, Çev., Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, Yay. Hz., Muzaffer Albayrak, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Sandes, E.W.C. (1919). *In Kut and Captivity With Sixth Indian Division*, London: The John Murray Albemarle Street, W.
- Sarısaman, Sadık. (1995). Birinci Dünya Savaşı'nda Salarüddeve Olayı. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2, 149-153.
- Sarısaman, Sadık. (1997). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 295-318.

- Scazzieri, Luigi. (2015). Britain, France, and Mesopotamian Oil, 1916-1920. *Diplomacy Statecraft*, 26, 25-45.
- Sellen, Robert W. (1960). The British Intervention in Russia, 1917-1920: I. *Dalhousie Review*, 40(3), 360-371.
- Sellen, Robert W. (1961). The British Intervention in Russia, 1917-1920: II. *Dalhousie Review*, 40(4), 520-531.
- Sezen, Tahir. (2006). *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. 21, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Shahvar, Soli. (January 2003). Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-1865. *Middle Eastern Studies*, 39(1), 89-116.
- Sheffy, Yigal. (2005). The Chemical Dimension of the Gallipoli Campaign: Introducing Chemical Warfare to the Middle East. *War in History*, 12(3), 278-317.
- Singh, Gajendra. (2014). India and the Great War: Colonial Fantasies, Anxieties and Discontent. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 14(2), 343-361.
- Sinno, Abdel-Raouf. (2006). The Role of Islam in German Propaganda in The Arab East During The First World War: Aims, Means, Results and Local Reactions. *The First World War as Remembered in The Countries of The Eastern Mediterranean*. Edit., Olaf Farschid-Manfred Kropp-Stephan Dahne, Beirut: 391-414.
- Sluglett, Peter. (2010). The British, the Sunnis and the Shi'is: Social hierarchies of identity under the British mandate. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*. 4(3), 257-273.
- Sluglett, Peter. (Fall 2012). Shi'i Actors in Late Nineteenth and Twentieth Century Iraq: A Brief Introduction and A Survey of The Literature. *Iraqi History and Economics, The Singapore Middle East Papers*, 3, 2-13.
- Sluglett, Peter. (2014). The Waning of Empires: The British, the Ottomans and the Russians in the Caucasus and North Iran, 1917-1921. *Middle East Critique*, 23(2), 189-208.
- Soy, H. Bayram. (Ocak-Şubat 2000). Anadolu ve Bağdat Demiryolu Çerçevesinde Osmanlı-Alman Yakınlaşması. *Yeni Türkiye*, 6(31), 309-316.
- Soy, H. Bayram. (Yaz 2005). Birinci Dünya Savaşı Öncesinde "Orta Doğu"da Alman-İngiliz Mücadelesi. *Türkiye Günlüğü*, 81, 104-117.
- Soy, H. Bayram. (Mayıs, Haziran, Temmuz, 2007). Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Irak Savaşı'na Orta Doğu: Medeniyetler Çatışması Mı, Çıkar Mücadelesi Mi?. *Doğu Batı*, 10(41), 117-145.
- Strachan, Hew. (March 2010). The First World War as a global war. *First World War Studies*, 1(1), 3-14.

- Stremmel, Fabian. (2015). An Imperial German Battle To Win Over Mesopotamia: The Baghdad Propagandaschule (1909-1917). *Middle Eastern Studies*, 51(1), 49-71.
- Stremmel, Fabian. (August 2014). The Creation of Christian and Muslim Urban Identities: French and German schools in fin de siècle Beirut. *The Mediterranean Cities between Myth and Reality*, Edit., Federica Frediani, 169-188.
- Syk, Andrew. (August 2009). The Mesopotamia Commission. *The Rusi Journal*, 154(4), 94-101.
- Tennant, J.E. (1920). *In The Clouds Above Baghdad*, London: C. Palmer.
- The Commercial Future of Baghdad*. (1917). London: The Complete Press.
- The King of Hedjaz and Arab Independence*. (1917). London: Hayman, Christy, Lilly, Ltd.
- Thompson, Edward J. (1919). *The Leicestershires Beyond Baghdad*. London: The Epworth Press.
- Toker, Halil. (2007). Peştu Dili. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34, 254-255.
- Toprak, Seydi Vakkas. (Spring II 2015). Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, 417-426.
- Türkmen, Zekeriya. (2008). Sâbis, Ali İhsan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 35, 346-348.
- Türkmen, Zekeriya. (1995). Yıldırım Ordular Grubunun Teşkilî ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme (1917-1918). *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 1, 157-166.
- Ulrichsen, Kristian Coates. (April 2007). The British Occupation of Mesopotamia, 1914-1922. *The Journal of Strategic Studies*, 30(2), 349-377.
- Uyar, Mesut. (2013). Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War. *War in History*, 20(4), 526-544.
- Ünal, Fatih. (Bahar 2008). Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları. *Karadeniz Araştırmaları*, 5(17), 133-152.
- Ürekli, Muzaffer. (1993). Celâyirliiler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 264-265.
- Üstün, İsmail Safa. (2007/2). The Hopeless Struggle of The Ottomans Against The Spread of Shi'a in The 19th Century Province of Baghdad. *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 69-86.
- Üstün, İsmail Safa. (2006/2). Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şiî Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları). *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 101-118.

- Üzen, İsmet. (2009). İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), Elazığ: 329-344.
- Waardenburg, Jacques. (2003). Between Baghdad and Birmingham: Minorities-Christian and Muslim. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14(1), 3-22.
- Warner, Guy. (2010). Only A Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918. *Royal Air Force Historical Society*, 48, 9-19.
- Winegard, Lieutenant Timothy C. (Fall 2005). Dunsterforce: A Case Study of Coalition Warfare in The Middle East, 1918-1919. *Canadian Army Journal*, 8.3, 93-109.
- Visser, Reidar. (2009). Proto-Political Conceptions of 'Iraq' in Late Ottoman Times. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), 143-154.
- Visser, Reidar. (Kasım 2006). Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak'taki Enerji Anlaşmazlığı. *Stratejik Analiz, Çev.*, Gül Aral, 6(79), 83-90.
- Ya'ghoubi, Mohammad Taher-Montazerolghaem, Asghar. (Winter 2013). The Shi'a of Baghdad at the time of the 'Abbasid Caliphs and the Seljuq Sultanate (447-575 AH). *Journal of Shi'a Islamic Studies*, VI(1), 53-74.
- Yapp, M.E. (1967). The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 30(2), 323-336.
- Yavuz, Hulusi. (1988). Abdülazîz b. Suûd. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1, 194-195.
- Yenidünya, Süheyla. (Ekim 2009). XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nin Bağdat'ta Kölemen Hâkimiyetini Kaldırma Teşebbüsleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 182, 1-46.
- Yeniterzi, Emine. (2010). Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(15), 301-334.
- Yılmaz, Mustafa. (2015). *Fav Yarımadası'nda Osmanlı-İngiliz Çekişmesi (1886-1915)*. İstanbul: Taş Mektep Yayınları.
- Yurdakul, Nurcan. (2014). *Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Yüksel, Ahmet Turan. (2010). Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri. *SÜİFD*, 29, 7-19.
- Zürcher, Eric Jan. (1996). Between Death and Desertion. The Experience of The Ottoman Soldier in World War. I. *Turcica*, 28, 235-258.

7- İnteraktif Kaynaklar

<https://tahran.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx>. Erişim Tarihi 6.8.2016.

http://www.obarsiv.com/pdf/bagdat_valilikleri.pdf. Erişim Tarihi: 26.8.2016.

http://www.wikiwand.com/tr/K%C3%BCrt_a%C5%9Firtleri_ve_a%C5%9Firt_ko_nfederasyonlar%C4%B1_listesi. Erişim Tarihi: 1.10.2016, 2.11.2016.

<https://en.oxforddictionaries.com/definition/Oudh>. Erişim Tarihi: 3.10.2016.

<https://info.publicintelligence.net/MCIA-AfghanCultures/Pashtuns.pdf>. Erişim Tarihi: 12.1.2017.

<http://www.iranicaonline.org/articles/ctesiphon>. Erişim Tarihi: 30.1.2017.

<http://bianet.org/biamag/siyaset/161762-yeni-osmanliciliktan-turkculuge-mi>. Erişim Tarihi: 1.2.2017.

<http://www.turkeyswar.com/campaigns/persia.html>. Erişim Tarihi: 3.3.2017.

[http://www.wikiwand.com/ku/Kirma%C5%9Fan_\(%C5%9Faristan\)](http://www.wikiwand.com/ku/Kirma%C5%9Fan_(%C5%9Faristan)). Erişim Tarihi: 15.03.2017.

http://www.wikiwand.com/mq/Kerend-e_Gharb. Erişim Tarihi: 15.03.2017.

<http://www.firstworldwar.com/bio/nixon.htm>. Erişim Tarihi: 28.4.2017.

<http://www.firstworldwar.com/bio/lake.htm>. Erişim Tarihi: 28.4.2017.

<http://www.firstworldwar.com/bio/monro.htm>. Erişim Tarihi: 1.5.2017.

<http://www.1914-1918.net/seaforth.htm>. Erişim Tarihi: 23.5.2017.

[https://www.wikiwand.com/tr/Diyala_\(%C4%B0I\)](https://www.wikiwand.com/tr/Diyala_(%C4%B0I)). Erişim Tarihi: 1.6.2017.

[http://www.wikiwand.com/de/Balad_\(Irak\)](http://www.wikiwand.com/de/Balad_(Irak)). Erişim Tarihi: 2.6.2017.

<http://unpo.org/downloads/676.pdf>. Erişim Tarihi: 4.6.2017.

<http://www.wikiwand.com/tr/Tikrit>. Erişim Tarihi: 5.6.2017.

http://www.firstworldwar.com/bio/marshall_william.htm. Erişim Tarihi: 12.6.2017.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Fritz_Bronsart_von_Schellendorf. Erişim Tarihi: 13.6.2017.

<http://www.firstworldwar.com/bio/falkenhayn.htm>. Erişim Tarihi: 13.6.2017.

http://www.wikiwand.com/tr/Sincar_Da%C4%9Flar%C4%B1. Erişim Tarihi: 18.6.2017.

https://www.wikiwand.com/tr/Zap_Suyu. Erişim Tarihi: 18.6.2017.

<http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a423816.pdf>. Erişim Tarihi: 1.7.2017.

Ek- 1: Bağdat İngiliz Konsolosunun Musul, Süleymaniye, Kerkük ve Hanekin taraflarına azimet ettiği ve bu durumun Musul Vilayeti ile diğer mahalli mutasarrıflıklara bildirildiği. (BOA. DH. MUİ., 92 1 44.)

دولت تلغراف معاملاتندن دولای مسئولیت قبول ایتمز
L'état n'accepte aucune responsabilité
à raison du service de la télégraphie

TÉLEGRAMME

دولت علیه عنایه تلغراف ادارهسی
SERVICE DES TÉLÉGRAPHES
DE L'EMPIRE OTTOMAN

موروده [نمونه ۱]

سوق نومروسى N° d'expédition	کشیده اولان مرکز transmis à	تکراراً کشیده ویا سوق Retransmission ou Expédition	مامورک امشاسى Employé	مامورک امشاسى Employé	اخذ Réception	واضحه مرکزى Reçu de	صحه نومروسى N° d'ordre
		le. ۱۶ H. M. ۱۰	وری	وری	le. ۱۶ H. M. ۱۰	۱۶	۱۶

de _____ pour _____ موردى _____

N° _____ Mots _____ date _____ H. M. _____ دقیقه _____ ساعت _____ تاریخ _____ کات غروب _____

Indications éventuelles _____ اشارات محتمله _____

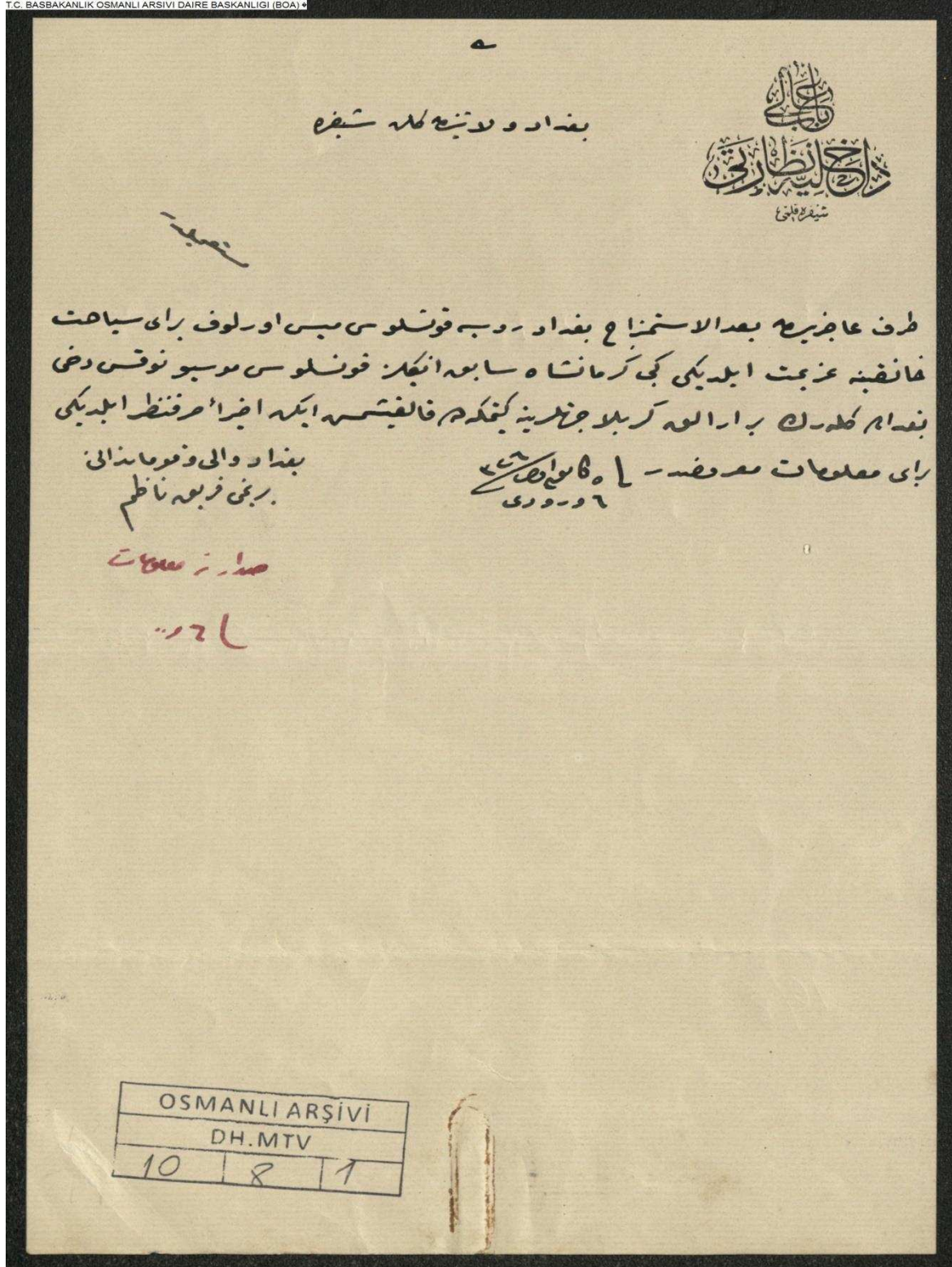
رضیه نفسیه
عدد ۲۹۱

انتهای دولت بغداد خندان قونسولوس کزله و صیه و طایفه
اونده موئل دسیمانیم و کزکول و خانقده طفرینه عنیند ایندی و کینه
موئل و کینه محل تلفظینه و قانقنقانه یازدیغی رای موئل
واللهی و الله
تکلیف

۳

DH-MUI, 92-1/44

Ek- 2: Bağdat Rus Konsolosu Mösyö Örlof'un Hanekin'e gittiği, Kirmanşah eski İngiliz Konsolosu Mösyö Nofes'in Kербela'ya gitmekten vazgeçtiği. (BOA. DH. MTV., 10/8.)

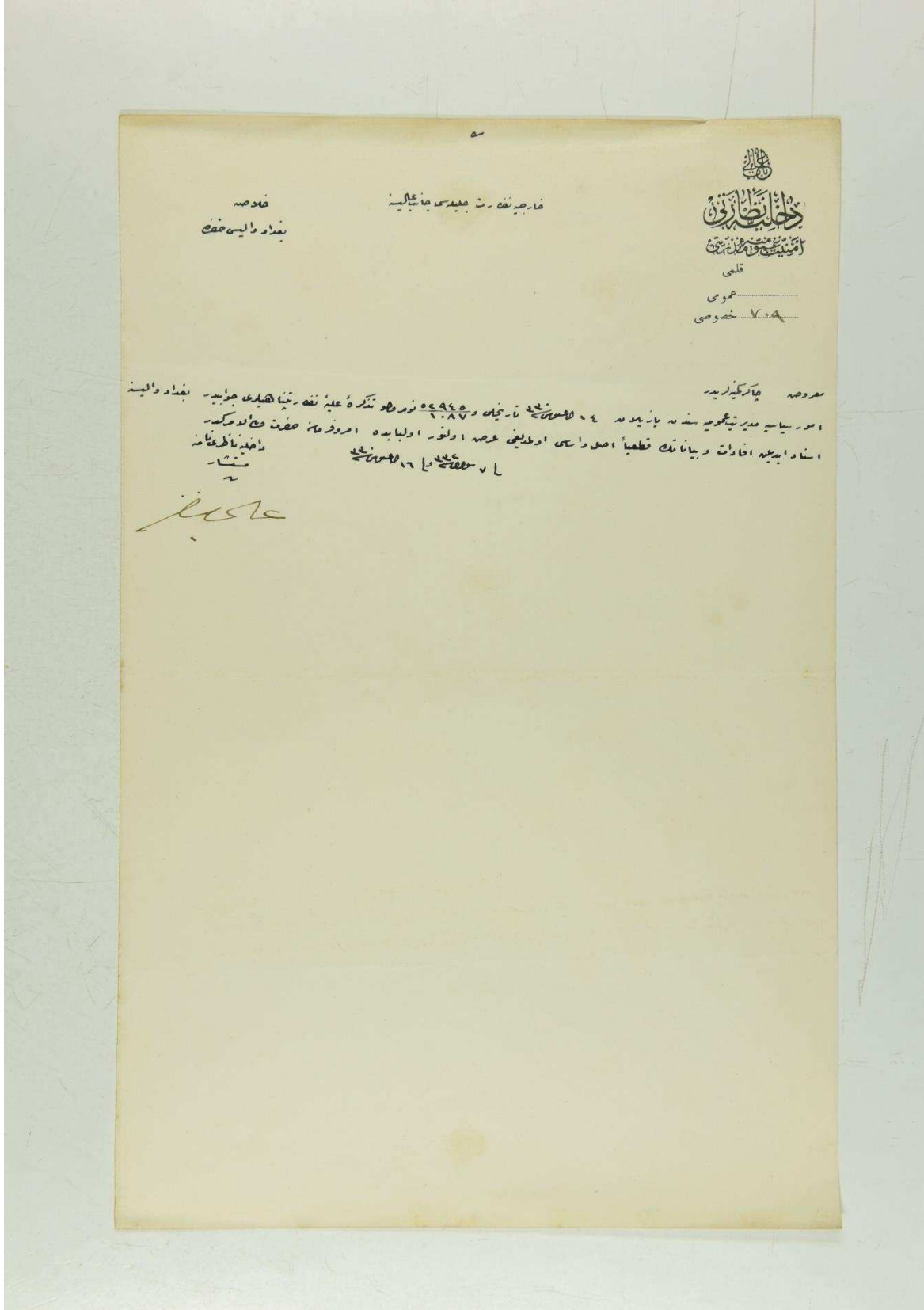

DH.MTV.00010.00008.001

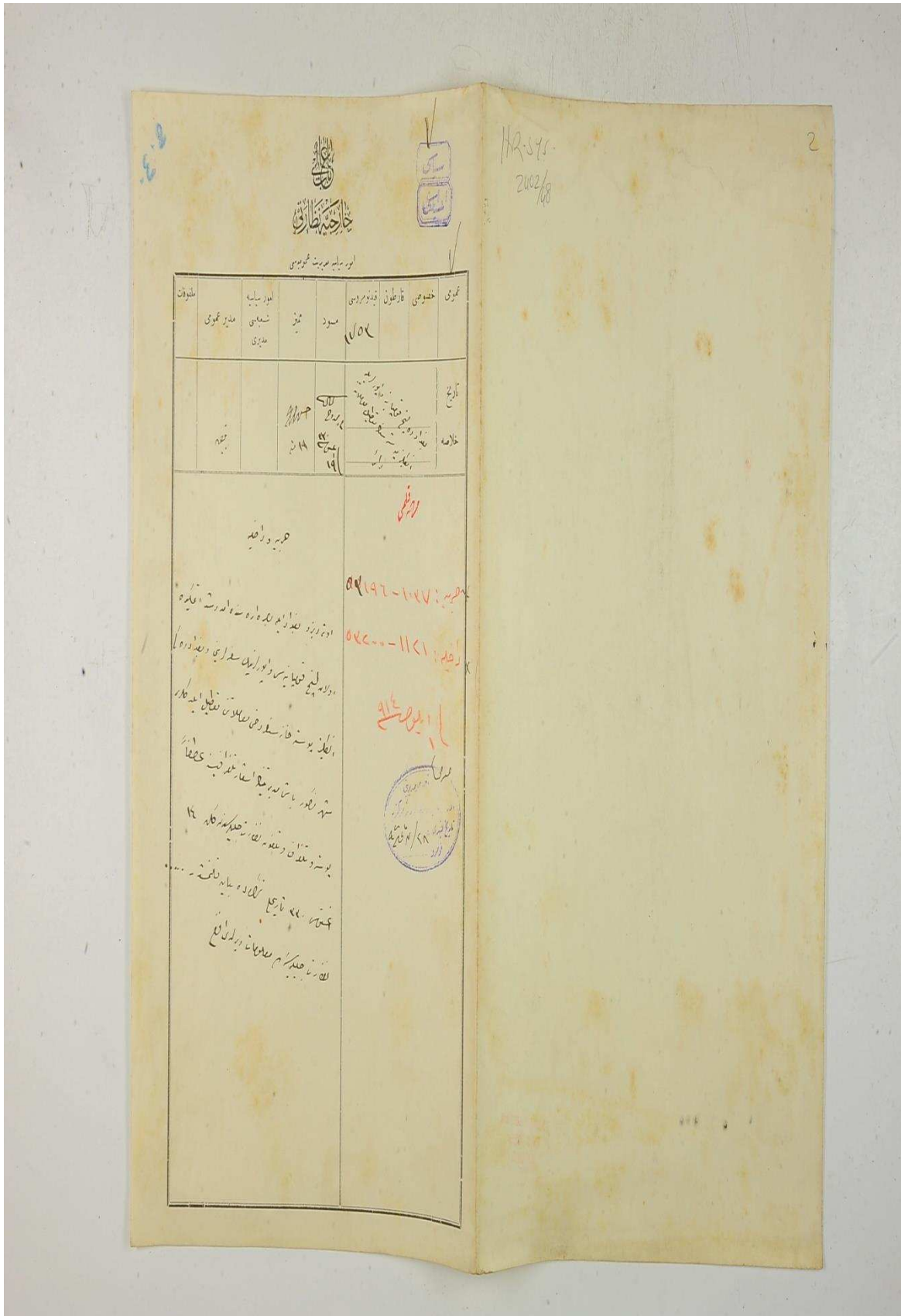
Ek- 3: Rusların İran hududundaki Osmanlı aşiretlerini kıskırtmak için yaptığı çalışmalara karşı tedbir alınması talebi. (BOA. DH. EUM. EMN., 71/29.)

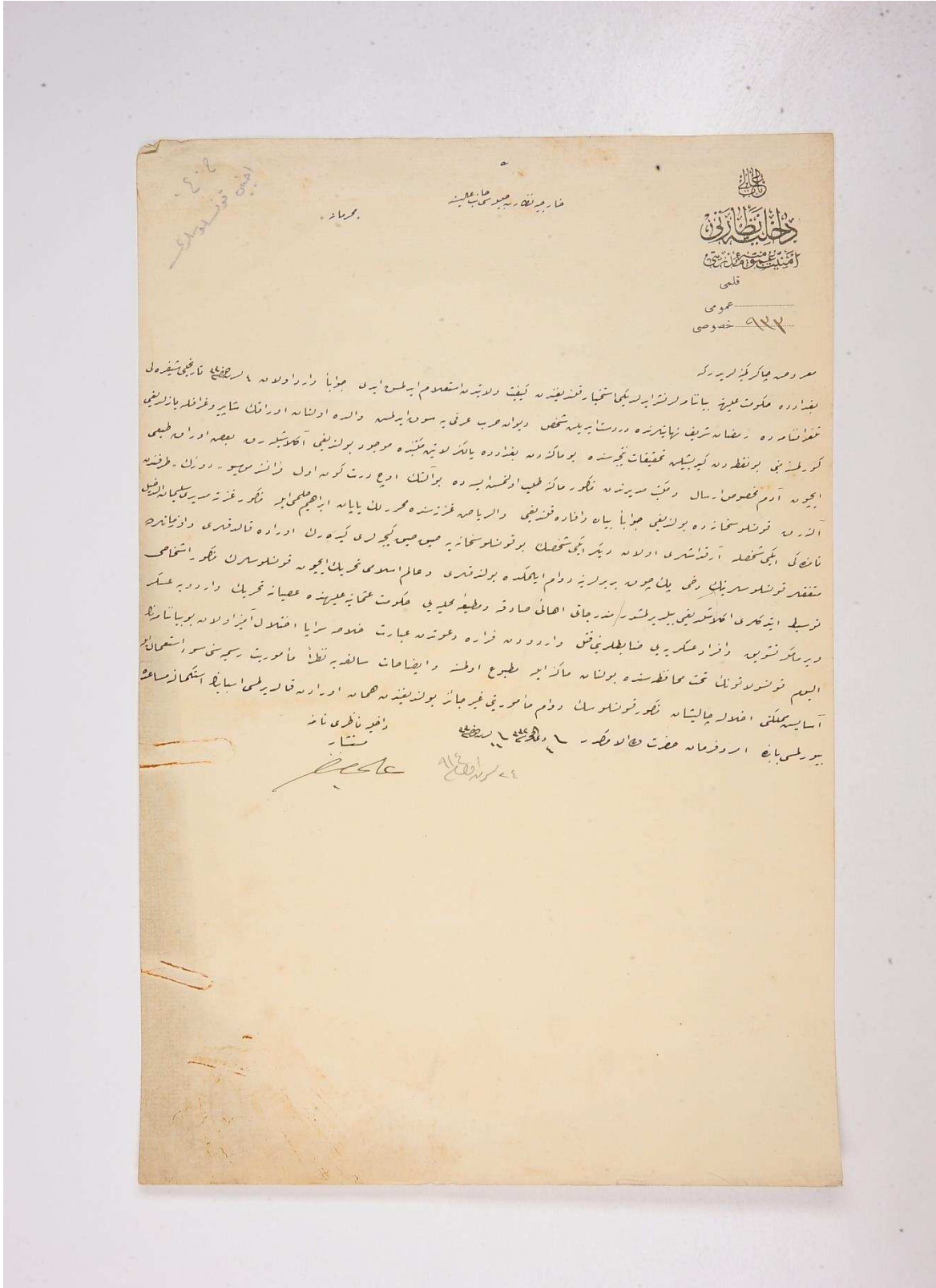
Ek- 4: Bağdat Valisine atf olunan ahaliyi Rusya ve İngiltere'ye karşı Cihâd'a teşvik etmek vb. suçlamaların aslı olmadığına dair Dâhiliye Nezareti tahriratı. (BOA. HR. SYS., 2402/53.)

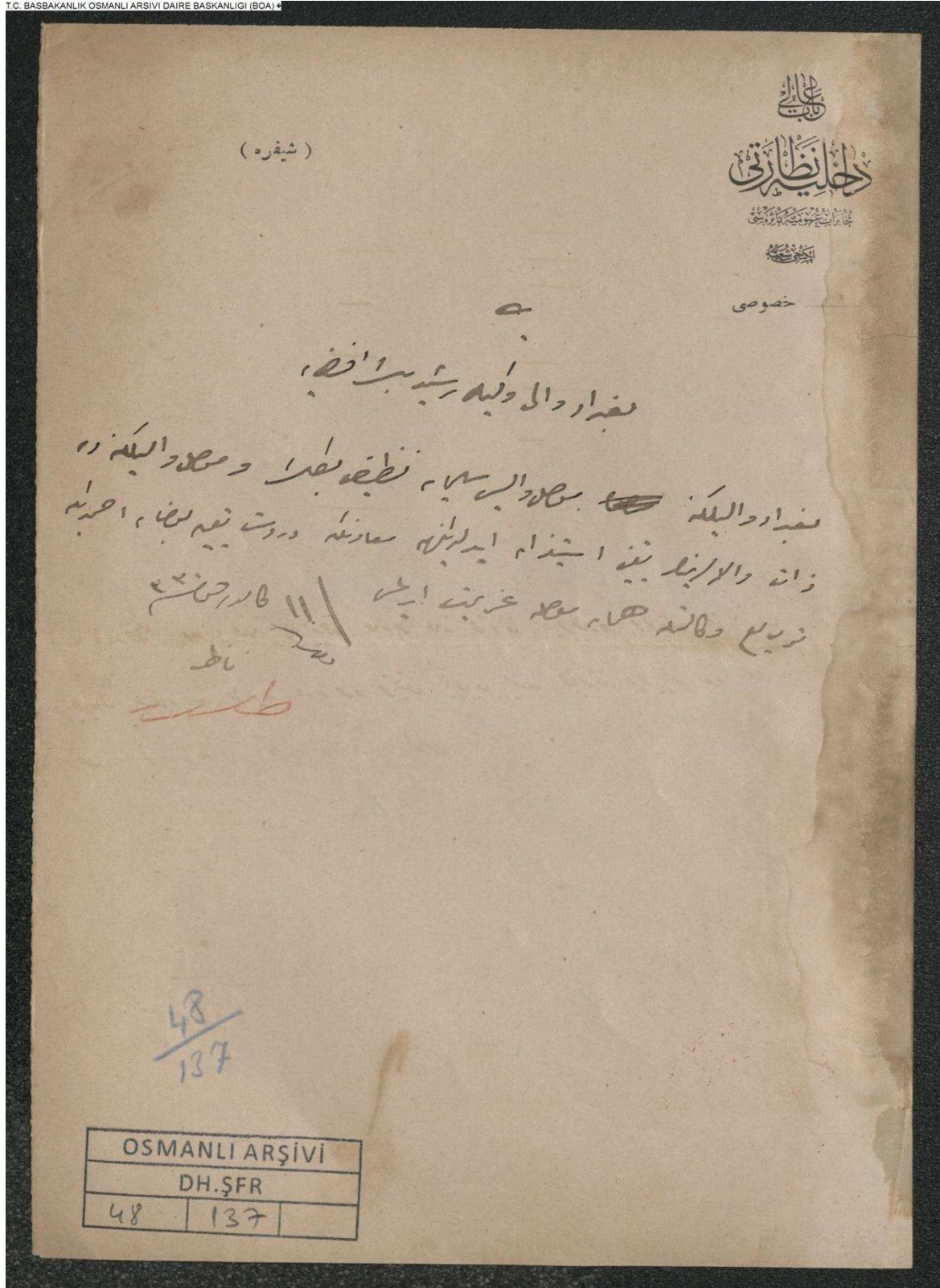
Ek- 5: Bağdat ve Basra arasında çalışan vapur şirketinin seferlerini ve Bağdat'taki İngiliz Postanesinin muamelelerini tatil ettiklerine dair. (BOA. HR. SYS., 2402/48.)

Ek- 6: Harb-i Umûmî'nin başlaması ile Bağdat'ta Osmanlı aleyhine isyan ve orduya asker vermemeye davet eden beyannamelerin Fransa Şehbenderliğinde hazırlandığının ortaya çıkması üzerine İstanbul Fransız Sefaretine nota verildiği. (BOA. HR. SYS., 2167/7.)

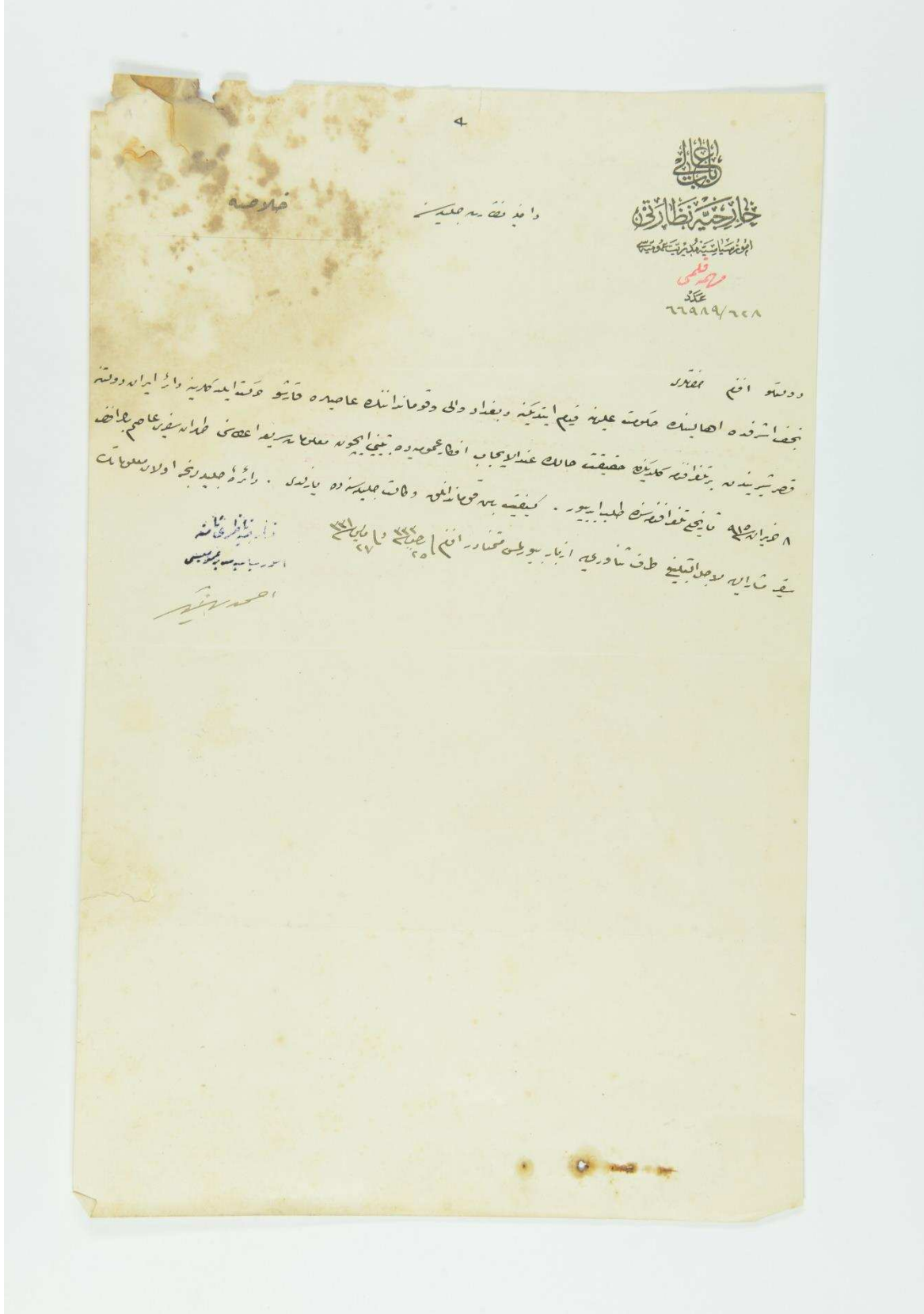

Ek- 7: Bağdat Valiliğine Musul Valisi Süleyman Nazif Bey'in Musul Valiliğine de Bağdat Vali Vekili Reşid Bey'in tayin edildiğine dair. (BOA. DH. ŞFR., 48/137.)

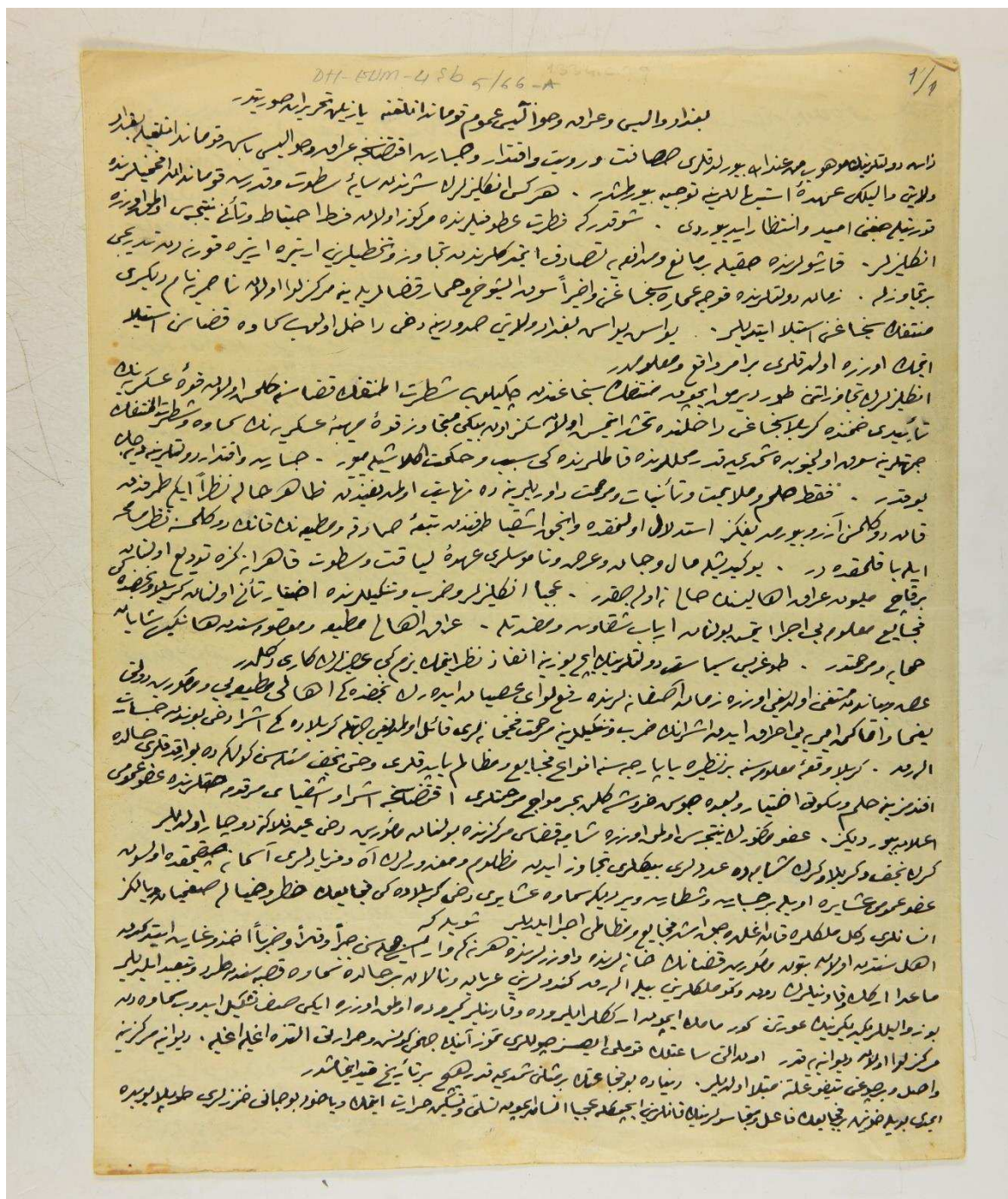

DH.ŞFR.00048.00137.001

Ek- 8: Necef ahalsinin isyanı üzerine Bağdat Valisi ve kumandanının asiler üzerine gittiği ve olaylar hakkında henüz yeteri kadar bilgi alınamadığı. BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 2/30.)

Ek- 9: Bağdat'a bağlı Ammare, Sûkuşşûyûh, Hımar, Müntefik ve Semave'yi İngilizlerin yavaş yavaş istila ettikleri halde civarındaki askeri birliklerin harekete geçirilmediği, Necef olayı sonrası çıkartılan aftan cesaret alan Necef, Kerbela ve Semave aşiretlerinin azgınlık yaptıkları, Semave aşiretlerinin Ehl-i Sünnet memurları şehir dışına çıkardıkları, Şamiye Kaza'sı aşiretlerinin İngilizlere karşı savaşıma isteklerinin sahte olduğu, devletten para koparmayı hedefledikleri ve aşiretlerin Kerbela ile Müseyyeb arasında soygunculuk yaptıkları dair tahrirat. (BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 5/66A.)

بر ظهوره القابله اور لزمه نقت دو کوب یا اندر معه و کولری حکوم کما و مود صورتیم اخذ استقام ایله ملک کاخنده
 عالم اسلامیکه کومو انقراضی اجمیریه وار قومی مایزیه ویرانه انگلیز حکومت مملکت بونیکلیه عکس جلیله بایه صحن بویل قانی
 بر اضلال را خلقی وجوده کتوریه عالم اسلامه قوه مغربین اسقاط واضلال حایه ایریه و شعیبک نامی تخذیه شایانه
 سواره و نجف و کربلا الهی و شایرینک الی الی الی لیسیده لغتله بار اولی شریک بوغیا الی الی الی الی مرکب برینه قائم مایزیه وید اما نامه ساره
 مقلد خیزه در لیره حفظی و کلم جلا سلطه غشایم دور و تلخی . ویر لیسید و الجمعه مکتب کوجله و یوکرم اصله مبالاسه ایله لیسویه
 طویل مکتبینه تحسین والده ایریه جکلیتک نقل و تصلیب ایر لکده و بقیقه السیوفک رضی بنومرخی نلی مکتبینه طرد
 و اضلال ایر عتی نامی نیر لکی نام ذیشانک ابو خذله لایفکونزمه یخ ایر لکده صکره عتی نامی نابقیته طرد و اضلال ایله لیسویه
 و غیره و ناموس درینک و اسانیه غایت جزوی بنویس بولسانده هر بریا مور و عکس و پولیس و اندرم و سارگره کجی هر عکس
 دارانک و ساره انه عالی ان مکتب بر طرفیه سی اولوم لایله مکتبکه بو جکلیتک عضویه بنومه عالم اسلامیکه و بنومه ایایه

و جلدیه و مکتبک در کونیه و راغدا ایلی لیسید سزا و لیسید
 بر مملکتک خیزه اولی و فاجعه لرته مترتبه جزایه ایریه بیلدک و سیم کویا انگلیز لره قایم جواد لره خنده اولدی قونیه طلب و ساره
 اجاری و زاره قوماندانلیق خیزه بو طلبلیک جری نظر بیا قلوب قوا مراعت بو ملکی حقیقه آنچه جواد اولدی . نیر ایلون
 بوزمه ایچ اولوم کسیر لرینک ایچ لوزنه خیزه ایریه مانده شایانه جرنده . خصوصیه خطه و لکیزه اولم کر کدر کم . کر کدر
 و قونیه مکتبک و مکتب اولومیه جزایه لیسید و سیم کویا خیزه تقریباً اولدی کونیه مقدم لکیزه قضا سنانی صبر و الفت و طفیل و کرط
 و سار عتی فی سئل ۹ . انگلیز لر علیخیزه هر روز ای نفسی ایریه جکلیتک بونیکلیه کر بیل طرفی واسطه سیم موقع هر کجک اوزره
 کت هر کتوتک نفی و کتدر لریم لزم اولوم از زاره و قیاسه و ساره نک اعطاس و لایس جلیله رده و زاره قوماندانلیق سار حکم
 انچه و طرف عالی قوماندانلیق بوزمه کت عرتی قیسه و ساره اولومیه تلو ساره لرینک عدر بون نظر . از زاره و قیاسیه
 و بیلک اوزره قیاس عدر انور قیاس عدر ساره نک جواد لره سوزه اولدی قونیه بیلدکی لریم لوزی جولیا و عوضا باله ساره کجک
 کر بیل نظر نفی کت قایم مکتب سقلا و سقا بولم . و سقا بولم و سقا بولم قایم مکتب سقلا و سقا بولم جواد لره بونیکلیه جواد لره
 انفا عتی و اولوم ساره لریم عدر لرینک بیلدکی لریم عتی بر سار کجک لریم جکلیتک سقلا لایس اجلا و سقلا لریم کت لعل ایله لر
 وقت ایریلور باقیه لکیزه هر طرف لایس کلیم سیم اعلی لریم اولوم کونیه صکره کر بیل و قیاسه و ساره لایس لعل ایله لر
 ایریلیم باقیه بونیک لریم سیم لریم باقیه بونیک لریم اولومیه و سقلا و سقلا بونیک لریم جواد لریم و سقلا و سقلا بونیک لریم
 حکومتی رضی بر قیاسیه جکلیتک ره اولوم مملکتک سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 انتر لایس لریم قونیه لکیزه بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 و کت . عتی ساره جکلیتک سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 هول انیکزه هر کس خوف و کت سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 و قیاسیه بر طرفیه انگلیز لر بیلدکی لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 بولره عتی ساره و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 اندیجک براری ایلیه لرینک کر بیل بولره کایه اسکیزیم جواد لریم انتر لایس قونیه سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 قیاسیه واضلعه رالیه لکیزه سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 قیاسیه و لیسویه کجی بر حال کونیه کونیه کس و سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم

ایمده بک اندی . اگر کتفه و قونیه سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 اولوم بک لکیزه سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 و سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم
 ره و اسع بر قیاسیه لایس لکیزه . کر بیلده ایس بالک حکم و مکتبک قایموب اسقیا نک جواد لریم قونیه سقلا و سقلا بونیک لریم سقلا و سقلا بونیک لریم

11/2

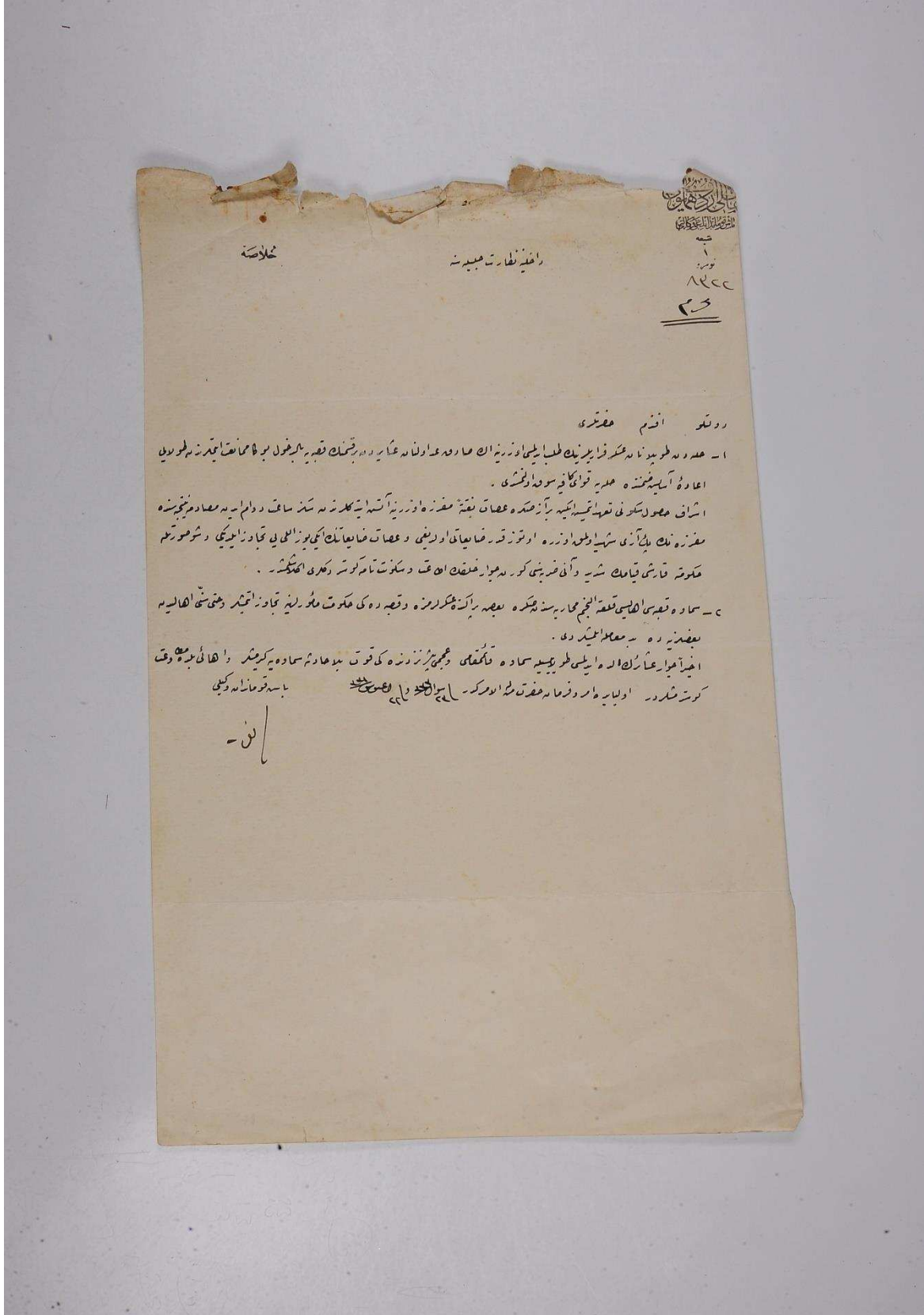
اتمه خرم عشر در باب شفا و بوز در حقیقه . هر کس زانه در ناسرینه عضو در غنچه امده در راهی مطبوعی در ماه
 دعا برین صومعه دخل ایتمه قریب در لیل . عضو عمومی اخلاص در صکره نمف اب کر بلا و کر بلا ایم سباده زنده است
 اولام اب بر بر بر کفر دره در بر ایکه حقه . ایتمه قیاح زخم در صومعه در . بلکه اندی امیه در کفر . بولفونده شفا
 صیب و نیک اولم خرم و ان سحقری در افاجنه اصله خرم بر الزره عضو . و آسانه کسه اشقر امیه بر حکم بر
 امر بر بهید
 به اندی حکیم مطول اولم . نه ندا بجلال جل جلال حضرتی (در کلمه فی الفصاحه حیاه یا اولی الباب) در یزانه کرمه
 خضاب جو بر بر . زانه در ناسرینه عضو در غنچه معالیه امیه بر بر حکم . عجا سز جناب اللهم رکها علم و علم
 به اندی . انتظام در نیک و طبعه و کفانه عا صبله مجازانه فانزه امیه قائم اولم حاله . هک
 اولام احوال صلیکهدر اولام رماه مصونیکه اشکیزه و تحفه امیه صمغای اندک آه وظلومای زوی اولم سار لرتم
 فقرا صغیره اولام بر صوره خزانده عالم و نیکه بگویم اللری بکر لرزه در بر شام بر حاله خاله ناسرینه در صل
 مع قویاننده انجیلی اولم بر اولم . جانله صقر زنده ابدال جو بر بلام عضو عمومی اجنه و مقابل بر خرم
 وظلومیکه در فخر خود بر در امیه پیشتری امزه هر نوسنم اولم . طرف عالی قویاننده ناسرینه صقل زنده بر کویا
 معارضه بولفونده جو بر بر اولم . آتمه کی جو ایچی و بره لوم . بار بر بر فظلمه کویا بولفونده جو بر
 محشره در میجه لرله یوسف ندهی . نوزیم بونی زه بانینه در بوسن . یا ندمه دیوزنه بوشما نام کوندر بوسن
 وظلومیکه در انزوره انزوره معنی . ظالمی عدلک کفای اولم اولم . جانف کویا برید در بری جهام در بره معقول
 بر باده کی معروضاتک نظر علیتمه وظالمه سیم ایجابی حقیقت برینه و خیره و ظنیر و نه لرزه سر جهام ایلم اولم
 کربلاره در حاجیکر
 عباد 4

اصحاح

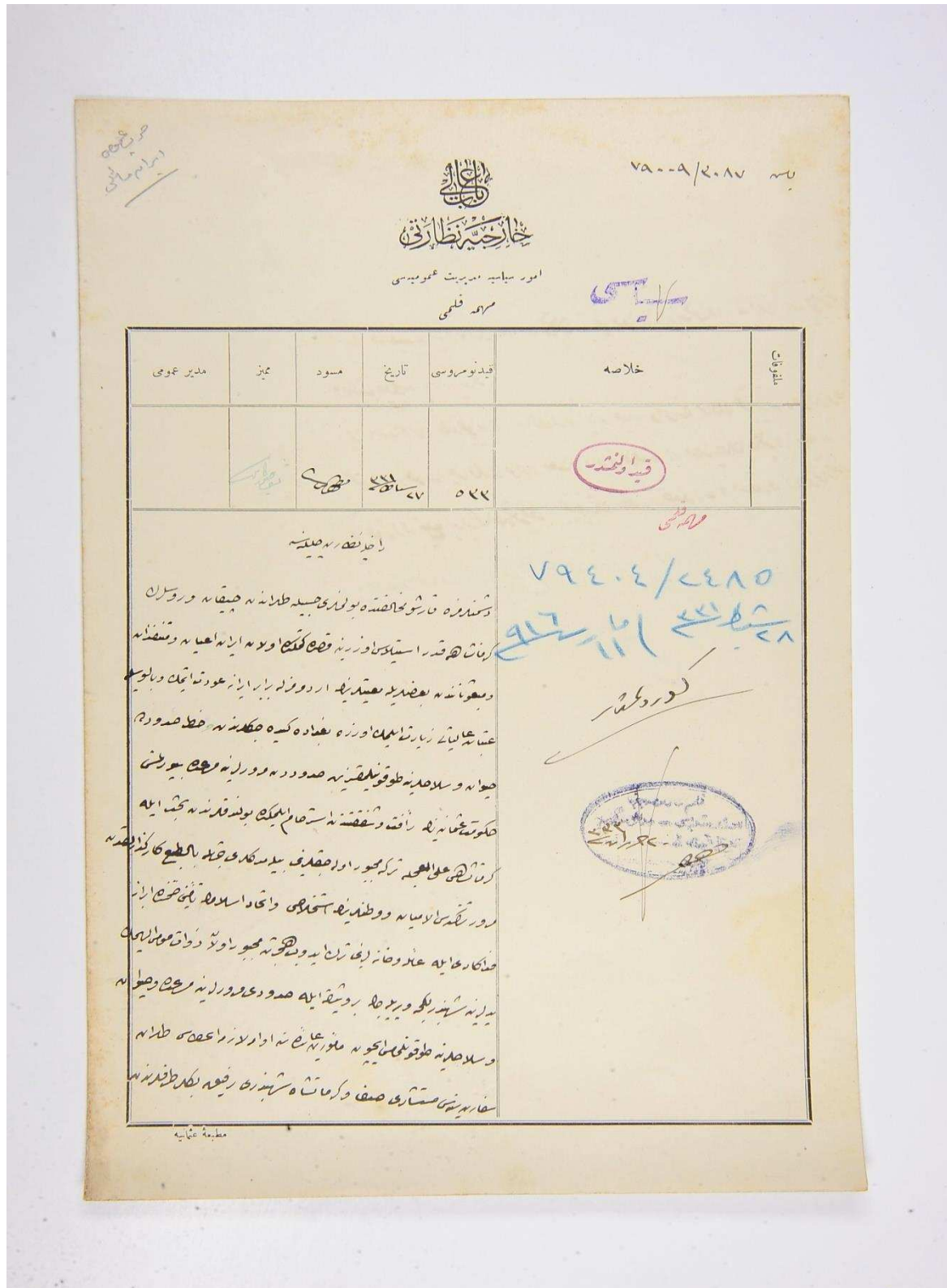
لاصحه
 کربلایم سباده سنه استمکه اولام اب بری نسیب امیه در سنه صوره ناله اولام بر فخر فقه در عباد سباده سباده
 عیقه شیخ عمران به سیف نام کنه اولم اولم . مقدم بر صومعه کرم عبدالمهدی و کون زاره شیخ محمد علی شیخ
 فخری نام لرکم خلف اولم فخری امیه بره مرزوانه انصاف معلوم فخری عزاله اب بری برانه لرکم شیخ فخری
 صوبه بر فخر . کربلاره علمای اهل سنه و صلیب ایتمه شیخ طه انزیم بر فاج و کویا در نیکه اب ایلم فخره
 کید که کربلا ایلم ساعی مسخره مزبور عر اهل بلاده لری طرفه نسیب صومعه جو بر بلبلر . صلحه سباده انجلی
 عدلک لرکم آله آتمه صلحه بر ناسرینه قبل ایلم بلبلر . بلکه اندی بر احوال معروضه و مؤسسه بر قاره عمره
 اولم فخری انزوره عضو صومعه عمر امیه . بوعضو کیتی . زانا بر طاقم سراطه نالمد . سراطه مکره حکم کوندر
 اولام اجنای بری و زانه درم کربلاره برین و بر بلبلر . نه حکم . اسلم و صغانه صیب بر تسلیم و اعطای ایلم بلبلر
 یوز فخره کویا بر اولم جانبی مازنه تفکر بر بوندر لا جهانه سن و اولم بقیه کوندر که اعاده فخره کربلاره صغیره
 فخره اولم فخری حاله کربلا در سنه الزلی بر صومعه صغیره صغانه دره برین و بریم جکر در . لودی کویا
 بر فخره قیاسی تفکری و بر بر . اما که امیه تغییر داتا ایلم برین . بوا شده زید دخل اولام در جنبانه
 کندی لرکی و کلف بونام بر طاقم فخره لرم تفکر ایلم بر تفکر ایلم فخری اصالحه توزیع و تحویل ایلم بلبلر ناه در
 تغییر ایلم و انات اولم جنبی اولام بر بار بوندر صفت بوندر زنده (بر عیون سباده) کربلاره در صغیره
 معقله داعیه
 عراده هوانه و لر فخره و ایلم و علامه و صولس قویاننده نوه ایلم بلبلر ناه بر نیکه بر نیکه بر نیکه بر نیکه
 و ط و سباده اولام دلائل و نوازه نظر اجلی ایجابی صلیب فخره ایلم بلبلر و عدام و ظنیر و نه لرزه سر جهام ایلم اولم
 کسب الظنایم ایلم اولم بر امر و فرامه هر سه زله الامر که
 عباد 4

Ek- 10: Hille'de toplanan asker firarilerinin talep edilmesi üzerine aşiretlerden bir kısmının isyan ettiği, Semave halkının Kaletünnecm Muharebesi'nden sonra askerlere ve resmi görevlilere saldırdıkları. (BOA. DH. EUM. 4. ŞB., 5/66H.)

Ek- 11: Alman Binbaşısı Bopp'un emri altındaki kuvvetlerin Nizamü's Saltana ile Mah-ı Deşt'e çekildikleri, Osmanlı askerlerinin her türlü zorluğa karşı iki bölük Rus kuvvetini mahvettikleri ve Tahran'dan çıkarılan İran ayan ve eşrafının Kazımiye'de iskân ve iaşelerinin temini. (BOA. HR. SYS., 2339/52.)

Ek- 12: Irak Kumandanı Mirliya Halil Paşa'nın Altıncı Ordu Kumandanlığına ve mezkûr ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Bey'in 18'nci Kolordu Kumandanlığına tayinleri. (BOA. BEO., 4410/330742.)

2

دائرة صدارت اورده مهيه قلی

رقم تومرس	میش	سودی	اورده نوموس
۲۷			۶۵
مقاله ایلتار	تاریخ تیش	تاریخ سود	تاریخ تیش
	۶۷	۶۷	۶۷
	۱۷		۶۷

۱۲ ماهه ۱۹۱۰ مایه ۱۹۱۱

وزیر توکمه طیاره خود: عوان و تارار

برای عین ما سانی تاجی اردو قوتنامه در کار اردو ارکانه بری برای قوتنامه

ارده تکی قوتنامه و تارار تیش طیاره با تارار ارده تیش طیاره تارار تیش

بیر برده صورت طیاره قوتنامه و تارار تیش طیاره تارار تیش

۱۴ صحنه تارار
ارده تیش

OSMANLI ARŞIVI
BEO
4410/330742

Zurk
(Zshfbo)

طیاره تارار

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : SONAT, Ramazan
 Uyuğu : T.C.
 Doğum Tarihi ve yeri : 03.04.1990-Ankara
 Medeni Hali : Bekâr
 Telefon : 05392048359
 Faks :
 e-posta : Ramazansonat@hotmail.com

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet yılı
Doktora	Gazi Üniversitesi	Devam Ediyor
Yüksek Lisans	Selçuk Üniversitesi	2014
Lisans	Selçuk Üniversitesi	2011
Lise	Fatih Sultan Mehmet Lisesi	2007

Yabancı Dili

İngilizce

Yayınlar

1- SONAT, Ramazan; "I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devletinin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 11, Konya 2014, s. 259-290.

2- SONAT, Ramazan; "Harb-i Umûmî Öncesinde Emperyal Devletlerin Bağdat'taki Faaliyetleri ve Osmanlı Devletinin Bu faaliyetler Karşısındaki Tutumu", *Route Educational and Social Science Journal*, Vol., 4(6), October 2017, s. 228-240.

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

